

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти

АБДУХОЛИҚ АБДУРАСУЛ ЎҒЛИ

Чин ва Мочин

ТОШКЕНТ 2006

63.3 (5) Осиё мамлакатлари
тарихи

Ушбу китобда хитой, ҳинд, туркий, араб, форсий ва бошқа манбаларда тилга олинган «Чин» ва «Мочин» атамалари, унинг билан боғлиқ географик, этник номлар ҳамда бу номларнинг ўзгариш жараёнлари таҳлил қилинган. Шунингдек, XVI асрдан кейин «Чин» атамаси қадимги хитой (ханзу) аҳолиси истиқомат қилган ҳудудга нисбатан ҳам қўлланиши ва унинг сабаблари кўрсатилган.

Китоб асосан шарқшунос олимларга, ўтмиш тарих билан шуғулланувчи борча тадқиқотчиларга, таълим соҳасида ишлайдиган мутахассис ва талабаларга ҳамда тарихимизга қизиқувчи кенг ўқувчилар оммасига бағишланган.

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори А.ХЎЖАЕВ

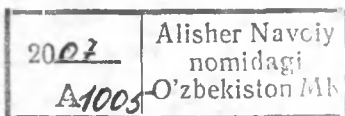
Тақризчилар:

тарих фанлари докторлари А.Аҳмедов, Д.Юсупова

Ю 32923
291

ISBN 978-9943-09-007-01

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2006 йил.

Сўз боши

*Бизнинг аجدодларимиз, халқимиз
қадим-қадимдан ўтроқ яшаган,
миллатимиз илиги ўтроқ
маданият шароитида қотган
Ислом Каримов*

Марказий Осиё [И-1]¹ аҳолисининг асосий қисмини туркий ва уларга қардош халқлар ташкил қилади. Туркийлар қадимдан ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, Осиё қитъасининг катта ҳудудида истиқомат қилиб келган аҳолидир. Улар яшаган жойларнинг номи хитой, ҳинд, туркий, араб ва форсий тилларда ёзилган асарларда Чин (ас-Син) деб аталган. Антик юнон тарихчилари Чинга нисбатан «Серика мамлакат» деган атамани ишлатган. Форсий, туркий манба ва адабиётларда Чин билан бирга Мочин атамаси ҳам тилга олинади ва баъзида иккала атама биргаликда «Чин ва Мочин» деб қўшиб айтилади. Чин ва Мочинда яшаган аҳоли «серлар», «чинликлар», «мочинликлар», «тавгоч» («таба», «табгоч»)лар, «қитон» («кидан», «чидан», «хитой», «хито», «қито»)лар деб тилга олинади. Аммо, ҳозирги пайтда, кўпгина турли тиллардаги адабиётларида ХХР (Хитой Халқ Республикаси) ҳудуди «Чин» деб аталиб, «Чаина» («China») ёки «Китай» деб юритилади. Бу эса туркий халқларга мансуб бўлмаган, ХХРнинг асосий аҳолиси ханзулар (хитойлар) [И-2] ҳам «чинликлар» деб аталишга сабаб бўлди. Ханзуларнинг «чинликлар» деб номланиши натижасида, жуда кўп тадқиқотларда ва таржималарда, манбалардаги «Чин» ёки «чинликлар» деган атамаларни ҳозирги давр номланиши билан «Хитой» ёки «Китай» деб талқин этила бошланди². Ҳатто, Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Бе-

¹ И – изоҳ, 1- изоҳнинг тартиб рақами.

² В.В.Бартольд. Сочинения. Т. IX, М., 1977, С. 250, 287.

руний асарларини рус ва ўзбек тилларига таржима қилганлар «Чин» атамасини «Китай» ёки «Хитой» деб олганлиги сабабли, ҳозирги ХХРнинг ҳудуди ўтмишда ҳам шу номда аталган деган хато хулоса илмий ишларда ҳам қўлланилиб келинмоқда. Шунингдек, ХІ асрларда яшаган Маҳмуд Қошғарийнинг «Туркий сўзлар девони» («Девону луғотит турк») ва ХІ асрнинг охири ХІІ асрнинг бошларида ёзилган Шараф аз-Замон Тоҳир ал-Марвазийнинг «Таба'и ал-ҳайвон» («Ҳайвонлар табиати») асарида Чин ва Мочин атамаси туркий халқлар юрти эканлиги ҳақида аниқ маълумот берилган. Аммо, «Туркий сўзлар девони»нинг ўзбекча таржимасида «Чин ва Мочин» бу ҳозирги Хитой (ХХР) деб изоҳ берилган³. Бундай ҳолат форсий ва туркий тилда ёзилган бадий асарлардаги «Чин» атамасига нисбатан ҳам кузатилади. Жумладан, улуғ шоир Алишер Навоий асаридаги Туркистон ҳудудига нисбатан ишлатилган «Чин» атамаси «Хитой» деб таъкидланган⁴.

Чин ва Мочин топонимларини кўпинча Хитой деб таржима қилиш, илмий оммабоп асарларда Хитойни Чин ва Мочин деб аташ, шунингдек, матбуотда кенг қўллаш одат тусига кириб қолган. Шу аъёнага биноан муҳаррирлар бизнинг тадқиқотимиздаги Хитой атамасини ҳам Чин ва Мочин деб ўзгартириб қўйганлар⁵. Натижада, ҳудудий нуқтаи назардан бири биридан бутунлай фарқ қиладиган қадимги Хитой (Аслий Хитой) ва ҳозирги Хитой топонимларининг маъносини чалкаштириб қўйиш ҳолати юзага келди. Чин ва Мочин атамалари хато талқин этилиб, туркий халқлар давлатчилигига, маданиятига ва этник тарихига оид манбалардаги маълумотлар тўғри ечимини топмасдан турли фикрлар айтилишига сабаб бўлди. Хусусан, Марказий Осиёдаги туркий халқлар ижтимоий, иқтисодий ҳаёти ва маданияти соҳасидаги кўп масалаларда чалкашликларга ва

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони). I Жилд, Тошкент, 1960.

⁴ Н.М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб (XVII асргача). Тошкент, 1976. Б. 444.

⁵ А.Абдурасул ўғли. Буюк Ипак Йўли, (Тарихий лавҳа), – «Мулоқат», 1994, 7-8 сон. Б. 54.

хато хулосаларнинг ўртага қўйилишига олиб келди. Бу эса мазкур топонимлар билан боғлиқ бўлган тарихий воқеаларга, шахслар ҳаётига ва ҳудудларга тўғри баҳо беришни қийинлаштириб қўймоқда.

Ваҳоланки, тарихий асарлардаги «Чин ва Мочин» атамаси ва у билан боғлиқ бўлган «Тавғоч», «Қитой», «Хитой» деган топонимлар ҳозирги ХХР ҳудудини англатувчи «Хитой» ёки рус адабиётидаги «Китай» атамалари билан бир маънода қўлланилмаган.

XI асрда Туркистоннинг ғарбидаги хонлар ўзларини «Тавғоч хон» деб номлаган. Хитой адабиётида Тавғоч хонлиги ханзу (хитой) сулоласига мансуб саналганлигидан, мазкур хонлар Хитойга тобе хонлар деб талқин этилади. Лекин, «Чин» ёки «Мочин» деб номланган, қорахонийлар ҳукмронлик қилган жойлар, ҳеч қачон Аслий Хитой [И-3] (Жунгтуо) [И-4] ҳудудига кирмаганлигидан унинг қарамлигида бўлмаган. Унинг ғарбидаги ҳудудлар ҳозир ҳам 1949 йили ташкил топган Хитой Халқ Республикаси таркибига кирмайди.

«Чин ва Мочин» атамаси ҳамда унга маълум бир қисмига нисбатан ишлатилган «Тавғоч», «Хитой» каби атамалар юзасидан айрим таҳлиллар мавжуд. Лекин ҳамма даврга тегишли умумлашган тадқиқот қилинмаган. Кўп тадқиқотчилар Чин ва Мочин атамаларининг алоҳида ўрганилмаганлиги, манбаларнинг турли тилда бўлиши, тадқиқот доирасининг торлиги сабабли мазкур масалага қисқача тўхталиб ўтганлар, холос. Улар мазкур атамага боғлиқ маълум даражада муҳим маълумотлар топган бўлсалар-да, бу масала юзасидан махсус тадқиқот олиб бормаганлар. Натижада тадқиқотчилар, Чин ва у билан боғлиқ бошқа атамалар англатувчи жойларда яшаган халқларни кўрсатиш масаласида бир фикрга келишга олмаган.

Чин ва Мочин атамаларини ўрганишда кейинги даврлардаги хитой манбалари асосида олиб борган жиддий тадқиқотлар жуда кўп масалаларга аниқлик киритди. Шунингдек археоло-

гия соҳасидаги оламшумул аҳамият касб этадиган янги топилмалар ва уларни шу пайтгача олиб борилган тадқиқотлар билан солиштириш натижасида мужмал масалаларнинг ечимини топишга имконият туғилди. Хусусан, туркий халқларнинг аслий макони ҳақидаги янги фикрлар, нима учун туркий халқларнинг бир бўлаги яшаган жойлар Чин ва Мочин аталганлигига ойдинлик киргизилди.

Мазкур тадқиқотда ўтмишда Чин ва Мочин деб аталган ўлкалар Осиё қитъасининг айнан қайси ҳудудларида жойлашганлиги ва унинг аҳолиси масалаларига аниқлик киритиш мақсад қилиб қўйилди. Шунингдек ишда «Чин ва Мочин» ҳамда «Хитой», «Тавғоч» каби топоним ва этнонимлар асосан туркий ва унга қардош халқлар яшаган жойларни англатгани ҳақида маълумотлар келтирилади. Хусусан, мазкур атамаларининг пайдо бўлиш ва қўлланилиш даври, жуғрофий ўрни, қандай сабабларга кўра ХХРнинг ҳудуди «Чин» ёки «Хитой» деб талқин қилина бошлагани сабаблари тўғрисида мулоҳаза юргизилади. Шунингдек, туркий халқлар юртининг Чин ва Мочин номланиш сабаби билан боғлиқ, туркий халқларнинг аслий яшаган маконлари ва уларнинг бир қисмининг шарқда то Атлантика океанигача силжиб бориши ва қайтиши ҳақида қисқача янги фикр-мулоҳазалар ўртага қўйилади.

Мазкур ишда, далил сифатида, ёзма манбалар маълумотлари ва олимларимизнинг илмий изланишлари натижасида қўлга киритган ютуқлари имкон қадар қамраб олинди. Лекин иш мазкур мавзудаги тадқиқотларнинг якуний хулосаси деб айтишдан узоқ. Бунда, барча манбалардаги Чин ва Мочин ҳақидаги маълумотларни йиғиб кўрсатиш ва мазкур атама юзасидан қилинган тадқиқотларни таҳлил қилиш мақсад қилиб қўйилмади.

Чин ва Мочин ҳудуди ва унинг аҳолиси

Чин ва Мочин деб номланган жойларнинг ҳудудини айтмасдан туриб, мазкур атамаларнинг маъноси ва қачондан бери мавжудлиги ҳақида бирор гап айтиш қийин.

Туркистонлик географлар томонидан ўрта асрда ёзилган асарларда Чин ва Мочин ҳамда унинг ҳудуди ҳақида бир қатор маълумотлар қайд этилган. Улардан XI асрда Чинда яшаб ижод қилган Маҳмуд Қошғарийнинг «Туркий сўзлар девони» асарида берган маълумотлар энг асосли манба ҳисобланади. Шунингдек, мазкур асардан бир аср кейин ёзилган ал-Марвазийнинг «Таба'и ал-ҳайвон» асари ҳам Чин ва Мочин ҳудуди масалаларини аниқлашда муҳим маълумотлар билан таъминлайди. Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Идрисий каби алломаларнинг асарларидаги маълумотлар Чин мамлакати, шаҳарлари ва шу ном билан боғлиқ тоғ, кўл, дарёларининг ўрнини аниқлашда ёрдам беради.

Маҳмуд Қошғарий ўз даврининг турли соҳадаги билимларини пухта эгаллаган етук олим бўлган. Хусусан, у туркий тиллар бўйича тадқиқот олиб борган олим бўлганлиги боис туркийлар истиқомат қилган жойнинг бир қисми бўлган Чин ва Мочин ҳақида аниқ маълумот беришга ҳаракат қилган. У ўзи яшаган юртнинг номи ҳақида «Туркий сўзлар девони» асарида тўла маълумот бериши билан бирга, ўзи чизган дунё харитасида ҳам Чин ва Мочин юртининг жойлашган ўрнини аниқ қилиб кўрсатиб беради. Мазкур харита ўз даврининг география соҳасида етишган ютуқлари мужассамлашганлиги боис Чин ва Мочин ҳудудини аниқлашда муҳим манба ҳисобланади. Шунингдек, аллома ўз тадқиқотида мазкур жой номларининг тарихий жараёнда ўзгариб борганлигини кўрсатади. Чин деб аталган турк юрти тўғрисидаги маълумотини ҳар гал янги изохлар билан тўлдириб беради. У берган маълумот ўз даврининг оддий ҳақиқати эди. Аммо, мазкур атама ҳозир ҳар хил сабабларга кўра, бошқача талқин қилиниб келинмоқда.

Маҳмуд Қошғарий асарида туркий қабилалар яшаган Чин деб аталган жой ҳақида: «Чин аслида учга бўлинади. Биринчиси Юқори Чин. Бу шарқда бўлиб, бунга “Тавғоч-Тавғач-تغاج” дейилади. Иккинчиси Ўрта Чин “Хитой-hitay-“خطای” дейилади. Учинчиси Қуйи Чин бўлиб, “Бархан-Barhan-برخان” дейилади. Бу Қашқарда. Лекин ҳозир “Тавғоч”ни “Мочин-ماچين”, “Хитой”ни “Чин” деб юритилади», - деб ёзади⁶.

Маҳмуд Қошғарий Чин атамаси олдида қўшган «юқори», «қуйи» аниқловчи сўзлари ер юзасининг баланд-пастлигига нисбатан айтилмаган. Унинг асарида «юқори» сўзи – қуёш чиқадиган, яъни шарқ томонни, «қуйи» сўзи эса қуёш ботадиган, ғарб томонни билдирган⁷. Аллома туркий халқ урф-одатлари анъаналарига амал қилганлиги сабабли шарқ томонни улуғлаб, чизган харитасида ҳам шарқни юқорига жойлаштирган.

Маҳмуд Қошғарий келтирган «Юқори Чин» («Тавғоч»), «Ўрта Чин» («Хитой») ва «Қуйи Чин» («Бархан») деб аталган учта жой номи у чизган харитада берилмаган. Аммо, мазкур уч Чиндаги давлатлар, шаҳарлар ва бирор этник ном билан аталган жойлар кўрсатилган. Бунга қараганда у асарида уч Чинни унинг жойлашган ҳудудига қараб, «Юқори», «Ўрта», «Қуйи» деб ажратиб берган. Шунинг билан бирга мазкур уч Чиннинг қайси жойга нисбатан айтилганлигини ва уларнинг номланиши ўзгарган бўлса, уни ҳам асарида қайд қилган.

Маҳмуд Қошғарий асарида Юқори Чин: мазкур атама «Чин» атамаси билан аталган ҳудуднинг энг шарқдаги тавғочлар истиқомат қилган жойга нисбатан қўлланилган. У яшаган даврда (XI асрда) Тавғочлар ҳудуди туркий халқлар яшаган жойларнинг энг шарқида бўлиб, Мочин деб номланганлигини қайд қилади⁸.

⁶ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.423; Маҳмуд Қашқарий. Девону луғотит турк (Туркий тиллар левони). Урумчи, 1981. Жилд I. Б.592.

⁷ Ҳ.Ҳасанов. Маҳмуд Қошғарий. Тошкент, 1963. Б.44.

⁸ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.64; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.38.

Унинг чизган харитасида уч томони денгиз билан ўралган Мочин тасвирланган. Мочиннинг шарқида Маҳмуд Қошғарийга номаълум бўлган, лекин номи бор жабарқа (жобарқо)лар юрти кўрсатилган. У жабарқаликлар ҳақида: «Жабарқаликлар йироқда жойлашганлиги, Мочин билан уларни катта денгиз айириб турганлиги учун, уларнинг тили бизга маълум эмас»⁹, - деб ёзган. Замонавий тадқиқотларда Мочинга яқин жабарқаликлар яшаган жой Япония эканлиги аниқланган¹⁰. Унинг харитасидаги Мочин ҳудудини аниқлаш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Зеро Мочин ҳудудини энг шарқда кўрсатиш фақат Маҳмуд Қошғарийда кузатилади. Манбаларнинг мутлақ кўпчилигида эса Мочин ҳудуди бошқа жойда кўрсатилган. Маҳмуд Қошғарийнинг Тавғоч юртининг Мочин деб айтилганлиги ҳақидаги маълумоти тарихий асосга эга. Шу боис таниқли олимлар таҳлилида унинг кўрсатган Мочин ҳудудига алоҳида эътибор қаратилади. Лекин мазкур ҳудуд, улар таҳлилида, туркий халқлар яшамаган жойга нисбатан талқин қилинганлиги боис, хато фикрларнинг айтилишига олиб келди.

Маҳмуд Қошғарий харитасида Мочиннинг уч томони денгиз билан ўралганлиги унинг катта ярим орол эканини кўрсатади. Аслида Японияга яқин ярим ороллардан Корея ва Шарқий Хитойдаги Шандунг ярим ороллари мавжуд.

Маҳмуд Қошғарийнинг Мочин деб чизган жойи Корея ярим ороли бўлиши керак. Бунинг боиси 1) Корея ярим ороли катта ва Японияга Шандунг ярим оролига қараганда яқин жойлашган. 2) Корея ярим ороли XXРнинг шимолий-шарқидаги Манжурия билан туташиб кетган. Манжурияда хитой манбаларида тилга олинган шимолий ди (шимолий турк)га мансуб *манжурлар* аждоди *дунгху* (*шарқий ху - тунгус*)ларнинг [И-5] авлодлари яшаб келган. Маҳмуд Қошғарийда эса Мочинда яшаган тур-

⁹ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.65; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.39.

¹⁰ Ҳ.Ҳасанов. Маҳмуд Қошғарий. Б.57-60.

кий қабилаларининг бири *тавғоч* деб кўрсатилган. Демак, унинг Мочин деб кўрсатган ерида тунгусларнинг авлоди *тавғочлар* истиқомат қилган. Тунгусларнинг қадимдан яшаб келган жойлари Корея ярим оролига туташган кенг бир ўлка бўлган. Маҳмуд Қошғарий харитасидаги Мочин деган ҳудуд ҳам аини шу жойни кўрсатади. У ҳозирги Бежинг (Пекин) шаҳрининг ши-молий-шарқидаги ХХР ҳудудига тўғри келади. Бу жой кейинги даврларда Манжурия деб аталган. Маҳмуд Қошғарийда эса «ҳозир «Тавғоч»ни «Мочин» деб атайди», - деган маълумот берилган. Яъни Манжурия тавғочлар юрти Мочин деб аталган.

Тарихга назар тошлар эканмиз 907 йили, турк битик тошларида тилга олинган, тавғоч (табғоч)лар томонидан ташкил топган Танг империяси емирилиб бир неча хонликларга бўлиниб кетади. 923 йили шату турклари томонидан Хитойнинг шимолий-шарқида (Мочинда) «Кейинги Танг» деб номланган хонлик ташкил топади. 936 йили яна шу жойда қитон шату турклари томонидан Жин (Олтин) хонлиги ташкил топган. 1127 йили Жин қўшинлари томонидан Жанубий Хитой босиб олинган. Жин хонлигининг ҳудуди кейинги даврларда Манжурия деб атала бошлаган. Бунга қараганда Маҳмуд қошғарий Манжурия (хитой тилида Манжоу)ни Мочин деб харитасида чизиб кўрсатган. Унинг асарида Юқори Чиндаги тавғочлар юрти «Мочин» деб номланган. Лекин Мочин атамаси ундан аввал қаерга нисбатан қўлланганлиги тўғрисида маълумот берилмайди.

Маҳмуд Қошғарий асарида Ўрта Чин: XI асрда Маҳмуд Қошғарий асарида Юқори Чиннинг ғарбидаги «хитой» («қитон»)лар яшаган ҳудуд Ўрта Чин деб қайд этилган. Яъни икки Чин (Юқори, Қуйи Чин)нинг ўрталигида жойлашган ҳозирги Ши-молий Хитой ҳудудини Ўрта Чин деб кўрсатган. Мазкур жой унинг харитасида Юқори Чин билан Қорахонийлар давлати ўртасида қайд этилган. Қорахонийлар ҳудуди эса хаританинг марказидаги бешта катакчага жойлаштирилган. Қорахонийларга тобе бўлган жойларни у катакчалардан давом этган чизиқча-

лар билан кўрсатган. Катакчаларнинг шарқида, Мочингача бўлган ҳудудда, Ўрта Чинни билдирадиган Хотинсини (Хотинчини-Хотунбалиқ) [И-6], Билод Уйғур[И-7], Сулми, Қўжу[И-8] Жинбалиқ, Бешбалиқ [И-9] деган жойлар берилган. Шунингдек, ушбу харитада Қорахонийларга тобе бўлган Билод Уйғур деб номланган, Идиқут Уйғур давлати ва унинг шаҳарлари белгиланган. У охири очиқ чегара чизиқларининг ичига олинган. Яъни Идиқут Уйғур давлати ва унинг таркибидаги Қўжу, Бешбалиқ каби шаҳарлар, асли Қорахоний мамлакати ҳудудини билдирадиган харитадаги катакчанинг ичига олинмаган. Улар гарчанд Қорахонийлар мамлакатининг таркибига кейинчалик кирганлигига қарамай, маълум даражада мустақил сиёсат олиб борганлиги маълум. Жумладан, бу ердагилар ислом динини қабул қилмасдан буддо динига эътиқод қилар эди. Шу боис Маҳмуд Қошғарий: «Бу элда беш шаҳар бор. Унинг халқи энг ашаддий кофирлардир, энг моҳир мерганлардир. Бу шаҳарлар: Сулми... Қўжу, Чанбалиқ, Бешбалиқ, Янгибалиқ», - деб ёзган¹¹. Демак, Маҳмуд Қошғарий айтган Ўрта Чинга Тангри тоғнинг (Тянь-Шаньнинг) шимолидан то Манжуриянинг ғарбидаги Янжин (Пекин) [И-10] шаҳригача бўлган ХХРнинг шимолий ҳудуди кирган. У жой Хитой деб номланган.

Қуйи Чин: Маҳмуд Қошғарий асарида Қашғарни [И-11] марказ қилган Қорахонийлар давлатининг ҳудудидаги Бархан деган жой «Қуйи Чин» эканлиги кўрсатилган. Шунингдек, яна бир ўринда «Бархан» Қошғарга яқин тоғдаги қўрғоннинг номи бўлиб, мазкур тоғнинг остида олтин кони борлиги айtilган¹². Албатта «Қошғарда» деб кўрсатилган Қуйи Чинга, фақат Қошғар шаҳри атрофига эмас, балки Қорахонийлар хонлиги ҳудудидаги бошқа бир қанча шаҳарлар ҳам кирган.

¹¹ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.136; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.152-153.

¹² Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.409; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.567.

Олим тузган ушбу харитада Қорахонийлар хонлигига кирган беш катакчанинг жанубий катакчасига Қошғар шаҳри жойлаштирилган. Ва Қошғар билан бир катакчага Шарқий Туркистоннинг жанубидаги Чарчан, Хўтан, Ёркент шаҳарлари киритилган. Қошғар шаҳри эса мазкур катакчанинг энг ғарбига жойлаштирилган. Асарда эса: «Чарчан (Журжан) – Чин йўлидаги мусулмонлар чегарасининг бири»¹³, - деб кўрсатшган. Яъни мусулмон Қорахоний давлатининг Чин билан чегараланган энг четки шаҳарларининг бири Чарчан бўлган. У Ипак йўлининг Шарқий Туркистондан ўтадиган жанубий тармоғига жойлашган [И-12].

Маҳмуд Қошғарий Қуйи Чин деб атаган жойнинг шарқий ҳудуди ҳақида: «Куча (Кусан) шаҳри Уйғурнинг чегарасидир»¹⁴, - деган маълумотни беради. Бунда, Ипак йўлининг шимолий тармоғида [И-13] жойлашган Кучар (Куча) шаҳри, Уйғурия билан Қорахонийлар давлатининг яна бир чегараси сифатида кўрсатилади. Уни харитада Қорахонийлар давлати ҳудудида мансуб бошқа шартли катакчанинг шарқий томонига чизиб, Қуйи Чиннинг шарқий чегараси эканлигини кўрсатган. Шу тариқа, у Тангритоғ жанубидаги Кучар шаҳри ва Қурум (Кунлун) тоғларининг шимолидаги Чарчан шаҳридан то Қошғар шаҳригача бўлган жойлар Қуйи Чинга мансублигини таъкидлаган. Демак, «Туркий сўзлар девони» асарида «Қошғарда» деб кўрсатилган Бархон деган жойга, Шарқий Туркистондаги вилоят даражасидаги катта тўрт шаҳар кирган ва у «Қуйи Чин» деб аталган.

«Туркий сўзлар девони» асаридаги Чинга оид маълумотлар ал-Марвазийнинг «Таба'и ал-ҳайвон» асарида ҳам берилган. Ундаги маълумотда ҳам Чин юрти учга бўлиб кўрсатилган. Ал-Марвазий асарида «Чин» атамаси арабча «ас-Син» шаклида берилиб, унда: «Замин [ас-Син] уч қисмга: ас-Син, Китой

¹³ Ўша бетлар.

¹⁴ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд 1. Б.384.

(Қитон) одатда Хитой ва Йуғур (Уйғур)га бўлинади. Худуди жиҳатидан энг каттаси – бу ас-Син давлатидир...»¹⁵, – деб таъкидланади.

Ал-Марвазий асаридаги уч Чин ҳақидаги маълумот «Туркий сўзлар девони» асаридаги маълумотга янада аниқлик киргизиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Хусусан, унинг: «Савдо ёки бошқа [ишлар] билан унга (ас-Синга) борганлар, Қошғардан Ёркентга 4 кунлик, ундан Хўтанга 11 кунлик, ундан Керияга [И-14] 5 кунлик, ундан Саджуға (Сучжоуга) [И-15] 50 кунлик йўлдир. Бу жойда йўл ас-Синга, Китойга (Қитонга) ва Йуғурга (Уйғурга) бўлинади»¹⁶, – деб берган маълумотида Хитойнинг шимолида жойлашган Сучжоу шаҳридан 3 Чинга карвон йўли ўтганлиги қайд этилади. Мазкур йўлнинг Сучжоудан Қошғаргача бўлган масофа 70 кунлик йўл бўлиб, ас-Син деб номланган жой эканлиги таъкидланади. Ал-Марвазий асарида Сучжоудан бошланиб уч томонга кетган қадимий карвон йўли ҳозир «Буюк Ипак йўли» деб номланган йўлнинг уч тармоғини кўрсатади.

Қадимий карвон йўли ўтган Сучжоу шаҳри ҳозирги Гансу (Кенгсув) ўлкасида жойлашган. Мазкур шаҳардан ўтган уч йўлнинг биттаси шарққа, икkitаси ғарбга кетган. Ал-Марвазий кўрсатган «Хитой» ёки «Китой» Сучжоунинг шарқидаги йўлда жойлашган ҳудудни билдиради. Яъни Сучжоудан шарққа кетган йўл Хитой (Қитон) хонлиги ҳукмронлик қилган жойларга борган. Маҳмуд Қошғарийда эса мазкур жой «Юқори Чин» деб кўрсатилган. Шунинг учун у «Бу (Мочин) мамлақати Чиндан тўрт ойлик узоқликда»¹⁷, – деб таъкидлаган. Дарҳақиқат XV асрда Темурий шаҳзода Шоҳруҳ Мирзо (1377-1405-1447) томонидан юборилган элчи сафарномасида Сучжоу шаҳ-

¹⁵ Тахир ал-Марвази, «Таба'и ал-ҳайвон» («Природа животных») (перевод с арабского языка на русский язык Ш. Закирова), – Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент, 2003, С.47.

¹⁶ Тахир ал-Марвази «Таба'и ал-ҳайвон». С.48.

¹⁷ Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.592.

ридан Манжуриягача бўлган масофа 4 ойлик йўл бўлган [И-16]. Демак, Маҳмуд Қошғарий мазкур маълумотда Чин (Хитой) деб айнан Сучжоуни кўрсатиб, унинг Мочиндан (Манжуриядан) 4 ойлик масофада эканлигини айтган.

Сучжоудан Ғарбга йўналган иккита йўл манбаларда ипак йўлининг «Шимолий» ва «Жанубий» тармоғи деб аталади¹⁸. Шимолий йўл [И-13], Қумул–Турфонга ўтадиган йўналиш бўлиб, ўрта асрларда «Ўйғурия» деб номланган жойдан ўтган. Аслида мазкур ҳудудда икки мамлакат: Уйғур Кенгсу (Гансу) давлати (870-1036) ва Уйғур Идиқут давлати (850-1335) мавжуд эди. 1035 йили Уйғур Кенгсу давлати Тангғут хонлиги (1032-1227) [И-17] томонидан босиб олинган. Шу боис Маҳмуд Қошғарий *уйғурлар* деб Идиқут Уйғур давлатининг аҳолисини, сўнгра шу даврда Уйғур Кенгсу давлати ҳудудини эгаллаган *танггутларнинг* номини тилга олади. Гарчанд, *танггутлар* Кенгсу давлатини эгаллаган бўлса-да, уйғурлар бу ҳудудда яшаб қолган. Ҳатто, чет томондаги *сариқ уйғурлар* [И-18] *танггутларга* қарши курашган¹⁹. Шунинг учун Қошғарий чизган харитасида Тангғут давлати кўрсатилмаган. Унда Қорахонийларга қараган жойлардан сўнг тўғри чизиқ билан давом эттирилиб, Идиқут Уйғур хонлигига кирган шаҳарлардан кейин «Билод Уйғур» атамаси берилган ва уларни Ўрта Чинга киргизган. Ал-Марвазий эса мазкур жойни «Йуғур» («Уйғур») деб номлаб, ғарбга йўналган Ипак йўлининг бири қилиб кўрсатган.

Ал- Марвазий Сучжоудан ғарбга йўналган иккинчи йўлни, ас-Синга, яъни Чинга (Қошғарга) борадиган йўл деб кўрсатган. Сучжоудан Қошғарга борадиган 70 кунлик йўл эса Хўтан шаҳридан ўтадиган йўл бўлиб, Ипак йўлининг «Жанубий йўл» деб номланган тармоғидир. Мазкур йўл ўтган ҳудуд Маҳмуд Қошғарий асарида «Қуйи Чин» деб кўрсатилган. Ал-Марвазийда жанубий йўлда жойлашган ас-Син (Қуйи Чин) уч Чиннинг энг

¹⁸ Фан Йе, Си Маёвёв. Кейинги Ханнома. 24 тарихдаги Ўрта Осиёга доир материаллар-3. (араб алифбосдаги уйғур тилида), Урумчи. 1996. Б. 526.

¹⁹ Лин Ган. Гоузиҳу. Қадимий уйғурлар тарихи. Урумчи, 2000. Б.342.

каттаси эканлиги алоҳида таъкидланган.

Демак, ал-Марвазий Чин ҳудудини учга бўлиб, Юқори Чинни – Хитой (Қитон), Ўрта Чинни – Йуғур (Уйғур) ва Қуйи Чинни (Қошғардан то Хўтан вилоятининг ғарбигача бўлган Қоракхонийлар ҳудуди) – ас-Син (Чин) деб кўрсатади. Лекин ал-Марвазийда Мочин атамаси тилга олинмаган. Унда ас-Син энг катта Чин, яъни «Улуғ Чин» деб номланиб, Маҳмуд Қошғарийдаги Тангри тоғнинг жанубидаги Қуйи Чин кўзда тутилган. Алломанинг Улуғ Чин деб кўрсатган ас-Син ҳудуди Хитой (ханзу мамлакати Жунггуо) бўлмаган. Буни унинг қўйидаги маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

Ал-Марвазий асарида ас-Син, Хитой, Уйғур мамлакатларининг ўз подшоҳлари борлиги, ас-Син аҳолисининг тили тибет ва бошқа тиллардан фарқланиши таъкидланган ҳамда, ас-синликлар уйғур ва хитойлардан фарқланган ҳолда моний (манихейи) динига итоат қилиши айтилган²⁰.

Ал-Марвазий берган маълумотдаги ас-синликларнинг тили масаласига келсак, у тибет ва бошқа тилларнинг қошғар тилидан фарқланишини кўзда тутган. Маҳмуд Қошғарий, туркий тиллар ҳақида гап юритиб: «Икки тил биладиган ва шаҳарликлар билан аралашиб қолган кишиларнинг тилида бузуқлик бор... Чет элликлар билан аралашадиган ва шаҳарликлар билан бориш-келиш қиладиган Хўтан, Тубут (Тибет) халқлари ва тангғутларнинг баъзиларида ҳам шундай»²¹, - деб хўтан, тибет, тангғут тиллари туркий тилларга мансуб бўлишига қарамай, маълум даражада фарқланишининг сабабини кўрсатиб беради. Хўтан ва Тибет халқларининг туркийларга мансублиги масаласини Беруний асарларида ҳам учратамиз. У «Кашмирнинг шимоли ва шарқидаги баъзи вилоятлар Хўтан ва Тибет туркларига тегишли»²² ва яна «Ҳиндларнинг Кобулдаги подшоси Тибетдан келган турк эканлигини айтади», - деб таъкид-

²⁰ Тахир ал-Марвази «Таба'и ал-ҳайвон». С.47.

²¹ Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.39.

²² Абу Райхан Бируни. Избранные произведения, Т.II, Ташкент, 1963, С.202.

лаш билан бирга унинг туркча кийинганлигини ёзади²³. Демак ал-Марвазий айтган Чин (ас-Син) халқларининг тили, гарчанд бир-биридан фарқли бўлишига қарамай туркий тил эканлиги айтилган.

Ал-Марвазийнинг моний дини ҳақида берган маълумоти ҳам чинликларнинг кимлигини ва қайси ҳудудда жойлашганлигини кўрсатади. У ас-Синда мавжуд моний динининг у яшаган XII асрда Уйғурия ва ҳозирги Шимолий Хитойда йўқлигини айтади. Моний дини IV-V асрда Шарқий Туркистонда мавжуд динларнинг бири бўлган [И-19]. Мазкур дин шимолдаги уйғур [И-20] ва тавғочларга суғд савдогарлари воситачилигида аста-секин кириб борган бўлиши керак²⁴. 719 йили Танг хоқонлигида моний роҳибларининг бўлиши²⁵ шундан далолат беради. Сўнгра, маълум давр (742-755 йиллардан аввал) жанубий Хитойда (ханзулар юртида) мазкур дин таъқиб қилинган. Лекин, Уйғур хоқонлиги қўшинининг Танг хоқонлиги ҳудудига кири-тилиши моний динининг таъсир доираси Хитойнинг жанубига тарқалишига олиб келади. Танг хоқони Уйғур хоқонининг ёрдами эвазига моний роҳибларининг мазкур динни Аслий Хитой (ханзулар юрти Жунггуо)нинг жанубида, Чангжианг (Янцзы) ва Хуэйхэ дарёлари атрофида тарқатишига ижозат берган²⁶. Хитой олимлари тадқиқотида таъкидланишича, уйғурлар Танг сулоласи (Тавғоч хоқонлиги)га ёрдам қилиб қайтишда (762-763 йили) тўрт нафар роҳибни ўзлари билан олиб кетган ва шу даврдан бошлаб уларда моний дини давлат динига айланган²⁷. Ҳойнаҳой, VIII асрда шимолий уйғурлар бу динга эътиқод қилган. Уйғурларнинг мадади билан Танг сулоласидаги моний дини мухлислари ҳимоя қилинган. Аммо, Уйғур хоқонлиги емирил-

²³ Ўша асар, С.359.

²⁴ Лин Ган. Гоузику. Қадимий уйғурлар тарихи. Б.135-136.

²⁵ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи, (1980 йилги хитойча наشريдан уйғурчага таржимаси). Урумчи, 2000, 1 китоб. Б.467.

²⁶ Лин Ган. Гоузику. Қадимий уйғурлар тарихи. Б.141.

²⁷ Уйғур классик адабиёт тезислари. Бежинг, 1987. Б.153; Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. I китоб. Б.467; Хуа Тов. Гарбий Юрт тарихи ҳақида тадқиқот, Урумчи, 2002. Б.237.

гандан сўнг (IX асрда) Танг хоқони махсус фармон билан моний дини муассасаларини йўқ қилиб, мазкур дин Аслий Хитойда бошқа тарқалмаган²⁸. Демак, Марвазий Танг империяси ҳукмронлигидаги жойларда (Аслий Хитойда) моний дини борлиги ҳақида маълумот бермаган.

XII асрда, Қошғар ва Хўтанда ислом дини бошқа динлардан устун бўлганлиги маълум. Лекин, моний дини Тибет билан чегарадош ас-Син шарқидаги Дунхуанггача (Дашт-ота 敦煌

<炖煌>) бўлган Жанубий йўлда (Қуйи Чин шарқида) ўз мавқеини сақлаб қолган. Буни шу даврда чизилган Дунхуанг «Минг уй» обида расмларида моний дини таъсири яққол кўриниб туриши ҳам тасдиқлайди.

Шунингдек, Идиқут хонлиги (Ўрта Чин–Уйғурия)нинг дас-тлабки даврларида Ёлқунтоғ [И-21] этакларидаги Бизаклик, Муртуқ, Булйўқ, Туюқ деган жойларда моний дини ибодатхоналари қурилган²⁹. Бу ҳол Марвазий айтган даврда мазкур хонликка чегарадош Хўтаннинг шарқидаги Жанубий йўлида моний динининг қолдиқлари сақланиб қолганлигини билдиради. Бу даврда, Танг хоқонлиги томонидан Аслий Хитой ҳудудида моний дини қатъиян ман қилинган.

Қуйи Чиннинг шарқида моний динига эътиқод қилинганлиги ҳақидаги маълумот Беруний тадқиқотида ҳам учрайди. У Самарқандда ислом дини қабул қилинган бўлишига қарамай, Туркистоннинг баъзи жойларида бошқа динга эътиқод қилинишини айтиб: «Мусулмон бўлмаганларига келсак, моний ва унинг таълимотига Чин, Тибет ва Ҳинднинг бир қисмида яшайдиган шарқий туркийларнинг кўпчилиги киради», - деган маълумотни келтиради³⁰. Мазкур маълумотни юқорида келтирил-

²⁸ Лин Ган. Гоузиху. Қадимий уйғурлар тарихи. Б.142-145.

²⁹ Будда динининг тарқалиши ва Турфон маданияти тараққиётига таъсири // Ипак йўли ва маданият янгиликлари, Урумчи, 1999. Б.94.

³⁰ Абу Райхан Бируни. Избранные произведения, Т. II, С.213.

ган маълумот билан солиштирганда Беруний Чин деб кўрсатган жой [И-22] Тибет билан Ҳиндистонга чегарадош Хўтаннинг шарқидаги жойга тўғри келади. Бу жойни Маҳмуд Қошғарий Қуйи Чинга киритган ва у ерда туркий халқлар истиқомат қилган. Демак, Ал Марвазий асаридаги ас-Син Танг хоқонлигининг ғарбидаги Қуйи Чинда моний дини мовжуд бўлган.

IX асрда ал-Хоразмий (783-840) туркий халқлар истиқомат қилган баъзи жойларнинг координатларини бериб: «Скифия мамлакати, бу турклар еридир, ўртасининг узунламаси – $114^{\circ}0'$, кенгламаси $57^{\circ}30'$. Скифия мамлакати, бу тўққиз ғузлар еридир, ўртасининг узунламаси – 148° , кенгламаси – $59^{\circ}30'$. Сириқа ўлкаси, Синистон (Чинистон) еридир, ўртасининг узунламаси – $152^{\circ}0'$, кенгламаси – $54^{\circ}30'$ »³¹, – деб ёзади. Унинг маълумотида туркийларнинг катта гуруҳлари истиқомат қилган жойларнинг бири – Сирика (Чинистон) келтирилган ва унинг шарқда жойлашганлиги кўрсатилади.

Ал-Хоразмий давридан 200 йил ўтгандан сўнг, Маҳмуд Қошғарий «Туркий сўзлар девони» асарида туркий халқлар яшаган ҳудуд ҳақида: «Рум ўлкасидан Мочингача (Япон денгизигача) бўлган турк элларининг бўйи (узунлиги) беш минг фарсанг (фарсах), эни уч минг фарсанг» эканлиги айтилиб³², Хоразмий маълумотида янада аниқлик киритади. Шунингдек, у: «Турклар аслида йигирма қабиладир... Ҳар бир турк қабиласининг бир нечта уруғлари бўлиб, уларнинг сони улуг тангрининг ўзига маълум. Мен булардан фақат асосий ва она қабилаларини ёздим... Рум ўлкасининг ёнидан қуёш чиқишига қараб кетган тартиб бўйича, шарқдаги турк қабилаларининг турар жойларини кўрсатиб ўтдим. Румга ҳаммадан яқин жойлашган қабила [лар] бачанак, қифчақ, ўғуз, йамак, башғирт, басмил, қай, йабақу, татар, қирқиз қабилаларидир. Қирқизлар Чинга яқин жой-

³¹ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар, Тошкент, 1983. Б.337.

³² Девону лувотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.64; Девону лувотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.41.

лашган. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум ўлкаси ёнидан шарққа қараб шу тартибда чўзилган. Ондан чигил, тухси, йағма, уғрақ, чаруқ, чумул, уйғур, тангғут, хитой қабилаларидир. Хитой – Чин демакдир. Ондан Тавғоч, бу – Мочин демакдир. Бу қабилалар жануб билан шимол ўртасида яшайди»³³, - деб, Чин ва Мочинда истиқомат қиладиган 20 та туркий она қабилалар номи бирма-бир санаб ўтади. Айнан шу туркий она бош қабилалар таркибида Чинда истиқомат қилган тангғут, хитой, тавғочлар тилга олинади.

Демак, манбаларда Чин ва Мочин ҳудуди ғарбда Помир, Тангри тоғдан бошлаб шарқда то Хитой денгизигача бўлган ҳудудни ўз ичига олади. Унинг шимолий қисмида қорахитой, тангғут, уйғур халқлари истиқомат қилган жойлар кўрсатилганлигига қараганда, у Бойкўл (Байкал) атрофидаги туркийлар яшаган жойларгача етиб борган. Шу боис Бойкўл атрофида истиқомат қилган қирғизларни назарда тутиб «Қирғизлар Чинга яқин жойлашган», - деб изоҳ берганлар. Чиннинг жанубига эса, Яшилўгуз (Хуангхэ) [И-23] дарёсининг жанубий водийларигача бўлган жойлар кирган.

Чин ва Мочин ўлкасидаги маълум ҳудуд номлари унда яшаган халқлар номининг ўзгариши натижасида шу халқ номида янгича аталган. Бу туркий халқлар яшаган масканда Тавғоч, Хитой, каби атамаларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Чин юртининг қадимий аҳолиси

Марказий Осиёда кўпчиликни ташкил қилган туркий халқлар мазкур ҳудуднинг борча жойларида жуда қадимдан истиқомат қилиб келганлиги маълум. Манбаларда ҳам Марказий Осиёнинг бир бўлагидан (Помир, Тангри тоғларидан) ХХРнинг шимоли бўйлаб то Хитой денгизигача бўлган Чин диёрида тур-

³³ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б.64; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б.37-38.

кий халқларга мансуб аҳолининг истиқомат қилганлиги қайд этилган. Қадимда ХХРнинг шимолида туркий халқларнинг аجدодлари рунг-дилар [И-24] яшаганлиги ҳақида хитой манбаларида жуда кўп маълумотлар келтирилади. Шунингдек, тадқиқотчилар томонидан туркий халқларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчганлиги ҳақида маълумотлар ҳам кенг берилади. Аммо, Чиннинг бир бўлаги ХХРнинг шимолидаги туркийлар асли шу жойнинг туб аҳолисими, агар бошқа жойдан келган бўлса, қаердан келганлиги масаласи жуда кам ўрганилган, тадқиқот марказидан четда қолиб келган масалаларнинг биридир.

Қадимдан инсонларнинг бир жойдан иккинчи жойга силжиш ҳоллари (миграцион жараён) давомли бўлиб турган. Халқларнинг яшаш масканларини ўзгартиришда турли-туман сабабларнинг ичида энг асосийси иқлим ўзгаришидир. Об-ҳавонинг ўзгариши билан қадимий маданият марказларидан бири, ҳозир асосан туркий халқлар истиқомат қилиб турган Марказий Осиё туб аҳолисининг муайян қисми турли тарафларга кўчиб кетишга мажбур бўлганлиги ҳақида тадқиқотларда маълумот келтирилади. Хусусан, Марказий Осиёдан одамларнинг шарқга силжиганлиги тўғрисида ҳам тадқиқотларда фикр юритилган. Бундай фикр, мулоҳаза ва хулосалар, Чин юртидаги туркийларнинг қаердан қилганлигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиёдан қадимда инсонларнинг шимолга, шарққа, жанубга ва ғарбга силжиганлиги ҳақида Заки Валидий³⁴, Муҳаммад Эмин Буғра³⁵, Турғун Олмос³⁶ ва бошқалар фикр юргизади. Шунингдек тадқиқотчилар (Г.П.Сосновский, О.Н.Бадер) томонидан ҳам Сибир, Яқин Шарқ, Ҳиндистонга Ўрта Осиёдан аҳоли кўчиб борганлиги кузатилади³⁷.

Шунингдек, Марказий Осиё аҳолисининг тўрт томонга сил-

³⁴ Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Girio. Eistanbul 1981, S. 7-21

³⁵ Mehmet Emin Bupra, Dapu Türkistan tarihi, Ankara, 1987. S.19-22.

³⁶ Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. 1989. Б.8-9.

³⁷ В.Е.Ларичев. Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии. Часть 2, Новосибирск, 1972, С. 340.

жиганлиги айтилмаган ҳолда олимлар тадқиқотида: «Тахминан 5-7 минг йиллар аввал ҳозирги Эрон, Ироқ, Афғонистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Қозоғистон ҳудудларининг каттагина қисмини эгаллаган Қадимги Шумердан Олтойгача бўлган минтақада ҳозирги олтой, хусусан туркий ва мўғул халқларининг аجدодлари бўлган қадимги протоолтой қабилалари яшаган»³⁸ деган тахминни ўртага қўйишади.

Қадимшунослар, одамлар ер шарида бундан 2,5-1,8 миллион йил муқаддам яшаганлигини тасдиқлашади. Лекин то ҳозиргача улар инсоннинг дастлаб пайдо бўлган жойи ҳақида умумий бир фикрга кела олганича йўқ. Уларнинг кўпчилиги Африкада илк бор инсонлар яшаганлигини айтиб келган бўлсалар-да, айримлари Марказий ва Шарқий Осиё минтақалари ҳам қадимий одамлар яшаган жой бўлганлигини инкор этмайди. Чунки, Марказий Осиё ҳам дунёда инсоният маданиятининг гуллаб яшнаши учун имконияти бўлган маконларнинг бири бўлган. Мазкур минтақа дастлаб жонзодларнинг пайдо бўлиб, ривожланишига қулай жой бўлганлигини динозавр суякларининг топилиши [И-25] ва нефт захирасининг бойлиги тасдиқлайди.

Осиё қитъаси жуда қадимдан одамлар яшаган минтақа бўлганлигини тасдиқлайдиган Фарғона водийсидан топилган «Фарғона одами»нинг бош суяги [И-26], қуйи палеолит даврига (800-140 минг йил аввал) оид маданий ёдгорликлар, ўрта палеолит даврига тегишли (140-40 минг йил аввал) Бежинг атрофидан топилган синантроп одами, Ўзбекистондаги Бойсун тоғининг Тешиктош ғоридан топилган бола суяги ва Қошғар атрофидан топилган юқори палеолит даврига (40-10 минг йил аввал) оид «Артуш одами»нинг тошга айланган бош суякларининг топилишидир³⁹. Шунингдек бу даврга оид топилмалар Олтойнинг ғарби ва Уралда ҳам мавжуд⁴⁰.

³⁸ Б.Р.Каримов. Миллат, инсон ва тил: тараққиёт муаммолари. Қарши, 2003. Б.31.

³⁹ Абдуқийум Хожа. Ғарбий юрт ва қадимий маданият. Урумчи. 1995. Б.2-3.

⁴⁰ Б.Т.Гуякбаева. Об историко-культурном наследии Казахстана, – Central Asian Studies, Seoul, 2002, S.93.

Қадимшунослар ҳам кўҳна маданият ўчоқларидан саналган, нисбатан кўпроқ ўрганилган, Ўзбекистоннинг дашт ва қумли чўлларида одамларнинг яшаганлигига доир маълумотлар келтиришади. Жумладан, Қизилқум ҳудудидаги дарё, кўл ҳавзаларининг атрофида аҳолининг анча гавжум бўлганлигини қайд этишади. Лекин, тадқиқотчиларнинг мулоҳазаларига кўра, бундан 12-15 минг йиллар муқаддам об-ҳавонинг исиб кетиши натижасида гавжум жойдаги аҳоли бошига кулфатли оғир кунлар тушганлиги кузатилади. Сув манбаларининг қуриб қолиши билан, ўсимлик дунёсининг кескин қисқариши натижасида ҳайвонот дунёсининг қирилиб, камайиб кетганлиги қайд этилади⁴¹. Неолит даврининг охирига келиб, табиий шарт-шароитнинг ўзгариши оқибатида аҳоли сони камая борган. Жез даври манзилгоҳларида (милoddан аввал II мингинчи йилларида) кўллар атрофида аҳоли кескин камайиб сийраклашиб кетган. Милoddан аввал мингинчи ва милодий мингинчи йилларда эса турар жой манзиллари ҳам кўлларнинг йўқолиши билан қисқарганлиги маълум⁴². Ҳолбуки, ўша одамларнинг ҳаммаси қирилиб кетмаган-ку? Албатта, Марказий Осиёда истиқомат қилган мазкур аҳолининг кўпчилиги яшаш имконияти бор жойларга кўчиб кетганлиги муқаррар. Бу аҳвол албатта жуда кўп марта такрорланган. Одамлар гавжум ўлкалар чўли биёбонларга айланган. Шунинг учун қадимшуносларнинг тадқиқотларида, гарчанд марказий осиеликларнинг тўрт томонга силжиганлиги айтилмаса-да, одамларнинг мазкур минтақада ҳар томонга кўчганлиги ҳақида маълумотлар кам эмас.

Халқларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиш жараёни ҳозирда ҳам кузатилса-да, қадимда бу жараён тез-тез бўлиб турганлиги ҳақида қадимги ёзма манбалар гувоҳлик беради. Ажабланарлиси шундан иборатки, мазкур аҳолининг қайси

⁴¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1970, I-жилд. Б.35.

⁴² А.В.Виноградов, Э.Д.Мамедов. Ландшафтно-климатические условия среднеазиатских пустынь вголоцене, – История материальной культуры Узбекистана. Вып. II, «Фан», Ташкент, 1974, С. 41

халққа мансублиги ва уларнинг қандай тилда гаплашганлиги ҳақида жуда кам биламиз. Дунё олимлари бу жумбоқнинг ечимини топиш учун кўп меҳнат қилдилар. Хусусан, мазкур масалада қадимшуносларнинг қилган ишлари оламшумул аҳамият касб этади.

Марказий Осиёдаги аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга силжишига сабаб бўлган кўпгина шарт-шароитларнинг ичида қадимда энг асосийси об-ҳавонинг кескин ўзгариши бўлганлиги ҳақида юқорида гапирган эдик. Аслида ер шарида кескин иқлимнинг ўзгариши дастлаб Саҳройи Кабирда юз берганлиги ҳақидаги фикр тадқиқотчилар томонидан илгари сурилади. Айнан шу сабабга кўра мазкур минтақада яшаган одамлар иқлимга мослашиш учун олиб борган курашлари туфайли илк бор буюк маданият яратишга муяссар бўлганлиги айтилади. Шунинг билан бирга тадқиқотчилар иқлим ўзгариши натижасида кўчманчиларнинг дастлаб пайдо бўлган жойлари ҳақида Арабистон ярим ороли ва Каспий денгизининг шарқидан то Улуғ Ҳинган тоғларининг шарқигача бўлган ҳудуд деган фикр мавжуд. Унинг шимолли ўрмон-дашт минтақаси, жануби Марказий Эрон тоғлари ва Сулаймон тоғи билан чегараланиши тахмин этилади⁴³. Мазкур археология маълумотларига асосланган таҳлилда Туркистон аҳолисига тааллуқли бўлган этноснинг шимолда ва шарқда то Ҳинган тоғининг шарқи, Яъни Чин юртининг шарқидаги Хитой денгизигача борганлиги айтиб ўтилган.

Бундан қарийб 100 минг йил аввал музликнинг шимолдан Марказий Осиё минтақасига қараб силжиш жараёни тўхтаганлиги кузатилади. Аммо, музликнинг жанубга сурилиши оқибатида, ер шарининг 20° ва 40° параллелларида об-ҳавонинг кескин совиб кетиши ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг ўзгаришига олиб келган. Совуққа мослаша олмаган ҳайвонот ва набототнинг барчаси нобуд бўлган. Фақат янги шароитга мослаш-

⁴³ Г.Е. Марков, Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии, — «Советская этнография», М., 1973, №1, 1973, С.112.

ган мамонт, айиқ, жунли каркидон, от ва баҳайбат кийиклар сақланиб қолган⁴⁴.

Қадимшуносларнинг тадқиқотларига кўра, иқлимнинг ўзгариши билан одамлар об-ҳавонинг гоҳ исиб, гоҳ совиб кетишига мослашиб меҳнат қуролларини такомиллаштириб, кийим кийишга мажбур бўлганлар. Улар оловдан фойдаланишнинг турли усулларини кашф этадилар. Шунингдек, об-ҳавонинг барқарорлашиши оқибатида яшашга қулай шарт-шароитларнинг вужудга келиши Марказий Осиёдаги маданий савияси анча юқори аҳолининг тез кўпайишига сабаб бўлган. Уларнинг бир қисми ўзлари яшаб келган тоғлардаги табиий ғорларни тарк этиб, ов ҳайвонларига бой нисбатан иссиқ паст текисликларга, Яъни ҳозирги чўл минтақаларига борган сари кўпроқ силжиб жойлашган ҳамда ўзларига турар жой масканларини қуришган. Бу ҳақда олимлар сўнгги тош даврида ҳозирги замонавий одамлар ғорлардан ташқари ертўла ва чайласиман уйларда ҳам истиқомат қилиб, уруғ-уруғ бўлиб яшаганлигини айтишади⁴⁵.

Бу масала юзасидан қилинган тадқиқотларга кўра, ер шарининг 20° ва 40° параллелларида оғир табиий шароитда яшаган одамлар плейстоцен ҳамда голоцен (совуқ иқлим-муз даври) даврининг охирида чорвачилик ва деҳқончиликка мослашиб, кишилик жамиятига асос солганлиги маълум⁴⁶. Тангри тоғининг ғарибда тадқиқот олиб борган В.М.Массон хулосасига кўра, ҳозирги замон типигадаги одамлар Самарқанд атрофида Юқори палеолит даврида яшаганлиги қайд этилади. Улар ясси ва учли япалоқ қотма тошлардан қурол сифатида фойдаланган, ёввойи от, кийик ва архарларни овлаган. Бу даврда иқлим анча серёғин бўлиб, кенг ҳудудларда жумладан, чўл ва саҳроларда одамлар истиқомат қилган⁴⁷. В.М.Массоннинг хулосасидан шу нарса маълум

⁴⁴ Ўзбек совет энциклопедияси. Тошкент, 1976, 8 жилд. Б.382.

⁴⁵ А.Сагдуллаев. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбалари. Тошкент, 1996. Б.6

⁴⁶ Ю.А.Мочанов. Древнейшие этапы заселения человеком Северо-Восточной Азии. Новосибирск, 1977.С.256.

⁴⁷ История народов Восточной и Центральной Азии. М.,1986, С.55-56.

бўладики, 35-10 минг йил илгари Марказий Осиёнинг чўл ва саҳроларида одамлар яшаган. Хусусан, ўша даврда ёввойи отнинг мазкур минтақада бўлиши ва ов қилиниши жуда қадимда отнинг қўлга ўргатилиши содир бўлганини кўрсатади.

Демак, қадимшунослар тадқиқотларида ер шарининг жумладан, Марказий Осиёнинг иқлими кескин ўзгариши билан юзага келган табиий қийинчиликлар оқибатида одамлар ҳаёт тарзининг ўзгариб, янгича турмуш кечиришга мажбур бўлганлиги кўрсатилади. Бу жойдагилар жуда узоқ ўтмишда тош қуролларини мукаммаллаштириб, термачилик ва овчиликни тарк этиб, деҳқончилик ҳамда чорвачилик билан шуғуллана бошлаганлиги маълум бўлади. Бу тасдиқни Марказий Осиё минтақасида олиб борилган археологик текширув ишлари натижасида тўпланган маълумотлар давомли тўлдириб келмоқда.

Маданият ривожланишига сабаб бўлган табиий шарт-шароитлар, одамлар ҳаёт тарзини ўзгартириб, янгича яшашга мажбур қилган шароитдир. Бунда Марказий Осиё табиатининг дунёнинг бошқа жойларида учрамайдиган ўзига хослиги алоҳида рол ўйнаганлигини айтиш зарурдир. Айнан шундай алоҳидаликлардан бири дунёдаги энг баланд тоғлар Ҳимолай, Қурум (Кунлун), Помир, Тангри тоғлари бу минтақада жойлашишидир. Бу тоғларнинг мавжудлиги билан юзага келган табиий шарт-шароитлар ҳозир ҳам ер шарининг шу параллелидаги бошқа ерлар табиатидан тубдан фарқланади.

Марказий Осиёда баланд тоғларнинг бўлиши дунёнинг бошқа минтақаларига, жумладан Африка ва Кичик Осиёга нисбатан тафовутли табиий шарт шароитларни вужудга келтирган. Мазкур жойдаги баланд тоғлар асосан ғарб томондан эсадиган шамолни тўсиб, океан денгиз сувларидан тўйинган булутларнинг ўтишига тўсқинлик қилган. Тоққа урилган булутлар ўз намлигини тоғларда қолдирган. Натижада Марказий Осиёда ўзига хос яхлитлиги мавжуд, тоғлар билан ажралиб турган, табиий бир зонани вужудга келтирган. Совуқ иқлим даврида маз-

кур минтақадаги тоғлар қалин муз билан қопланганлиги аниқланган⁴⁸. Шунингдек Марказий Осиёдаги тоғларнинг баландлашиб бориши унда янада кўп сув захирасининг йиғилишига сабаб бўлган.

Ер шарида муз даври тамом бўлгандан сўнг ҳароратнинг кескин кўтарилиб кетиши денгиз сувларидан узоқда жойлашган Марказий Осиёда ёғингарчиликнинг кам бўлишига олиб келган. Хусусан, бундай аҳвол тўрт томони тоғ билан ўралган жойларда жиддий кечган. Натижада катта минтақада дарахт, ўт-ўланлар қуриб, чўл-биёбонга айланган. Бу жойдаги жониворлар ва одамларнинг бир қисми яшаб турган манзилларини ташлаб кетишга мажбур бўлган. Лекин катта муз запасига эга баланд тоғлардаги музликларнинг эриши тоғлар орасидаги чўлларда суви мўл водийларнинг узоқ давр мавжуд бўлиб туришига олиб келган. Қорақурум, Помир, Тангритоғлардан жуда кўп дарёлар чўл ҳудудини сув билан таъминлаган. Жумладан, Торим, Сирдарё, Амударёларнинг суви мўл бўлган. Сув туфайли чўл ва тоғ этакларида яна ҳаёт давом этган. Бу жойдаги оғир табиий шарт-шароитга мослашганлар деҳқончиликка асос солиб, ўзлари яшаган жойларида ҳаёт кечириб қолган. Аммо, юзага келган шарт-шароитларга мослаша олмай бу жойларни тарк этиб кетганларнинг эса, қайтиб келиш имконияти бўлмаган. Улар яқин атрофдаги сернам жойларга ёки узоқларга кўчиб кетиб, термачилик, овчилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар. Мазкур аҳвол Марказий Осиё табиий шарт-шароитларининг Африка ва Кичик Осиёдан тубдан фарқ қиладиган хусусиятларининг яна биридир.

Африка ва Кичик Осиёда иқлимининг исиб кетиши билан чўл-биёбонларнинг ҳудуди кенгайган. Лекин мавсумий ёғингарчилик нисбатан баланд тоғлардан бошланган Нил, Евфрат, Тигр дарёларини доимий сув билан таъминлаб турган. Мазкур дарё воҳасидаги инсонлар жуда қадимдан деҳқончилик қилиб

⁴⁸ В.Е.Ларичев, Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии, С. 340.

ҳаёт кечиришган. Шунингдек, мавсумий ёгингарчилик қуриб кетган жойлардаги жонивор ва ўсимлик дунёсини жонлантириб, ёввойи ҳайвон ва қўшларнинг қайтиб келиб яшашига имконият яратиб берган. Бундай вазиятга мослашган одамлар кўчиб юриб чорвачилик билан шуғулланган. Шунинг учун бу жойлардаги кўчманчиларнинг ҳаёт кечириш тарзи Марказий Осиёдаги кўчманчилардан фарқли ҳолда вақтинчалик дарё кўл атрофида ҳаёт кечириб, вазият ўзгаргандан сўнг, яна ўзлари яшаган масканларга қайтиб борган.

Марказий Осиёда эса, бу минтақанинг ўзига хос табиий шарт шароитида одамлар об-ҳаво ҳароратининг кўтарилиши билан маълум мавсумда бир жойдан иккинчи жойга силжимаган. Уларнинг бир қисми ўтлоқ, яйловлар чўлга айлангандан сўнг, яшаган жойларидан бутунлай кўчиб кетишга мажбур бўлган. Аҳолининг бир бўлаги эса тоғлардаги музлар эри бошлагач оғир ҳаётга мослашиб, чўллар атрофидаги мўл тоғ сувли водийларни эгаллаб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, жон кечиришган. Айнан шу каби Марказий Осиёдаги баланд тоғлар атрофидаги Гўбий, Такламакон, Қизилқум ва Қорақум чўллари ва унинг чет ёқалари инсонлар ҳаёт кечириши учун қулайли бўлиши мазкур ҳудудининг ўзига хос хусусиятлари заминидан вужудга келган.

Қадим даврларда инсонлар Такламакон, Қизилқум, Қорақум чўлларида яшаганлигини кўрсатадиган нишонларни ҳозир ҳам кузатса бўлади. Улар мазкур минтақадаги қўм барханларининг тагида қўмилиб кетган дарё ўзанлари ва улар атрофидаги бизгача сақланиб қолган изларидир. Бу излар Марказий Осиёнинг ўша пайтларда 40° параллелида жойлашган ерлари инсонлар гавжум яшаган масканлардан бири эканлигини тасдиқлайди. Шунингдек, Осиё минтақасидаги ер шарининг 40° кенглигининг сал шимоли ёки жанубида инсонлар гавжум яшаганлиги боис, қадим-шунослар айнан шу қадимги маскандан инсон суякларини топишга муяссар бўлганлиги ҳам буни яққол кўрсатади.

Об-ҳаво исиб кетган пайтида Марказий Осиё минтақасида яшаган инсонларнинг бир қисми дарё сувларини тизгинлаб, сув иншоотларининг қурганлиги ва деҳқончилик билан шуғулланганлиги бу жойларда ҳунармандчиликни тараққий эткизиб, дунё цивилизацияси тараққиётига катта ҳисса қўшганлиги маълум. Уларнинг баъзилари ўша пайтдан бошлаб деҳқончилик билан ўтроқ ҳаёт кечири бошлаган бўлса, яна бир бўлаги чорвачилик билан шуғулланиб атрофда кўчиб юришга мажбур бўлган. Аммо, об-ҳавонинг кейинги даврларда яна кескин исиб кетиши мазкур жойлардаги аҳоли турмуш тарзининг бутунлай ўзгаришига олиб келган. Мазкур масала қадимшунослар жумладан, ўзбекистонлик қадимшунослар томонидан ҳам қисман ўрганилган бўлишига қарамай, яна жиддий тадқиқот қилиниши зарур масалаларнинг бири ҳисобланади.

Олимлар Қизилқум ва Қорақум чўлларида яшаган одамларнинг кескин қисқариб кетганлиги ҳақида маълумот келтиришади. Улар Туркманистоннинг жанубидаги Улуғтепа ёдгорлиги милоддан аввал V-IV минг йилликда вужудга келиб, милоддан аввал IV асргача мавжуд бўлганлигини қайд этишади⁴⁹. Лекин тадқиқотчилар мазкур жойда яшаган аҳолининг кейинги даврдаги тақдири ҳақида бирор аниқ хабар беришмайди. Улар кўчиб кетганми ёки йўқми деган масала ҳам тадқиқот мавзусидан четда қолган. Қандайдир сабабга кўра, тадқиқотчилар фақат масалани умуман юзаки текшириш билан чекланган. Аслида эса қадимшунослар олиб борган тадқиқотларнинг натижалари Туркистон деб номланган жуда катта ҳудудда умумий бир маданиятнинг вужудга келганлигини тасдиқлайди. Марказий Осиёнинг чўл минтақасида бир пайт гавжум яшаган аҳоли дарёлар ўзанлари оқимини ўзгартириши ёки бутунлай қуриб қолиши оқибатида бошқа жойга кўчиб кетишга мажбур бўлган.

Марказий Осиё минтақасида умумий бир маданиятнинг шакл-

⁴⁹В.Т.Сарианиди, К.А.Качурис. Раскопки на Улуг-депе, — Археологические открытия 1967 года. «Наука», М., 1968, С.342-345.

ланиши ва унинг ривожига ҳақида олиб борилган ишлар В.М.Массоннинг тадқиқотида хулосаланади. Унинг тадқиқотида, мизолит (10-8 минг илгари) даврига келиб, Каспий денгизидан то Торим дарё водийсигача бўлган жойларда бир хил микролит (ҳар хил шаклдаги майда тош) қуроллар ишлатилганлиги кузатилади. Бундай тош қуроллар Каспий атрофидаги Джебел ғоридан, жануби Туркменистондан, Шарқий Эрондан топилган. Айнан ўша даврда ёввойи бошоқли ўсимликларни йиғиб олишга мослаштирилган тош ўроқлар Ғарбий Тожикистон ва Шимолӣ Афғонистондаги қадимий манзилгоҳлардан топилган⁵⁰. Олимнинг тасдиқлашича, ўша даврдан бошлаб деҳқончилик қилишга кенг йўл очилган. Айнан шу хулосага келган олимлар Эрондан то Туркиягача бўлган жойларда милoddан аввал VIII минг йилликда аллақачон деҳқончиликнинг ривожланганлигини тасдиқлашади⁵¹. Мазкур тасдиқдан шуни айтиш мумкинки, Каспий денгизидан то Торим воҳасигача бўлган катта ҳудудда умумий бир маданиятнинг шаклланганлигини қадимшунослар томонидан топилган ашъвий далиллар ҳам исботлайди. Марказий Осиёнинг бир бўлагига 10 минг йиллар илгари деҳқончилик ишлари бошланиб, аҳоли ўтроқ ҳаёт кечирганлиги маълум бўлади.

Тангри тоғининг жанубидаги тўрт томони тоғлар билан ўралган Торим воҳасида ёғингарчилик кам бўлганлиги сабабли мазкур ҳудуд атрофида яшаган одамлар ҳам В.М.Массон хулосасига кўра, анча илгари деҳқончилик билан шуғулланганлиги муқаррар. Бахтга қарши, бу жойда тадқиқот ишлари кам олиб борилганлигидан, В.М.Массон томонидан далилланган 10 минг йиллик деҳқончилик маданиятини хитой қадимшунослари жиддий тадқиқотларга асосланган хулосаларга таянмасдан туриб, 4-5 минг йилдан анча илгари вужудга келган деҳқончилик тош қуроллари деб маълумот беради⁵².

⁵⁰ История народов Восточной и Центральной Азии. М., 1986, С. 56.

⁵¹ Дж.Мелларт. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М. 1982, С.21.

⁵² Абдуқийум Хожа. Ғарбий юрт ва қадимий маданият. Б.129.

Албатта, бир пайтларда Қизилқум ва Қорақум чўлларида гавжум яшаган аҳолининг ҳаммаси қирилиб кетмаган, улар жонларини сақлаб қолиш ҳаракатида бошқа жойлардан маскан тутганлиги табиий ҳолдир. Ўз маконини тарк этганлар, ҳойнаҳой, янги шароитга мослаша олмаган одамлар бўлган. Деҳқончилик билан шуғулланганлар ўз қорнини бирор нарса билан тўйдиришга имкон топганлар. Аммо овчилик ва чорвачилик билан шуғулланганларга қийин бўлган. Улар нисбатан ов қилиш имконияти бўлган ёки чорва молларини боқиш учун қулай ўтлоқларга аста-секин силжиганлар. Шунга кўра, қадимий аجدодларимиз об-ҳавонинг кескин ўзгариши билан ўзлари яшаб турган Марказий Осиёдаги манзилларини ташлаб, иқлими қулайроқ тоғли районларга ёки шимолий ўлкаларга кўчганлар. Айнан шуларнинг бир қисми, яшаш имконияти яхши бўлган ҳозирги ХХРнинг шимолидаги Хуангхэ дарё бўйларидаги Чин юртига сурилганлигини тахмин этса бўлади. Бу тахминни тасдиқлаш учун қуйида яна тўхталамиз.

Ер шарида иқлимнинг кескин ўзгариши, бир пайтларда чўл ва саҳродаги паст текисликларга келиб жойлашганларнинг бошига бир неча бор оғир кунларни солган. Уларнинг шимолга ва тоғ ўлкаларига сурилганлари асосан чорвачилик билан шуғулланиб кўчманчи ҳаёт кечирган бўлсалар-да, уларнинг ишлаб чиқариш иқтидори устун, маданий савияси юқори бўлган. Шунингдек, улар қисман деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланган.

Иқлимнинг бир неча бор ўзгариши ҳақида энг ишонарли далил момо ер ёзиб қўйган маълумотлардир. Табиий шароитларнинг таъсирида узоқ ўтмишлардан ер қатламида сақланиб қолган белгилар бизга ўша даврда одамлар ҳаётининг қандай кечганлигини билиб олишга ёрдам беради.

Ўсимликшунос, тупроқшунос ва қадимшунос олимлар об-ҳавонинг ўзгариши билан вужудга келган қумликлар, Қорақум ва Қизилқум чўлларининг пайдо бўлиш жараёнини ўрганар

эканлар, қазилма жойларидаги тупроқ қатламининг бир-биридан фарқ қилиши, бевосита ҳароратнинг ўзгариши билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги ажабтовур фактга дуч келади. Текширув натижасида қуруқ ва иссиқ иқлим билан салқин ва намгарчилик иқлими даврий равишда алмашиб турганлиги кузатишга эришилган⁵³. Хусусан, мазкур масала юзасидан Шимоли-Ғарбий Ҳиндистон штатларида иш олиб борган ҳинд олими Г.Сингх ўз тадқиқотларида ажойиб ва муҳим бир хулосага келди.

Г.Сингх аниқлаган маълумотга қараганда, мазкур жойларда бундан 12 минг йил муқаддам ҳароратнинг юқори кўтаришга кузатилади. Унинг кўрсатишича, милoddан аввал 8 минг йилдан то 3 мингинчи йиллар давомида об-ҳаво нам ва салқинроқ бўлиб, иқлим асосан бир текисликда сақланганлиги кузатишга эришилган, милoddан аввал 3000-1750 йиллар жараёнида анчагина салқин ва сернам бўлган. Шундан сўнг яна ҳарорат кўтарилиб, милoddан аввал 500 - йилларига келганда жуда ҳам иссиб кетганлиги қайд этилади. Унинг хулосасига кўра, милоди IV-V асрларга келиб барқарорлашган иқлим то ҳозиргача унчалик ўзгармасдан қолган⁵⁴. Г.Сингхнинг мазкур хулосалари, Ўзбекистон ҳудудида юз берган тарихий воқеаларга айнан мос келади.

Шуни таъкидлаб айтиш зарурки, Марказий Осиёда Тангри тоғининг ғарбий билан шарқдаги одамлар яшаши учун керакли табиий шарт-шароитлар ва табиий ўзгаришлар мутлақ бири-биридан фарқ қилган. Туркистонга ёғин асосан ғарб томондан эсган шамол орқали етиб келганлиги туфайли Помир тоғининг шарқий, Тангри тоғининг жанубида ёғингарчилик кам бўлган. Ҳозирги давр маълумотида энг кам йиллик ёғин миқдори Помир ва Тангри тоғининг ғарбидаги қуйи Амударё ўлкасида 100 мм. гача бўлса, Қизилқум атрофида 70-108 мм. эканлиги қайд этилган⁵⁵. Тангри тоғининг жанубий шарқда эса энг кам йил-

⁵³ А.В. Виноградов, Э.Д. Мамедов. Ландшафтно-климатические условия. С.35.

⁵⁴ Ўша асар. С.35.

⁵⁵ Ўзбек Совет Энциклопедияси (ЎСЭ). Тошкент, 1980, 14 -жилд. Б.488.

лик ёғин миқдори 10-30 мм.га яқин эканлиги кўрсатилади⁵⁶. Шунинг учун Туркистоннинг ғарбида чорвачиликни ривожлантиришга шарқига нисбатан имконият кўп бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар қадимий Юнон манбалари ва милoddан аввал II асрда ёзилган хитой манбаларида қайд этилган. Улар кўчманчи аҳоли (массагет, юйэжилар) шарқ ва шимолдан ғарб ва жанубга сурилганлиги ҳақида маълумот келтирилади. Бунга асосланган тадқиқотчилар Туркистонда топилган ғайри туркий ёзувдаги ҳужжатларга таяниб, бу минтақада қадимда туркий халқлар яшамаган, кейинчалик туркий кўчманчиларнинг таъсирида аслий ерли аҳоли турклашиб кетган деган хулосани ўртага қўйишган эди. Аммо, туркий халқлар маскани Шарқий Туркистоннинг табиий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда Туркистонда қадимдан кимлар яшаганлиги масаласини бошқача талқин қилишга тўғри келади.

Тахминан 15-20 минг йиллар илгари иқлимнинг кескин ўзгариши дастлаб Марказий Осиёнинг энг оғир табиий минтақаси Шарқий Туркистондаги Торим воҳасида юз берганлиги маълум. Марказий Осиё тоғларидаги музликлар эриб, тоғ сувлари камайгач, тўрт тарафи тоғлар билан ўралган Такламакон чўли кенгая боради[И-27]. Натижада, бу ҳол одамлар ҳаёт тарзини жиддий ўзгаришга олиб келганлиги табиийдир. Шарқий Туркистонда археология ишлари кам олиб борилган. Аммо, аниқ қадимий осори атиқалиги маълум бўлган жойларда олиб борилган ишлар ва тўсатдан топилиб қолган топилмалар мазкур жойнинг қадимий тарихига оид таҳлилларга асос бўла олади.

1979 йили Лобнор (Лўбнур) кўлидан анча узоқ бўлмаган Кўнчи дарёсининг[И-28] ёнидан дунё тарихига номаълум неолит даврига тааллуқли ажойиб топилма - аёл ва чақалоқнинг жуда яхши сақланган жасади қазиб олинди. «Мумиёланган» деб тахмин этилган мазкур жасадлар махсус аппаратлар ёрдамида Хитойнинг Нанжинг шаҳрида текширилганда унинг ёши 6412 ± 117 йил

⁵⁶ Ў С Э. Тошкент, 1975, 6 -жилд. Б.617.

эканлиги аниқланади [И-29]. Шуниси диққатга сазоворки, жасаднинг териси эмас, балки ички аъзолари ҳам яхши сақланган. Аёлнинг ёши йигирма ёш чамасида бўлиб, сарғиш сочлари елкасига тушган. Унинг киприклари узун, лаблари юпқа, қирра бурун, чиройли, оқ ирқли бир жувон эди. Ўша жувон бошида учли кигиз қалпоқ, бадани дағал тўқилган юнгли матога ўралган, ёнига нафис саватда буғдой донлари қўйилган.

Жасаднинг 6,5 минг йил бузилмасдан сақланиб қолишининг сабаби Кўнчи дарё атрофидаги иқлим ўша даврларда ҳам жуда қуруқ бўлганлигини кўрсатади. Яъни Г.Сингх жадвалидаги 12 минг йилдан аввал ҳароратнинг юқори даражасида юз берган қуруқ иқлим Кўнчи дарё атрофида жасад кўмилган даврда ҳам сақланган. Лекин, дарёнинг суви мул бўлганлигидан мазкур жойда инсонлар истиқомат қилган. Натижада қадимги даврдаги қуруқ иқлим шароити ҳозиргача сақланганлигидан дафн қилинган жасад бизгача етиб келган. Хитой олимлари ҳам Торим воҳасида, жумладан, Кўнчи дарё атрофида иқлимнинг қадимдан қуруқ бўлганлигини тасдиқлашади⁵⁷. Сўнгги даврларда бу жойда йиллик ҳаво намлиги 20 миллиметр, сувнинг буғга айланиш миқдори 3000 миллиметр бўлганлиги⁵⁸ 6412 йилдан илгари яшаган табиий мумиёланган аёл жасадининг бизгача етиб келишига сабаб бўлганлиги олимлар томонидан эътироф қилинади.

Ҳозир чўл-саҳрога айланиб кетган, инсонлар яшамайдиган жойдан топилган маййитнинг ёнига у дунёда овқатланиши учун саватчада гўшт ёки бошқа егуликлар қўйилмасдан фақат буғдой қўйилган. Демак, мазкур ҳудудда яшаган, дини анъаналари шаклланган халқда милоддан аввал IV минг йилликда деҳқончилик маҳсулотлари энг муҳим яшаш манбаси сифатида қадрланган. Яъни мазкур аҳолидан Г.Сингх жадвалида қайд

⁵⁷ Ёнг Лию. Шинжоннинг қуруқ муҳитининг шаклланиш ва ўзгариш сабаблари, – Жаҳоннома 2, Урумчи, 1988. Б.40.

⁵⁸ Син Юнфей, Ши Мучжуанг. Турфондаги қадимий жасаднинг сақланиб қалишидаги жуғрофий муҳит, – Жаҳоннома, 1 –А., Б.495.

этилган 12 минг йиллар муқаддам юз берган табиий офатдан сўнг, фақат деҳқончилик билан шуғулланганлари яшаб қолган. Мазкур жасаднинг дини эътиқодга риоя этилган ҳолда дафин қилиниши (жасад ёнига озиқ-овқат қуйилиши), бадани дастгоҳда тўқилган жун матога ўраб қўйилиши, оёғига ишланган теридан пойафзал кийгизилиши ўша даврдаги аҳолининг маданий савиясининг юқори бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, 12 минг йил илгари юз берган қаттиқ қурғоқчиликдан сўнг тоғлардан оқиб келган сув Кўнчи дарёсини сув билан таъминлаганлигидан одамлар деҳқончилик билан шуғулланиб ҳаёт кечиришни давом эттиришган. Лекин, тахминан 4-5 минг йиллар илгари тоғлардаги музлар эриб тамом бўлиб, Кўнчи дарёсининг сув манбаси йўқолганлиги боис, мазкур ҳудуд чўл-жазирага айланган. Сув манбаси камая бориши билан мазкур жойда яшаган одамлар сони ҳам табиий ҳолда қисқарган. Улар ўзлари яшаб турган масканларни тарқ этиб чор атрофга кўчиб кетишга мажбур бўлган. Натижада жасад даврлар ўтиши билан Такламакон чўлининг доирасида қолиб кетган.

12-15 минг йил илгари Қорақум ва Қизилқум атрофида гавжум яшаган аҳолининг 12 минг йилдан илгари об-ҳавонинг қаттиқ исиб кетиши оқибатида камайиб кетиши, Такламакон чўли атрофида ҳам айнан шу вазиятнинг юз берганлигини тасдиқлайди. Аммо, тўрт томони тоғлар билан ўралган Такламакон чўли атрофида иқлимнинг ўзгариши Қорақум ва Қизилқум чўл минтақасига нисбатан аҳолининг бошига яна ҳам оғир кунларни солганлигини фараз қилса бўлади. Сабаби, Помир ва Тангри тоғининг ғарбида шарқига нисбатан ҳаво намлигининг устунлиги мазкур аҳвол фарқли ҳолда кечганлигини кўрсатади.

Албатта, Кўнчи дарё водийсида яшаган аҳолининг бошига тушган оғир кунлар Торим воҳасидаги бошқа жойларда ҳам юз берган. Уларнинг кўпчилиги бошқа жойларга силжиб кетишга мажбур бўлган. Бироқ, Тангри тоғининг ғарб ва шимолига кўчганлар ўз юртларини бутунлай тарқ қилиб кетмасдан яқин

атрофда силжиб юрган. Балким баъзида Қизилқум ва Қорақум чўли атрофидан кўчиб кетганларнинг маълум бир қисми қайтиб келган бўлишлари ҳам мумкин. Шунинг учун бўлса керак археологлар Фарбий Туркистондан фақат ўтроқ халқга мансуб бўлган, кўчманчиларнинг таъсирига учрамаган 5-6 минг йил илгариги ашёларни топишга муяссар бўла олмадилар. Лекин Туркистоннинг шарқий Торим воҳасидан кўчганларнинг қайтиб бориб жойлашишига имкон бўлмаган. Шу боис у жойда қандай тилли аҳоли яшаб қолган бўлса улар ўз тилини то ҳозиргача сақлаб қолганлигига шубҳаланишига асос йўқ.

6,5 минг йиллик жасаднинг ёнига фақат соф деҳқончилик маҳсулоти буғдой донининг қўйилиши, Тангри тоғининг жанубидаги термачи аҳолининг термачиликдан деҳқончиликка ўтиш жараёни анча олдин юз берганлигидан далолат беради. Помир ва Тангри тоғининг ғарбидаги Қорақум чўли атрофидан жумладан Туркменистонда янги тош даврида (Неолит-милoddан аввалги VI-IV минг йилликларда) деҳқончилик тарқала бошлаганлиги таъкидланади. Лекин олимлар тадқиқотида Марказий Осиёга деҳқончилик Ғарбдан келган кўчманчилар томонидан олиб келинганлиги қайд этилади. Уларнинг таҳлилига кўра термачи аҳолининг деҳқончиликка ўтиш жараёни дастлаб Олд Осиё ва Икки дарё оралигида бошланиб, Марказий Осиёда бир оз кеч бошланган деб саналади ⁵⁹. Албатта, Қорақум, Қизилқум ва Фарғона водийсининг баъзи жойларидан [И-30] ташқари Фарбий Туркистондаги аҳолининг ҳаёт кечириш асосий мезони деҳқончилик бўлиши шарт эмас эди. Сабаби, мазкур минтақадаги нисбатан нам об-ҳаво чорвачилик билан шуғулланишга доим қулай бўлиб келганлиги маълум.

Г. Сингх жадвалига кўра милodd.аввалги II минг йиллик охирларига келиб ҳаво ҳароратининг кескин кўтарилиб кетиши, Марказий Осиё тарихида янги маданий, иқтисодий ва ижтимо-

⁵⁹ А.Сагдуллаев. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбалари. Б.7. Шунинг учун Туркменистонда деҳқончилик ғарбдан кириб келганлиги айтилади.

ий ўзгаришларга сабаб бўлди. Қуйи Амударё, Сурхондарё ва Зарафшон воҳаларида археология маълумотларига кўра ўша даврда деҳқончилик ривожланган⁶⁰ ва янги шаҳарлар вужудга келган. Бу эса мазкур даврга келиб, Қизилқум ва Қорақум чўл минтақасидаги ов ва чорва моллари учун қулай ўт-ўланли жойлар қисқариб кетганлиги туфайли одамлар деҳқончиликни ривожлантирганлигидан дарак беради. Аслида, Амударё воҳасидаги аҳоли юқорида айтилганидек ўн минг йиллар илгари деҳқончилик қила бошлаган.

Баъзилар иқлимнинг ўзгариши туфайли деҳқончиликка мослаша олмаган аҳоли Марказий Осиёнинг чўлли минтақаларидан тоғли ўлкаларга, шарқига, шимолга ва жанубга сурилганлигини тахмин қилинади. Тарихчи Турғун Олмос бундан 8000 йил аввал Марказий Осиёлик туркий халқ аجدодларининг ҳар томонга, жумладан Ҳиндистоннинг шимолига ҳам кўчиб, жойлашиб, у ердаги халқларнинг этник таркибининг ўзгаришига маълум даражада таъсир кўрсатганлигини ёзади. У Ҳинд дарёси водийсида жойлашган Ҳараппа (Панжоб штатида), Моҳёнжоро (Покистоннинг Синд ўлкаси)даги қадимий шаҳарлар харобаларидан топилган, туркий халққа хос қўғирчоқ (бошини тасма билан боғлаган) ҳайкалчаларининг топилиши бежиз эмаслигини айтади. Торим воҳасининг атрофларидан кўчганлар эса, шимолда то Байкалгача бориб жойлашганлигини ёзади⁶¹.

Чўлли минтақалардан кўчганларнинг бир қисми шимолга ҳам силжиганлиги ҳақида машҳур қадимшунос олим Алексей Павлович Окладниковнинг Монголиянинг Хойт-Ценкер (Хойт-Ценхер) ғоридаги тошга чизилган расмлар устида ўтказган тадқиқоти алоҳида аҳамият касб этади.

А.П.Окладников Хойт-Ценкер ғоридаги Палеолит даврига оид (2 млн. йилдан 10 минг йилга қадар) ибтидоий одамлар чизган расмларни тадқиқ қилиш жараёнида диққатга арзигу-

⁶⁰ А.Сагдуллаев. Ўша асар. Б.7-8.

⁶¹ Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. 1989. Б.8-9.

лик бир хулосага келади. У ушбу ёр расмларини Помирдаги, яъни Тожикистоннинг Марғоб қишлоғидан 40 км. жануби-ғарбга жойлашган ёрдан топилган деворий расмлар билан таққослаб, Монголия ёридан топилган расмлар, Помирдагига нисбатан бой ва юксак даражада моҳирона нафис ишлаганлигини таъкидлайди. Олим мазкур суратларни Марказий Осиёнинг турли ҳудудларида топилган турфа расмлар билан солиштириб: «Хойт-Цэнкер ва Агуй ёридаги расмлар умумий мазмун ҳамда услуби жиҳатидан Ўрта Осиё, Помир, Тянь-Шань (Тангри тоғ) ва Юқори Лена (Шишкино)даги қадимий тошларга чизилган тасвирлар билан негизи бир эканлиги улкан бир ҳудудда яхлит тарихий-маданий бир бутунликни вужудга келтиради»⁶², - деб хулоса қилади. А.П.Окладниковнинг кўп йиллик меҳнати жараёнида чиқарган хулосасидан, қуйидаги фикрларга келиш мумкин: 1) Тош, яъни неолит даврида, одамлар бошига кулфатли оғир кунлар тушганда, Марказий Осиё ва Сибирда яшган қадимий аجدодларимизнинг фақат тош қуролларни ишлатиш усуллари бир хил бўлиб қолмасдан, балки мазкур катта минтақадаги одамларнинг расм чизиш услуби ва диний тушунчаларининг бирлиги ҳамда уларнинг маънавий маданиятининг ҳам умумийлигини билдиради. А.П.Окладниковнинг бу хулосаси мазкур минтақада умумий бир этник бирликка эга халқнинг яшаганлигини тасдиқлайди. Фақат бир этник бирликка эга, бир хил тараққиёт босқичидаги халқларнинг ҳаёт тарзи ўхшаш бўлиши табиийдир. Дарҳақиқат, мазкур минтақа асосан туркийлар истиқомат қилган жойлар эканлиги ҳаммага маълум. Демак, мазкур тадқиқот Марказий Осиёнинг шимолидаги халқлар билан жанубидаги халқларнинг асли келиб чиқиши бир бўлиб, кенг ҳудудда кўчиб юрганлигини кўрсатади.

2. П.Окладниковнинг Марказий Осиё ҳақида тадқиқотчиларнинг билдирган фикрлари асосида чиқарган хулосасига кара-

⁶² А.П.Окладников. Центрально-Азиатский очаг первобытного искусства. Новосибирск, 1972. С.54.

ганда, Хойт-Цэнкер ғорида чизилган расмлар, Помирдаги расмларга нисбатан юксак савияда бўлса-да, ҳар ҳолда уларнинг келиб чиқиши бир эканлигини кўрсатади. Бинобарин, Хойт-Цэнкер ғорида ижод қилган ибтидоий рассомлар, жанубий Туркистон рассомчилиқ санъатидан хабардор бўлгани ва уни ривожлантирганликлари маълум бўлади. Хусусан, жанубдан шимолга силжиган одамлар Хойт-Цэнкер ғорида мазмун жиҳатидан бойиган расмлар чизиб, уларда ўзлари илк яшаган макондаги жонзодлар, яъни жанубда кўрган ҳайвонларнинг тасвири-ни ҳам акс эттирганлар. Шу боис улар шимолда яшамайдиган фил ва туяқушнинг тасвири-ни тошга туширишган.

Мазкур тасвирлар дастлаб олимларни ҳайратга солган эди. Ҳатто, тадқиқотчиларнинг баъзилари расмларни туяқуш билан филнинг тасвири эмас, деб ҳам чиқдилар. Сабаби, ўша давргача туяқушнинг шимолда яшаганлиги ҳақида фанда бирор маълумот йўқ эди. Иккинчи томондан, олимлар катта ҳайвонлардан мамонтларнинг шимолда яшаганлигини билсалар-да, расмдаги тасвир мамонт эмас, фил эканлигини кўриб янада ажабланганлар. Аммо А.П.Окладников ўз тадқиқотида қадимда Марказий Осиёнинг жанубида туяқушлар яшаган бўлса керак, деб тахмин қилган. У мазкур тахминини В.А. Ранов ва Л.Ф.Сидоровларнинг тадқиқотлари ҳамда машҳур қадимшунос М.Е.-Массон томонидан Ўзбекистон ҳудудида туяқуш тухумининг топилганлиги билан асослайди. Шунга кўра, А.П.Окладников, қадимий рассомлар ўзлари жанубда кўрган ҳайвонлар тасвири-ни шимолда ғорларга чизганлигини ёзади⁶³. Олимнинг ана шу хулосаси ҳам жанубий минтақаларга яшаган одамларнинг шимолга кўчиб борганлигини тасдиқлайди.

Қадимшунос ва палеогеографлар (ер қатламларини текширувчи географлар) тадқиқотларида бундан 35 минг йил илгари Енисей (Энасой) дарёсининг шарқида иқлимнинг ҳозирги даврга нисбатан намли ва иссиқ бўлганлигидан Жанубий Урал,

⁶³ Ўша асар, С.42

Шимолий Қозоғистон, Монголия ва Шимолий Аслий Хитойдан бир туркум одамлар шимолга кўчганлиги айтилади. Улар Енисейнинг шарқида «Дюкитай» маданиятига асос солган⁶⁴.

Дюкитай маданиятига асос солганлар эса, Хойт-Цэнкер ғори-га Марказий Осиёнинг жанубидан кўчиб борганлар ёки улар томонидан шимолга сурилганлар бўлиши керак. Тахминан 11-10,5 минг йиллар аввал Енисей водийсида «Дюкитай» маданияти йўқолиб, унинг ўрнини «Сумнагин» маданияти эгаллайди. Натижада, дюкитайликларнинг бир бўлаги Аляскага кўчганлиги айтилади⁶⁵.

6-7 минг йилларда сумнагенларнинг ҳудудини янги бир халқ эгаллайди. Янги келганлар силлиқланган тош қуроллар ва ўқ-ёй билан қуролланган, ҳатто уларнинг сопол идишлари бўлган. Улар сумангенларнинг бир қисмининг то Америка қитъасига қадар силжишига сабаб бўлади. Уларнинг қолганлари эса келгиндилар билан қотишиб янги бир «Сўалах» маданиятига асос солади. Тадқиқотчилар янги келганларни Байкал атрофидан келган бўлиши керак деб тахмин этади⁶⁶.

1961 йили Ленинград (Санкт-Петербург) экспедицияси томонидан Енисей дарёсининг чап қирғоғидаги Саригоч (Сарағош) қишлоғи ёнида, бундан 4000 йил муқаддам одамлар яшган турар жой масканлари аниқланди. Қабрлар текширилганда, ундаги одам суяклари «Окунев маданияти»га[И-31] тааллуқли бўлиб чиқди. Мазкур маданият ёдгорликларини ўрганувчилар томонидан «Окунев маданияти»га мансуб одамларнинг Жанубий Сибирга қаердан келиб қолганлиги ҳақида аниқ фикр айтилмаган. Қабрлардаги майитлар эса маълум даражада монгол типига мансуб одамларга тегишли бўлган, деб ҳисобланади. Уларнинг бошларига узун қалпоқ кийдиришган бўлиб, ёнларига шомон динига ўхшаш қандайдир бир диний эътиқодни акс

⁶⁴ Ю.А. Мочанов. Девнейшие этапы заселения человеком Северо-Восточной Азии. С.235.

⁶⁵ Ўша китоб. С.239.

⁶⁶ Ўша китоб. С.253

эттирадиган аёл ҳайкалчалари қўйилган. Шунингдек, тадқиқотчилар фикрича, ушбу ҳайкалчалар сиймоси сак ва ҳунларнинг қиёфасини эслатади. Шу билан биргаликда, «Окуневлар маданияти»га мансуб одамлар «Афанасев маданияти»га тегишли одамларни мазкур жойдан сиқиб чиқарганлиги айтилади⁶⁷.

Юқорида келтирилган мисол ва хулосаларда жанубдан асосан, Марказий Осиёдан шимол ва шарққа сурилган одамларнинг то Америка қитъасигача борганлиги кузатилади. Бу ерда бир маданиятга мансуб одамлар шимолга кўчганда, улар ўзга бир маданиятга тааллуқли аҳолини жойларидан силжитиб, бошқа жойларга кўчишга мажбур қилганлигини кўриш мумкин. Шунингдек, «Окунев маданияти»га тегишли одамларнинг «Афанасев маданияти»нинг ўрнини эгаллаши шарқга кўчиш жараёнини аксини кўрсатади. «Окунев маданияти»ни шакллантирган туркийлар хитой манбаларидаги маълумотларга солиштирганда Аслий Хитойнинг шимолидан Чин юртидан кўчганлар эканлиги маълум бўлади. Бу тўғрида яна алоҳида гапирилади.

Ҳозир Шарқий Туркистонда олиб борилган археологик маълумотларга асосланганда, одамлар жуда кам яшайдиган Лобнор ўлкасидан қадимда икки туркум аҳолининг шарққа кўчганлиги маълум бўлган. Уларнинг бири Чангжианг[И-32] дарёсининг бош оқимидаги (ҳозирги Сичиван ва Юнан ўлкалари)га бориб жойлашган. Яна бир туркуми эса дастлаб Кўкнур кўли атрофига кўчган. Аммо бу ерда улар узоқ яшамай бошқа жойга кетганлиги айтилади⁶⁸.

Марказий Осиёдан шарққа силжиганларнинг кўпчилиги чорва молларини боқишга имконият берадиган ерларга аста-секин жойлаша борган. Бу даврда Аслий Хитойнинг шимолида (Чин юртида) ҳозиргига нисбатан анча мўътадил ва нам об-ҳаво бўлган⁶⁹. Шунингдек плейстоцен (муз даври)да Узоқ Шарқда

⁶⁷ Э.Б. Вадеекая. Сказки о древних курганах, Новосибирск, 1981. С.65.

⁶⁸ Абдуқўйум Хожа. Фарбий юрт ва қадимий маданият. Б.75.

⁶⁹ Н.Н.Чебоксаров. Основные этапы истории антропологического состава населения Китая, - Сибирь Центральная и Восточная Азия в древности. Новосибирск. 1976. С.11.

узоқ вақт иссиқ иқлим ҳайвонларининг яшаганлиги маълум⁷⁰. Айнан ўша даврлардан бошлаб А.П.Окладниконинг тадқиқотида кўра, Сибирга келиб жойлашган одамларнинг Фарбдан Шарқга кўчиш ҳоллари юз берган⁷¹. Бу даврда Сибирдан то Узоқ Шарқгача бўлган ҳудудда асосан монгол ирқига хос одамларнинг яшаганлиги айтилади⁷². Милоддан аввал III минг йилликда Шарқда монгол, Фарбда европа ирқига мансуб одамларнинг яшаганлиги кузатилади⁷³. Демак, Марказий Осиёдан Сибирга кўчиб борган европа типигаги одамлар ўша даврда монгол ирқига мансуб одамларни шарққа силжитиб борган.

Туркистонликларнинг тўрт томонга силжиши, Г. Сингх жадвалига кўра 9-4 минг йил илгари бир оз барқарорлашган обҳаво II минг йилликнинг охирида яна исиб кетган даврга тўғри келади. Натижада, бу даврда тоғлардаги музлар тўла-тўқис эриб битмаган бўлса ҳам тоғ сувлари кескин камайганлигидан боғубўстонлар қуриб, шаҳарлар вайронагарчиликка айланган. Масалан, Қорақум чўлининг кенгайиб бориши унинг жанубидаги 4000 йил илгари мавжуд бўлган Сополлитепа, Жарқўтондаги каби қадимий шаҳарларнинг қум тагида қолишига сабаб бўлган. Фақат бу шаҳарлар излари қолган, холос. Бу даврда Такламакон чўли атрофидаги қадимий Крурона давлатининг [И-33] ҳудудини ва Мирон, Ния, Чарчан, Керия, Оқспил (Оқдивор), Кусан, Шаҳриёр, Чадир каби шаҳарлар ва унинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқлар қум тагида қолади⁷⁴. Милодий III-IV асрга келиб эса, мазкур жойлардаги сув манбалари бутунлай қуриб битади. Ҳатто, XIV асрда ҳам Шарқий Туркистондаги Лобнор кўли атрофидаги, Турфон ва Хўтан шаҳрининг оралигида жой-

⁷⁰ В.Е.Ларичев. Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии. С. 250.

⁷¹ Ўша китоб. С. 157.

⁷² Ўша китоб. С. 162-163.

⁷³ Э.А.Новгородова, Ранний этап этногенеза народов Монголии (Конец III-I тысячелетие до н.э.), – Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (Ethnic problems of the history of Central Asia in the early period). М., 1981. С.214.

⁷⁴ Абдуқийум Хожа. Фарбий юрт ва қадимий маданият. Б.43.

лашган Кетак шаҳри қум остида қолганлиги сабабли шаҳар аҳолиси кўчиб кетган⁷⁵. Натижада одамлар ўзга юртлардан паноҳ топганлар.

Демак, археология топилмалари ва қадимшуносларнинг олиб борган тадқиқотларига асосланганда, Марказий Осиё қадимий маданият марказларидан бири бўлиб, иқлимнинг бир неча бор кескин ўзгариши натижасида мазкур минтақадаги одамлар тўрт томонга сурилишга мажбур бўлганлиги кўринади. Марказий Осиёдан шарқга силжиган аҳоли гуруҳлари бирининг кетидан бири кўчиб борган, кейингисининг маданий даражаси олдингисидан юқори бўлган. Улар ерлик аҳолини то Америка қитъасигача суриб борганлиги олимлар тадқиқотида таъкидланади. Натижада, Марказий Осиёдан машриққа сурилган гуруҳлар шарқда то Хитой денгизигача борганлиги кузатилади. Манбаларда мазкур аҳоли яшаган жойлар Чин ҳудуди деб қайд этилади.

Марказий Осиё аҳолисининг Аслий Хитойнинг шимолидаги Чин ҳудудига кўчганлиги ҳақидаги фикримизни тасдиқлаш учун археология ва илмий тадқиқотларга эътибор қаратамиз. Шунингдек, Аслий Хитойнинг шимолида истиқомат қилган туркийлар (рунг-дилар) ҳақидаги хитой ёзма манбаларида сақланган батафсил маълумотларга суянамиз.

Марказий Осиё аҳолисининг шарқий Чинга кўчиши

Марказий Осиёдаги кўчишга мажбур бўлган аҳоли кейинчалик асосан шимолга ва шарқга силжиганлиги маълум. Сабаби, Марказий Осиё халқларининг бошига тушган оғир кунлар ғарбдаги Африка ва Яқин Шарқдаги одамларнинг бошига ҳам тушган эди. Улар ҳам шарққа ва шимолга силжишга мажбур эдилар. Бу эса туркистонликларнинг ғарбга сурилишига тўсқинлик қилган.

⁷⁵ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. (Введение перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П.Жалиловой, Л.М.Епифановой). Ташкент, 1996. С.28-29.

Илк бор Марказий Осиёдан шарққа силжиганларнинг кўпчилигини овчилик билан шуғулланганлар ташкил қилганлиги маълум. Уларнинг кетидан чорвадорлар чорва молларини боқишга имконият берадиган ерларга аста-секин кўча борган. Плейстоцен (муз даври)дан сўнг Узоқ Шарқда ва Аслий Хитойнинг шимолидаги Чин ҳудудида узоқ вақт иссиқ иқлимли об-ҳаво ҳукм сурганлиги одамларнинг Ғарбдан Шарқга кўчишига имконият яратиб берган. Шу боис, Юқори палеолит даврида Марказий Осиё чўл ва саҳросидан топилган майда тош қурооллар маданиятининг Аслий Хитойнинг шимолида пайдо бўлиши, бу жойга кўчиб келганларнинг таъсирида бўлганлигини археология маълумотлари кўрсатади⁷⁶.

Аслий Хитойнинг шимоли (Чин) маданиятининг марказий осийликлар маданияти билан бирлиги Шарқий Туркистонда топилган ҳар хил типдаги нарсаларни ўрганган тадқиқотчилар томонидан тасдиқланади. Улар милоддан аввал IV-III минг йилликлари чўл ва дашт атрофида вужудга келган маданият Ўрта Осиё, Қозоғистон, Монголия ва Аслий Хитойнинг шимолида умумий бирликка эга эканлигини айтишади⁷⁷.

Жуда катта минтақадаги умумий маданиятнинг кимлар томонидан вужудга келганлигини аниқлашда Аслий Хитойнинг шимолида «Хэтай маданияти»нинг[И-34] ўрнида янги тош даврида шаклланган «Янгшов маданияти»[И-35] алоҳида аҳамият касб этди.

Тадқиқотчи Фан Винлан Янгшов маданиятига тегишли маданий ёдгорликларда сопол идишларнинг кўпчилиги қўпол ясалган бўлиб, буларнинг ичида ташқариси қизил, ичи ва сирти силлиқ рангли гул чекилиши билан ажраб турадиган ашёларнинг бўлганлиги туфайли мазкур маданиятнинг ўзига хослигини таъкидлайди. У шу боис «Янгшов маданияти» архео-

⁷⁶ В.Е.Ларичев Палеолит Маньжурии, Внутренней Монголии и Восточного Туркестана, — Сибирь Центральная и Восточная Азия в древности. Новосибирск, 1976. С.96, 122, 149-154.

⁷⁷ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. М., 1988. С.132-133.

логлар томонидан «Рангли сопол маданияти» деб номланган-лигини айтади⁷⁸.

Ҳозиргача маълум бўлган археология топилмаларининг ичи-да неолит даврига оид Туркменистоннинг жанубидан топил-ган сопол идишлар энг қадимий ҳисобланади. Унинг кўпчили-ги қизил рангли бўлиб, жуда оз қисми эса қора-қўнғир рангда бўлган⁷⁹. Милоддан аввал V-IV минг йилликда вужудга кел-ганлиги ва то милоддан аввал IV асргача мавжуд бўлганлиги таъкидланадиган мазкур Туркменистондаги Улуттепа ёдгорли-гида кўп хонали уйлар қурилган. Улар кулоллик чархида иш-ланган (чизилган ва чизилмаган) сопол идишлар, металл бу-юмлар тамға (жез), маржон, асо (жизла-милоддан аввал 2 минг йилликнинг ўрталарига тааллуқли - подшолик ёки юқори мар-таба аломати, белгиси) каби ашёлар топилган⁸⁰.

Япон олими янги тош даврига оид «Янгшов маданияти» ҳақида: «Такомиллашган ҳунар санъати натижасидагина шак-лланган бу нафис рангли сопол идишлар тўсатдан Жунгтуодан⁸¹ чиқиб қолганлиги кишини бироз ҳайрон қолдирмай қўймайди. Мен ... солиштириш, тадқиқ қилиш жараёнида шундай нати-жага келдим-ки қадимги, рангли сопол буюмлар Туркменис-тондан шарқдаги Торим воҳасига тарқалган. Сўнгра тадрижий ҳолда Гансу, Хэнанларга етиб борган»⁸², - деган таҳлилни ўрта-га қўяди. Унинг бу хулосаси ғарб маданиятининг шарқга сил-жиб борганлигини далиллаб, Аслий Хитойнинг шимолида со-пол буюмларнинг пайдо бўлиши Ғарб билан боғлиқ эканлиги-ни таъкидлайди. Шунингдек, у мис ва темир қуроолларни яшаш усули ҳам жуда қадимдан ғарбдан шарққа ўтган бўлиши керак деб, фараз қилади⁸³.

⁷⁸ Фан Винлан. Жунгтоу умумий тарихи, 1 китоб. Урумчи, 1991. Б.9.

⁷⁹ О.Бердыев. Изучение памятников эпохи неолита Южного Туркменистана, – Археологичес-кие открытия 1967 года. «Наука», М., 1968. С.341.

⁸⁰ В.Т.Сарианиди, К.А.Качурис. Раскопки на Улут-дөпе. С.342-343.

⁸¹ Жунгтоу - мазкур матнда Аслий Хитойнинг шимолидаги жойлар кўзда тутилади.

⁸² Чангзе Хэжун, Илак йўли ва Шарқ билан Ғарбнинг маданий алоқалари, – «Шинжонг ижти-моий фанлар тадқиқоти». Урумчи, 1988. 3 сон. Б.101.

⁸³ Ўша асар. Б.102.

Мазкур таҳлилдан шуни айтишимиз мумкин, Янгшов маданиятига хос бўлган жуда катта миқдордаги сопол буюмларни Туркманистондан Аслий Хитойнинг шимолига, яъни Шарқий Чинга савдогарлар олиб бормаганлиги аниқ. Чунки, янги тош қурооллар даврида, яъни 6-8 минг йил илгари савдогарлар томонидан жуда кўп миқдордаги сопол идишларнинг бир жойдан иккинчи жойга элтиб борилиши эҳтимолдан узоқ. Шунинг учун Ғарбдан Шарқга сопол буюмлар ташиб олиб борилмасдан, рангли сопол ясайдиган одамларнинг бир жойдан иккинчи жойга силжиши сабаб бўлган. Албатта, иқлимнинг исиб кетиши оқибатида Туркистондан Шарқга сурилганлар ўз юртларидаги маданият ютуқларини борган ерларига олиб борганлар. Улар янги кўчиб келган жойларида ўз турмуш эҳтиёжига қараб кўп миқдорда рангли сопол идишларни ишлаб чиқарганлар. Натижада, мазкур маданият Аслий Хитойгача етиб борган.

Агар Марказий Осиёда мазкур маданиятларнинг жуда қадимийлиги ҳисобга олинса, бу минтақадан кўчиб борганлар ушбу маданият ютуқларини Аслий Хитойнинг шимолига тарқатувчилар бўлганлигига ҳеч ким эътироз билдирмаса керак. Бинобарин, одамларнинг Марказий Осиёдан шарққа сурилиб борганлигини тасдиқлайдиган бошқа мисоллар ҳам мавжуд.

Айнан шундай мисоллардан бири, қадимда Шарқий Туркистоннинг қош тошидан (нефрит ёки яшма тошидан)⁸⁴ ишланган буюмларнинг Аслий Хитойнинг шимолига бориб қолишидир.

Япониялик олим Чонгзи Хэжун Йин ва Жўв сулоласидан (милоддан аввал XIV-VIII асрларидан) то Олти сулола давригача (милоддан аввал VI-V асргача) бўлган қабрлардан жуда кўп миқдорда Марказий Осиёдан олиб келинган қош тош буюмларининг топилганлигини ёзади⁸⁵. Уни қош тошининг жуда кўп миқдорда топилиши ажаблантиради. Мазкур масала юзасидан иш олиб борган олимлар катта миқдордаги қош тош бу-

⁸⁴ Қош тоши –Қадимда Қорақурум (Кунлун) ва Помир тоғларидан қазиб олинган.

⁸⁵ Чонгзи Хэжун. Ипак йўли ва Шарқ билан Ғарбнинг маданий алоқалари. Б.102.

юмлари савдо-тижорат асосида эмас, балки кўчиманчилар томонидан олиб борилганлигини тахмин этишади⁸⁶. Чунки, қош тоши Шарқий Туркистондан, асосан Хўтандан қазиб олинadиган руда бўлганлигидан уни фақат Марказий Осиёдан олиб боришгани аниқ. Албатта, қадимда оғир тошлар савдо муносабатлари туфайли ташиб келинган бўлмасдан, балки, кўчманчилар томонидан олиб кетилган кундалик ҳаётий буюмлар бўлган. Қош тоши осон ишлов бериладиган жинс бўлганлигидан, дастлаб бу тош меҳнат қуроли сифатида ишлатилган. Кейинчалик кундалик рўзғор буюми тариқасида санъаткорлар томонидан ишлов берила бошлагандан сўнгра, ғарбдан шарққа олиб бориладиган санъат ашёсига айланади.

Аслий Хитойда Шия хонлиги (тахминан милoddан аввал 2197-1818) даврида қош тоши олий совға-салом буюми тарзида тилга олинган⁸⁷. Яъни Шарқий Туркистондан олиб келинган қош тоши санъат буюми сифатида жуда қадимда Аслий Хитойда машҳур бўлган. Демак, бу чоғда олиб келинган қош тоши жуда кам бўлганлигидан ундан ишланган буюмлар қадрланган. Кейинчалик Шарқий Туркистонлик ва шимолликларнинг шарқ томонга сурилишининг такрорланиши натижасида, қош тоши буюмлари катта миқдорда Аслий Хитойгача олиб борилган. Шунинг учун Аслий Хитойнинг шимолига қош тоши олиб борилганлиги сабабли тадқиқотчилар Буюк Ипак Йўли илгари «Қош тоши йўли» бўлган деб айтишади⁸⁸.

Марказий Осиёликларнинг ғарбдан шарқга силжиганлигини кўрсатадиган мисолларнинг яна бири Аслий Хитойга отдан фойдаланиш усулининг кириб келишидир. Рус олимлари Л.С.Васильев ва П.М.Кожинлар томонидан олиб борилган тадқиқотда қандайдир бир халқ томонидан Хуангхэ [И-23] водийсига дашт маданияти (отлиқ араваликлар) кириб келганли-

⁸⁶ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. С.353.

⁸⁷ Сима Чян. Тарихий хотиралар. 24 Ўрта Осиёга оид материаллар-1(араб алифбосидаги уйғур тилида), Урумчи. 1989. Б.32.

⁸⁸ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. С.253.

ги айтилади⁸⁹. Аслий Хитойда қадимда отнинг яшаганлиги тўғрисида маълумот йўқ. Бунинг аксича Марказий Осиёда жуда қадимда отнинг бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳаддан зиёд кўп топишган. Мазкур минтақада ҳозир ҳам ёввойи отлар борлиги бу хулосани янада тасдиқлайди. Шунингдек, Д.В.Деопик тадқиқотида отлиқ қўшинли кўчманчиларнинг ҳаракати милoddан аввал мингинчи йиллари Чангжианг дарёсидан ўтиб то Жануби Шарқий Хитойга борганлиги кўрсатилади⁹⁰.

Хитой манбалари ҳам Аслий Хитойнинг шимолида истиқомат қилган ди (турк)ларнинг [И-36] от миниш маҳоратини Шия (милoddан аввал 2140-1711), Шанг (милoddан аввал 1711-1066 й.) хонликлари даврида қадимий Аслий Хитойда ўрганганлигини тасдиқлашади. Чунчйу (милoddан аввал 770-476 й.), Жангуо (милoddан аввал 476-221 й.) даврида ёзилган манбаларда дилар нафақат милoddан аввал III асрда от минишни билган, балки улар энг дастлаб урушда арава ишлатганлиги ва отлиқ қўшин тузилмасини ҳаммадан аввал қўллашганлиги ҳақида маълумот берилади⁹¹. Демак, Аслий Хитойнинг шимолидаги Шарқий Чинда ханзу (хитой) этносига мансуб бўлмаган дилар милoddан аввал III мингинчи йиллари аллақачон отни қўлга ўргатган бўлиб, уларнинг отлиқ юришлари Аслий Хитойнинг шимоли ҳудудларини эгаллашда қўл келганлиги аниқ.

Шарқий Туркистонда тошга чизилган от минган чавандозлар тасвири кам деганда 4-6 минг аввал чизилганлиги айтилади⁹². Ҳатто, Олтинтоғ қоя тошларидаги суратлар мазмуни ва бошқа алоҳидаликлариға кўра, 6-8 минг йиллик деб тахмин ҳам этилади⁹³. Бунга қараганда Марказий Осиёда отнинг қўлга ўргатили-

⁸⁹ Я.А. Шер. Петроглифы Средней и Центральной Азии. М., 1980. С.238.

⁹⁰ Д.В.Деопин. Всадническая культура в верховьях Янцзы и восточный вариант «звериного стиля», – Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье, М., 1979, С.67.

⁹¹ Анвар Бойтур. Ҳайринисо Сидиқ. Шинжондаги миллатлар тарихи. Бежинг. 1991. Б.96-97.

⁹² Абдуқийум Хожа. Фарбий юрт ва қадимий маданият. Б.205.

⁹³ Абдуқийум Хожа. Олитнтоғ қоя тошларидаги суратлар, – Жаҳоннамо, «Шинжонг халқ наشريети». 1998, Урумчи. Б.660-661.

ши жуда қадимга бориб тақалади. Демак, Туркистонликлар Аслий Хитойга нисбатан аввал отни қўлга ўргатганлигидан уларнинг шарққа сурилиши, Шарқий Чинга ва Аслий Хитойга от миниш маҳоратини олиб борган деб айтишга асос бўлади.

Марказий осиеликларнинг ғарбдан шарқга силжиганлиги ҳақида хитой манбаларида ҳам маълумот сақланган. Қадимда хитой манбаларида рунг-ди деб номланган туркийларнинг жанубий шарқида истиқомат қилган қисми «Ди» деб талаффуз қилинган. «Чунчйу», «Зўжван» каби қадимий асарларда берилган тарихий маълумотларда ди қабилалари асосан, ҳозирги Шанси, Шанши, Ички Монголия Мухтор Ўлкаси, Хэбейи ўлкасидаги Тайхонгшан, Дочингшан каби тоғларни макон қилиб яшаганлиги айтилади⁹⁴. Айнан шу жойда Янгшов маданияти шаклланган.

Диларнинг, шарқда Хитой денгизидан (Бежинг шаҳрининг жануб ва шимолидан) то ғарбда Туркистонни ўз ичига олган ҳудудда яшаганлари «Ғарбий рунглар» («Ғарбий турк жангчилари») деб қайд этилган [И-37]. Ҳар иккаласи ҳақида гап кетганда «ди - рунглар» ёки «рунг-дилар» атамаси қўлланилган. «Ғарбий рунг»лар эса дастлаб Хуангхэ дарёсининг бош оқими ҳамда Гансу (Кенгсув) ўлкасининг шимоли ва ғарбий ҳудудларида яшаган қавм сифатида кўрсатилиб, улар тадрижий ҳолда шарққа силжиб борган.

Хитой манбаларида 4000 йилдан аввал Хуангхэ дарёсининг ўрта оқимининг шимолида асосан чорвачилик билан шуғулланиб кўчиб юрган рунг-ди қабилаларининг ичидаги шимолий дилар чуанйилар 吠夷 (сой ёввойилари) [И-38] деб номланган. Уларнинг бу ном билан аталишининг боиси, дарёнинг бош оқими тоғ сувларидан пайдо бўлган сойлик жойлардан келганлигидан бўлса керак. Аслий Хитойга оқиб борадиган сувлар асосан Кунлун (Курум) [И-39] тоғ этакларидан келганлигидан чуанйиларни келган юртлари номи билан сойликлар ёки Кун-

⁹⁴ Анвар Бойтур. Ҳайринисо Сидиқ. Шинжондаги миллатлар тарихи. Б.49.

луннинг сойлик жойдан келганлар деб аташганлиги кўринади. Чуанйиларнинг ҳақиқатан Кунлун тоғ этакларидаги сойликлардан келганлигини, уларнинг бошқача кунйилар 昆夷 «Кунлун ёввойилари»[И-40] деб аталиши⁹⁵ ҳам тасдиқлайди. Демак хитой манбасида рунг-диларнинг бир қисмига берилган ном уларнинг Марказий Осиёдан келганлигини кўрсатади. Аммо, улар кейинчалик маҳаллий аҳолига айланиб, бошқа қавмларнинг орасида сингишиб кетганлигидан кунйи ёки чуанйилар деб ажратиб кўрсатишнинг ҳожати бўлмаганлигидан тилга олинмайди.

Хитой манбаларида рунг-диларнинг шарқда яшаганларига нисбатан ғарбидаги қисмининг маданият савиясининг устунлиги ҳақида маълумот ҳам сақланган. Унда тахминан 4-5 минг йиллар муқаддам ғарбий рунгларнинг кўнчилик қиладиган, юнгдан мато тўқийдиган Жи пи (Чжи пи 织皮) [И-41] Шичжи (Си чжи 析枝) [И-42], Чусоу (Цюй[Цзюй]соу 析枝) [И-43] Кунлун (昆仑 Куньлунь) [И-44] каби 4 хонлиги бўлганлиги ҳақида маълумот берилади⁹⁶.

Манбада айтилган 4 хонликнинг бири Кунлун хонлигининг ўрнини аниқлаш, хитой манбасида Марказий Осиё қадимий мамлакатлари ҳақида маълумот борлигини далиллайди. «Тарихий хотиралар»нинг муаллифи Си Мачяннинг устози Кўнг Анъгў [И-45] берган изоҳда: «Бу 4 хонлик чўлликнинг ташқарисида бўлиб, Люша (Кўчма қумлик) доираси ичида»⁹⁷ деб кўрсатилган. Хитой тадқиқотчилари, Люша деган жой ҳақида, «Шарҳлар тўплами» номли асарнинг «Жўгрофия тазкираси»дан нақл келтириб, Гансу ўлкаси Жангйенинг Жуян ноҳияси

⁹⁵ Фан Йе, Симо Бёв. Кейинги Ханнома. Урумчи. Б.495.

⁹⁶ Сима Чян. 史记 - Шижи (Тарихий хотиралар), Аслий Хитой тилидаги қўлёзмасидан 1930-1937 йилли гектограф воситасида кўчирилган нусха. Шанхай, 1958. Б.49.

⁹⁷ Сима Чян. 史记 - Шижи (Тарихий хотиралар), Боб 4. Б.65; Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.36. Манбага берилган изоҳда келтирилади

бўлса керак, деб тахмин қилишади⁹⁸. Аммо, «чўлликнинг ташқарисида» деган аниқлама берилишига қараганда, Люша қумли саҳроси Алашан ёки Гобий чўлнинг ташқарисида эканлиги кўрсатилган. Тадқиқотчилар томонидан кўрсатилган Жуян ноҳияси эса Гоби қумлиги доирасининг ичида бўлиб, ундан Хэши коридорини боғлайдиган йўл ўтган⁹⁹. Уларнинг фикрича, Кунг Ангу айтган «чўллик» Алашан бўлиб, Гоби чўллиги «Люша» бўлади. Лекин мазкур ерларнинг жуғрофий жойланиши Люша деган кўчма қумлик Гоби чўлининг ташқарисидаги Такламакон чўли эканлигини кўрсатади.

Кунлун хонлигининг Такламкан чўли атрофидаги хонлик эканлигини тасдиқлайдиган бир неча далиллар мавжуд. Биринчидан, Гоби чўли доирасидаги Жуян деган жой шибор (ўт-ўланли сувли чимзор) бўлиб, чорвачилик қилишга қулай бўлгани боис қадимда хунларнинг яйлови бўлган. Милоддан аввал II асрда Хан сулоласи томонидан бу жой хунлардан тортиб олингандан сўнг аҳоли кўчириб келиб, шаҳар бино қилинган¹⁰⁰. Демак, 2100 йил илгари шаҳар қурилиши бошланган жойда 4 минг йил аввал ҳунармандчилиги ривожланган 4 давлат бўлган деб айтишга асос йўқ.

Иккинчидан, қадимдан хитой манбаларида Туркистоннинг шарқий жанубидаги Қурум ёки Қоранғу (Қоронғи) тоғлари Кунлун деб номланиб келинган [И-46]. Турк тилида «қора» сўзи қадимдан «улуғ», «катта» маъносида ҳам ишлатилган [И-47]. «Қурум» сўзи ҳам шарқий туркистонликлар тилида қадимдан «улкан», «буюк», «катта», «жудаям катта» маъносини англатган¹⁰¹. Шунинг учун Марказий Осиёда яшаган турклар ўз тилида энг баланд тоғга сифат бериб, «Энг буюк тоғ» маъносида «Қурумтоғ» деб номлаган бўлиши керак. Кунлун тоғининг бир

⁹⁸ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.26.

⁹⁹ Ўша асар. Б.528.

¹⁰⁰ Бан Гу. Ханнома. 24 тарихдаги Ўрта Осиёга доир материаллар-2 (араб алифбосдаги уйғур тилида). Урумчи, 1994. Б.54.

¹⁰¹ Қадимки уйғур тили луғати. Урумчи, 1989. Б.310.

қисмига нисбатан ишлатилган «Қорақурум тоғи» деган ном эса, қўш сифатдош орқали ясалган атамдир. Шу боис «Қорақурум» атамаси «Улуғ-буюк» маъносида келиб Қурум тоғни яна ҳам улуғлаб кўрсатган. У Марказий Осиёдаги энг баланд ва катта тоққа нисбатан айтилганлиги муқаррар.

Қадимда иқлимнинг ўзгариши билан Торим воҳасидан шарққа силжиган туркистонликлар Қурумтоғни доим эсга олиб, у ҳақда ривоятлар тарқатган. Айнан шундай ривоятларнинг бири Умай она ҳақидаги ривоят бўлиб, Умай она Хитойда Шивангму [И-48] деб қадрланган. Умай онанинг яшаган жойи тош ва бамбук таёқчаларга ёзилган Хитой манбаларида қош тоши (яшма тоши, нефрит) чиқадиган Кунлун деб кўрсатилади. Қош тоши эса қадимдан Хўтан атрофидаги Қурум тоғ (Қоронғи тоғ) этаклардан чиққан [И-49]. Мазкур тоғнинг баланд тепаликлари «Авлиёлар макони» деб номланиб, унда авлиё Шивангму истиқомат қилган. Шивангмунинг олдига милoddан аввал Х асрларда Чжоу сулоласининг хони Мувонг боришга мувофиқ бўлганлиги ривоят этилади. У Хитойнинг ғарбдаги Қурум тоғига 8 тулпор қўшилган мапада (соябонли аравада) учиб борган эмиш. Демак, қадимда хитой манбаларидаги ривоятларда Хўтан атрофидаги тоғ улуғланиб, унда яшаган Шивангмунинг олдига 3000 йил муқаддам Хитой ҳукмдори Мувангнинг борганлиги ривоят қилинади. Албатта мазкур ривоят хитой хонининг шон-шавкат салтанатини кўтариш учун ёзилганлиги аниқ. Баъзи тадқиқотчилар ривоят ёзилган «Мутянзи чжуан» асари ҳақиқий Мувангнинг саёҳатномаси бўлиши керак деб тахмин қилади. Сабаби унда йўлда босиб ўтилган жойларнинг номи ва вақти ёзилган¹⁰². Ҳойнаҳой, мазкур асар ёзилиб, Кунлун тоғининг улуғланиши айнан Хўтаннинг жанубидаги Қурум тоғи хитой манбаларида доим тилга олиниб турганлигидан далолат беради. Бу маълумот 4000 йил аввал ташкил топган Кунлун

¹⁰² А. Хўжаев. Кўҳна қабр ичидан топилган асар ва ундаги Буюк Ипак йўлига оид маълумотлар, – «Шарқшунослик» мажмуаси. Тошкент, 2004. № 12. Б.165-176.

давлати Қурум тоғи этакларидаги қадимий шаҳар хонлиги эканлигини кўрсатади.

Учинчидан, Шарқий Туркистонда айнан «Қурум» («Кунлун») номида жуда қадимда давлат бўлганлигини тасдиқлайдиган бир қанча маълумот мавжуд. Хитой манбаларида милoddан аввал II-I минг йилликларда Тангри тоғининг шарқий қисмининг жанубида, ҳозирги Кумул-Турфон вилоятлари ҳудудида Кунлундаги 昆 «кун» иероглифи билан ёзилган 昆吾国 Кунъу деган давлат бўлган. Сўнгра «кунъу» этноними 伊吾 «иъу» (Ивирғул)га ўзгарган¹⁰³. Хитой ёзувида атамалар учун қўлланилган иероглифларнинг қатъий ўзгармаслигини ҳисобга олганда, Кунъу давлатининг номи «кун» иероглифи билан ёзилиши унинг Кунлун хонлиги билан муносабатли этноним эканлигини кўрсатади. Яъни «Кунлун» атамаси давр ўтиши билан «Кунъу» номига ўзгарганлигини билдиради. Балким, қадимий Кунлун давлати парчаланиб, унинг Кумул-Турфон вилояти ҳудудини эгаллаган қисми «Кунъу» деб ажратиб кўрсатилган бўлиши мумкин. Шунингдек, милoddан аввал I асрда Лобнур ҳудудида жойлашган Кўнчи дарёси атрофидаги 尉犁国 Вейлигоу деган шаҳар давлати, маҳаллий тилда «Қорақум» деб аталган¹⁰⁴. «Қорақум» атамаси «Қорақурум» атамасининг қисқартирилган кўринишидир [И-50]. Демак, хитой манбалари қадимда Кунлун (Қурум) деган хонликнинг милoddан аввал мингинчи йиллари Шарқий Туркистонда бўлганлигини тасдиқлайди.

Тўртинчидан, «Кунлун» атамаси «Қурум» тоғ номининг хитой тилида ўз айнан маъносида берилишидир. Ундаги 昆 «кун» иероглифи «қора» сўзи каби «халқ», «тоифа» яна, «ака» («катта қариндош»), авлод маъносини билдиради. «Кун»га «лун» иероглифи қўшиб ёзилиши билан баайни «қурум» сўзи каби «кенг», «катта кўламдаги», «бепоён», яъни улuf тоғ атамасига мос ҳол-

¹⁰³ А.Г.Малявкин. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск, 1981. С.161.

¹⁰⁴ Бан Гу. «Ханнома» Урумчи. Б.520.

даги маънода келади¹⁰⁵. Мазкур тасдиқ, «Кунлун» номи Туркистондаги энг катта Қорақурум тоғига нисбатан айтилганлигини кўрсатади¹⁰⁶. Бунга қараганда, хитой манбаларида тилга олинган рунг-диларнинг ғарбда яшаган тармоқлари ўтроқ аҳоли бўлиб, улар жуда қадимдаёқ ўз хонлигига эга бўлишгани қайд этилади.

Қадимшунос олим академик А.Асқаров олиб борган кўп йиллик меҳнат натижасида Ўзбекистоннинг жанубий Сурхондарё вилоятидаги Сополлитепа ёдгорлиги бундан роса 4000 йил муқаддам ривожланган шаҳар типидagi аҳоли турар жойи эканлиги маълум бўлиб, мазкур қалъа мудофаа системаси билан ўралганлиги аниқланди. Сополлитепани қазиб жараёнида аъло сифатли сопол буюмлар, олтин ва кумуш, мис ва бронзадан ишланган хилма-хил тақинчоқлар, бронзадан ясалган меҳнат ва ҳарбий қуроллар, арпа поя ва қўтайдан (қовғадан) тўқилган саватчалар, ёғоч ва суякдан, мрамар ва аргелит тошидан ишланган митти идишлар, қуш ва бошқа жониворларнинг митти ҳайкалчалари, аёлларнинг пардоз буюмлари, урчуқ тошлар, чақмоқ тошидан ишланган қадама ўроқ ва ўқ-ёй учлари сигари нарсалар топилган. Бу ашёвий далиллар Ўзбекистоннинг жанубида аҳолининг аллақачон ўтроқ ҳаёт кечириб шаҳар қалъаларни қурганлигини, ҳунармандчиликнинг ҳар хил соҳалари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Мазкур топилма ҳам хитой манбаларидаги туркий (рунг-ди) давлатчилиги тилга олинган даврда ривожланган давлатнинг Марказий Осиёда мавжудлигини кўрсатади.

Археологик маълумотларга асосланган хулосаларда, Торим воҳасидаги одамлар бундан 4 минг йил муқаддам этик кийганлиги, юнг палос тўқиганлиги тўғрисидаги маълумотлар¹⁰⁷, ўша

¹⁰⁵ БКРС, М., 1984. Т.4. С.288. «Кун» иероглифининг маъноси рус тилида «1. Старший брат, 2. Потомок, 3. масса, толпа» деб ёзилган.

¹⁰⁶ А.Айтбоев. Хитой манбаларида Марказий Осиёдаги қадимий давлатлар, – «Шарқшунос-лик», Тошкент, 2004. №12 Б. 154-162.

¹⁰⁷ Абдуқўйум Хожа. Ғарбий юрт ва қадимий маданият. Б.49.

даврда тилга олинган рунг-диларнинг 4 хонлигида ҳам терига ишлов берилганлиги ва юнгдан мато тўқилганлиги ҳақидаги маълумот билан мос келади. Айнан ўша археологик маълумотлар билан хитой манбаларидаги маълумотларнинг уйғун келиши қуйидаги хулосага олиб келади.

Марказий Осиёда об-ҳавонинг кескин ўзгариши пировард натижасида мушкул табиий шарт-шароитга мослашиш учун кураш аҳолининг маданий савиясини ўстирган бўлса, яна бир томондан рунг-дилар аجدодларини Аслий Хитой шимолига кўчиб боришига мажбур қилган. Улар эса, ўзлари кўрган, билган турмуш тажрибаларини янги кўчиб борган жойларига ҳам олиб борганлар.

Шунингдек хитой манбаларида рунг-диларнинг аслида Марказий Осиёдан келганлиги тўғрисида ривоят ҳам сақланган. Машҳур хитой тарихчиси Фан Винлан ўзининг «Жунгтуо тарихи» асарида, ғарбдан (Гансунинг ғарбидан, яъни Марказий Осиёдан) келган *Янди* жамоаси дастлаб Ўрта ўлка (Хуангхэ дарёсининг ўрта оқими)га келиб жойлашган. Сўнгра уларни шимолий ғарбдан келган бошқа *Хуангди* жамоаси Жануби Хитойга сурганлиги ёзилган¹⁰⁸. Янди жамоаси яшаган Хуангхэ дарё водийси *ди-рунглар* истиқомат қилган жой эканлиги таъкидланади.

Асосан иқлимнинг ўзгариши билан Марказий Осиёликларнинг шарққа силжиши узоқ давр давом этиб, кейинги кўчганлар олдингиларни яна ҳам шарққа суриб то Хитой денгизигача етиб борганлиги маълум. Марказий Осиёдан кўчиб келганлар Хитойнинг шимолий ўлкаларида истиқомат қилган Хэтав маданиятига мансуб аҳолини жойларидан силжитишга, ёки улар билан бирга яшашга мажбур бўлишган. Келгиндиларнинг ҳаётий тажрибалари улар эгаллаган жойлар маданиятининг юксалишига ҳисса қўшади. Натижада, хитой манбаларида қайд этилган, туркий халқларнинг аجدодлари бўлмиш рунг-дилар

¹⁰⁸ Фан Винлан. Жунгтуо умумий тарихи, 1 китоб. Б.19-20.

Аслий Хитойнинг шимолидаги Шарқий Чин ҳудудларига бориб жойлашиб қолишига сабаб бўлади.

Хитой манбаларида Марказий Осиёдан шарқ томонга силжиб борган аҳоли «турк» деб номланиши уларнинг асида турк деб номланганлигидан дарак беради. Яъни улар шарқга борганларидан сўнг ўзларини *турк* деб номлаганлигидан хитой манбаларида бу ном қайд этилган. Уларнинг Аслий Хитойнинг шимолига сурилиши иқлимнинг гоҳ иссиқ, гоҳ совиб туришига боғлиқ тарзи бир неча бор такрорланганлиги табиий. Натижада уларнинг шарқга силжиши, у жойдаги «Хэтов маданияти»га асос солган одамларнинг кўпчилигини то Америкагача сурилиб кетишга мажбур қилган. Ўзлари «Хэтов маданияти»га мансуб қолиб кетган бир қисм одамларни ассимиляция қилиб, «Янгшов» маданиятига асос солинганлиги маълум бўлади.

Аслий Хитойнинг шимолида вужудга келган Янгшов маданияти Торим воҳасидан ўтиб борган кўчманчилар томонидан шаклланган маданият ҳисобланган. Марказий Осиёдаги чўлликларнинг мураккаб табиий шароитлари умумий бир маданият юзага келишига шарт-шароит яратиб беради. Ҳойнаҳой, юқори палеолит даврдан бошлаб бу жойларда бир хил тиллик этник бирикманинг шаклланишига асос солинганлигини тахмин этиш мумкин. Бунини Шарқий Туркистоннинг қуруқ иқлими натижасида то ҳозиргача бузилмасдан сақланиб қолган қадимий юксак маданият савиясини кўрсатадиган топилмалар тасдиқлайди. Жумладан, Такламаконнинг шимоли шарқидаги Кўнчи дарё соҳилида 5000 йилдан илгари яшаганлар қабридан юнг тўқимачилик (палос) ва кўнчилик маҳсулотлари (этик) топилган¹⁰⁹.

Иқлимнинг ўзгариши натижасида деҳқончилик майдонларининг қисқариши, тўрт томони тоғлар билан ўралган Фарбий Чиндаги Торим воҳасига шимолдан кўчманчиларнинг кўчиб келиб ўтроқлашишига имкон бермаган. Аксинча, бу жойлардаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг бир қисми

¹⁰⁹ Абдуқўйум Хожа. Фарбий юрт ва қадимий маданият. Б.48-49.

чорвачилик қилишга мажбур бўлган. Улар чорвачиликка мос келадиган жойларни маскан тутганлар. Деҳқончиликни давом эттириб асли юртларида қолган аҳоли турли томонга кўчиб кетган аҳоли билан умумий тил бирлигига эга бўлган. Шу боис улар ўртасидаги қадимий анъанага мувофиқ муносабатлар давом этган. Хусусан, Аслий Хитойнинг шимолига бориб жойлашиб қолганлар билан марказий осийлик турк қариндошлари ўртасида тўхтовсиз алоқалар бўлиб турган.

Юқорида келтирилган мисолларнинг ҳаммаси туркистонликларнинг қадимда Аслий Хитойнинг шимолига сурилганлигини кўрсатади. Улар Туркистоннинг қош тошини қурол сифатида Аслий Хитойнинг шимолига олиб боришган. Туркменистоннинг рангли сопол ишлаш сирларини кўчиб борган ерларида жорий қилишган. Улар қадимдан отни қўлга ўргатишган бўлиб, отда ва аравада жанг қилишни билишар эди.

Хулоса қилганда, Марказий Осиё илк инсонлар истиқомат қилган минтақаларнинг бири бўлиб, аҳолининг бир қисми узоқ ўтмишда об-ҳавонинг кескин исиб кетиши оқибатида юз берган табиий офатдан сўнг термачилик, овчилик ва чорвачилик қилиш имконияти бўлган жойларга кўчиб кетишга мажбур бўлган. Қолган бир қисми мушкул табиий шарт-шароитга мослашиш учун кураш пировардида деҳқончиликни асос қилган ўтроқ ҳаёт кечирган. Деҳқончилик билан шуғулланганлар бошда маълум давр тоғ сувларидан фойдаланиб сув иншоотларини қурганлиги сабабли иқтисодий маданий соҳада ривожланган. Аҳоли сони ҳам шу пайтда кўпайганлиги боис археологлар дарё ва қўл атрофларида аҳолининг гавжум яшаганлигини кузатади. Лекин, сув манбаларининг қисқариб бориши натижасида аҳоли яшаган масканлар қум барханлари тагида қолади. Мазкур жойда яшаган аҳоли бирин-кетин тўрт томонга оммавий тарзида кўчиб кетишган. Уларнинг кўпчилиги шимолга ва шарқга сурилиб, олдин кетганларнинг ҳудудини кейингилари эгаллаб, то Америка қитъасигача етиб боради. Айнан шу аҳолининг

Хитойнинг шимолида истиқомат қилганларини хитой манбаларида ди (турк) деб номлашган. Туркларнинг яшаган ҳудуди манбаларда **Чин** деб кўрсатилган.

Марказий Осиёдан шарққа сурилиб борганлар томонидан Аслий Хитойнинг шимолида «Янгшов маданияти»га асос солинганлиги маълум. Мазкур маданий ёдгорликни яратганлар нафақат Чин ҳудудида мазкур маданиятни шакллантирмасдан, балки рангли сопол маданиятини Аслий Хитойга тарқатганлар ҳам эди. Шунингдек туркийларнинг шарқга сурилиши, ўша даврда Аслий Хитойга Ғарбнинг темир қурулларини яшаш усулининг кириб келишига асос солган¹¹⁰.

Милоддан аввал III минг йилликнинг охиридан бошлаб жанубда истиқомат қилган ханзу этник гуруҳига мансуб аҳолининг кескин кўпайиб кетиши оқибатида туркларнинг (рунг-диларнинг) шарқга ва жанубга силжишига чек қўйилади. Ҳатто, жанубдан шимол ва ғарбга сурилган ханзу аҳолиси аста-секин Чин ҳудудида яшаган туркийлар (рунг-дилар)нинг юртини эгаллаб бориши туркларни иқлими анча совуқ шимол ва ғарбдаги ҳудудларга кўчиб кетишга мажбур қилади.

Рунг-диларнинг Чин юртининг жанубий шарқидан шимолга ва ғарбга сурилиши

Марказий Осиёдан сурилиб бориб, Аслий Хитойнинг шимолидаги Шарқий Чин ҳудудида истиқомат қилиб қолган рунгди деб номланган туркийлар, тахминан милоддан аввал III-II минг йилликдан бошлаб, жанубдан шимолга сурилган ханзу аҳолисининг аجدодлари томонидан сиқувга учради. Улар аста-секин эгаллаган юртларини ташлаб, бошда шимолга, сўнгра Марказий Осиёга чекиниб кетишга мажбур бўлди.

«Тарихий хотиралар»да берилган маълумотда, Хвангдининг

¹¹⁰ Чангзи Хэжун, Ипак йўли ва Шарқ билан Ғарбнинг маданий алоқалари, – «Шинжонг ижтимоий фанлар тадқиқоти», Урумчи, 1988, 3 сон. Б.101,102.

невараси Жваншу Говёнг даврида (тахминан 4,5 минг аввал) рунг-диларга мансуб қавмлар Чангжианг ва Хвайхэ дарёлари оралигида бир неча марта тинчликни бузганлигидан қўмондон Шун¹¹¹ катта оқсоқолга хабар берган. Оқсоқол Ёв¹¹² вазири Гунг-Гунгни Юлингга [И-51] сургун қилиб шимолий диларнинг урф-одатларини ўзгартган¹¹³. Гунг-Гунг фарбий рунгларнинг урф-одатларини ўзгартириб, санмёв қабиласига мансуб қавмларни рунг-дилар макони Санвэйга [И-52] кўчирганлиги қайд этилади¹¹⁴. Мазкур маълумотда рунг-дилар ханзу аҳолисининг шимолга бориб жойлашишига жиддий қаршилиқ кўрсатганлиги айтилади. Лекин рунг-диларнинг ҳаракати бостирилиб, улар истиқомат қилган Чангжианг дарёсининг шимолига, Хвангхэ дарё водийларига ханзу аҳолиси мажбурий кўчирилганлиги ҳақида маълумот берилади.

Аслида ханзу (хитой) аҳолиси аجدодлари истиқомат қилган Чангжианг дарёсининг ўрта ва қуйи оқимидаги ҳудуд одамлар яшаши учун жуда қулай жойларнинг бири бўлган. Марказий Осиёда жуда оғир табиий офатлар юз берган Плейстоцин (муз) даврида Аслий Хитойнинг жанубий шарқийдаги Чинлин (Циньлин) тоғининг жануби Чангжианг дарё воҳаси, хусусан унинг ўрта ва қуйи оқимларида табиий шарт-шароит инсонларнинг ҳаёт кечириши учун қулай бўлганлиги маълум¹¹⁵. Табиийки бундай қулай шароит термачи ва овчилик қилиб юрган одамлар сонининг тиз кўпайишига олиб келган. Қадимги ханзу аҳолиси қуруқчилик табиий офатини бошдан кечирмаган. Улар яшаган ҳудудда ёрин-сочин кўп бўлган. Бироқ, табиий бойликнинг етишмаслиги оқибатида юзага келган озиқ-овқатнинг танқислиги уларда қадимдан деҳқончиликнинг ривожланишига

¹¹¹ Шун (Shun – Шунь) Хитой қадимий бекларидан бири бўлиб, дастлаб Ю қабиласининг оқсоқоли бўлган сўнгра, Ёвнинг ўрнига катта оқсоқол бўлган (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.656)

¹¹² Ёв (Yao) – Хитойдаги қадимий қабила оқсоқоли.

¹¹³ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.19-20.

¹¹⁴ Ўша асар. Б.19-20.

¹¹⁵ В.Е.Ларичев, Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии, С. 343.

сабаб бўлган. Натижада, бу ердаги инсонлар ўз ҳаёти учун бой имкониятлардан фойдаланиб, бошда атрофдаги ерларни ўзлаштириш орқали эҳтиёжини қондирган. Бора-бора ўзлаштиришга тегишли ерларнинг етишмаслиги оқибатида мазкур жойдаги аҳоли шимолга ва жанубга сурила борган. Бу ҳақда хитой манбаларида маълумот кўп.

Дастлаб, Аслий Хитойда ташкил топган хонликлар томонидан Чин ҳудудидаги туркийларнинг шимолга сурилган тармоқларидан бири, Марказий Осиёдан кўчиб келганига унча кўп бўлмаган 馱夷 чуанйилар (сой ёввойилари), ёки кунйилар 昆夷 (Кунлун ёки Қурум ёввойилари) деб номланган ди-рунларга мансуб аҳоли бўлганлиги хитой манбаларида қайд этилади.

«Кейинги Ханнома»да 4000 йил аввал Хитойда ташкил топган хонликларнинг чуанйилар билан бўлган муносабатлари тўғрисида: «Бурун Шия хонининг авлодларидан Тайканг [И-53] замонасида давлат қўлдан кетган. Барча ёт қавмлар ундан юз ўтирган. Хоушянг [И-54] хонлик тахтига ўтирганда Чуанйиларга юриш қилиб, етти йилда уларни бўйсундирган. Хоуши [И-55] даврига келганда, уларга мансаб ва амал либоси инъом қилган. Шундан бошлаб, Чуанйилар Шия хонлигига итоат қилган»¹¹⁶ деган маълумот берилади.

Мазкур матндаги Тайканг давридан 20 йилдан кўп вақт ўтгандан сўнг, Хоушянг Чуанйиларга қарши етти йил жанг қилиб, ҳокимиятни қўлга олган. Аммо, Чуанйиларнинг Шия давлатидаги мавқеи пасаймаган. Улар доим Шия сулоласига таҳдид солиб турган. Фақат, Хоушянг давридан 110 йилдан кўп вақт ўтгандан сўнг, Шия хони Хоуши Чуанйиларнинг нуфузли одамларига ҳокимиятдан жой бериб, уларнинг қаршилигини синдирган¹¹⁷.

Чуанйиликлар Шия сулоласининг охирги хони Жие 桀 (Лу-гуй тахминан милоддан аввал 1818-1766) давридаги тўс-тўпо-

¹¹⁶ Фан Йе, Симо Бёв. Кейинги Ханнома. Урумчи. Б.434.

¹¹⁷ Ўша асар.

лондан фойдаланиб, «Бин, Чи деган ҳудудларнинг орасига кириб ўтроқлашган»лиги маълум¹¹⁸. Бунга қараганда Марказий Осиёдан кўчиб борганларнинг (Чуанйиларнинг) шарқдаги бир қисми милoddан аввал II мингинчи йилнинг бошларида мазкур жойни эгаллаб, ўтроқлашишга ҳаракат қилган. Аммо, улар Шанг сулоласининг тўнғич хони Ченг Танг (成汤 милoddан аввал 1765-1754) томонидан қувиб юборилган¹¹⁹. Баъзи маълумотларга асосланганда ўша даврда тилга олинган Кунъу 昆吾 беклиги ёки кичик хонлигини Ченг Танг йўқ қилган [И-56]. Бу хонлик албатта, чуанйилар (кунйилар) томонидан ташкил топганлиги табиий. Чунки мазкур хонлик йўқ қилингандан сўнг хитой манбаларида Чуанйилар тилга олинмайди. Аслий Хитойнинг шимолидаги туркларнинг Кунъу хонлигининг аҳолиси шимолга силжиб, ханзу аҳолисидан узоқлашган.

Балким айнан шулар «Окунев маданияти»ни шакллантирганлар бўлса ажаб эмас. Чунки, даври бир ва Окунев маданиятидаги одамларда маълум даражада монгол типга хослик топилган. Чуанйилар эса шарқга сурилиш жараёнида маълум даражада монгол типдаги одамлар билан аралашishi буни тасдиқлайди.

Хитой манбаларида Чин ҳудудида истиқомат қилган туркийлар дастлаб «гуйфанг» («шанюнь»), «ғарбий рунг» деган каби номлар билан тилга олинади. Гуйфанг ёки шанюнь ҳам худди чуанйилар тарзида ҳаёт кечирганлиги маълум. Шунинг учун улар ханзу аҳолисининг ўтроқлашиб, рунг-диларнинг яйловларини тортиб олишига қарши доим қаршилиқ қилишлари табиийдир. Шанг (Йин) сулоласи ташкил топиб чамаси 40 йиллар ўтгандан сўнг Аслий Хитойнинг шимоли ва шимолий ғарбида (Чин юртида) яшаган қавмларнинг ҳаммаси мустақил сиёсат олиб борган. Фақат Шанг хони Вудинг (милoddан аввал 1720-1692) Ғар-

¹¹⁸ Фан Йе, Симо Бёв. Кейинги Ханнома. Урумчи. Б.434.

¹¹⁹ Ўша асар. Б. 434.

бий рунг ва Гуйфангларга (шимоли диларга) [И-57] уч йил давомида ҳужум қилиб бўйсундирганлиги айтилган¹²⁰.

Чуанйиларнинг жанубийдаги минтақаларда яшаган туркий аҳоли хитой манбаларида оддий қилиб ди (турк) деб номланган. Ди қавмига мансуб чуанйилар (шун ёввойилари, кунлун ёввойилари) шимолда яшаганлиги туфайли уларни шимолий ди деб ҳам аташган. Дилар тангричилик [И-58] дини ақидалари асосида, туркийларнинг анъанавий тўрт томонни тўрт ранг билан, яъни шарқни - кўк, шимолни - қора, ғарбни - оқ, жанубни - қизил ранг билан белгилаш [И-59] қонун-қоидаларига риоя қилган. Уларнинг тасвирида кун чиқадиган шарқ тараф энг буюк ва қудратли ҳисобланиб, кўк (улуғ, буюк, баланд,) деб номланган. Жануб ёруғ томон бўлганлигидан қизил деб номлашган¹²¹. Шунингдек, ғарб оқ ва шимол қора шаклида ранглар билан номланган. Шу боис хитой манбасида милоддан аввал VII асрда ди қавмлари яшаган жойларига қараб шарқда яшаганлари кун чиқиш томонида бўлганлигидан «Чангди» «Chang di- Улуғ дилар», жанубда яшаганлар «Чэ ди» «Chi di-Қизил дилар», ғарбдагилар «Бай ди» «bai di- Оқ дилар» деб аталган. Шимолдаги «Қора ди» («шимолий ди») атамаси эса хитой тилига таржима қилиниб, «Бей ди» («bei di- Шимолий ди») деб берилган.

Тахминан милоддан аввал XXII асрда шимолдаги Чин ҳудуди, яъни рунг-дилар масканига жанубдан ханзу аҳолисининг сурилиши кенг тус олади. Дастлаб Хоужу [И-60] лақаблик киши шимолга сурилиб борган ханзуларнинг бошларини қўшиб маълум даражада бирлашишга олиб келади. Хоужу ва унинг авлодлари томонидан Аслий Хитойнинг шимолида деҳқончилик ривожлантирилади ва мазкур ташкилот асосида кейинчалик Чин ҳудудида Чжоу сулоласи ташкил топганлиги хитой манбаларида қайд этилади¹²².

Хитой манбаларида Хоужининг авлодларидан Гунг Лю ши-

¹²⁰ Ўша асар. Б.434-435.

¹²¹ Анвар Бойтур. Ҳайринисо Сидиқ. Шинжондаги миллатлар тарихи. Б.49.

¹²² Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.263.

молга кўчиб бориб, Шанши-Гансу ўлкасидаги Чишуй, Жушуй, Вэйшуй дарё водийларини эгаллаб, шимол ва ғарбга сурилиб борганлиги кўрсатилади. Улар рунг-дилар истиқомат қилиб турган ҳудудда шаҳар қуриш учун жой ҳозирлаганлиги ва аҳолининг турмуш савияси ўсганлиги ҳақида маълумот берилади¹²³. Аслий Хитойнинг шимолига кўчиб келган ханзу этно-сига мансуб аҳоли сонининг кўпайиши билан Хоужа авлоди Гугунг данфу томонидан Бин [И-61] деган жойда жамоа ташкилоти вужудга келган. Мазкур аҳолининг ер-сувларни эгаллаб давлат ташкилоти сифатида ривожланиши, ди-рунг хонликларнинг қаршилигини келтириб чиқарган.

Шуни алоҳида таъкидлаб айтиш зарурки, аслида Туркистондан кўчиб келган Аслий Хитойнинг шимолидаги Чин ҳудудида яшаган рунг-ди хонлигининг Ханзу давлатчилигида мавқеи анча кейинги даврларгача устун бўлганлиги маълум. Ҳатто, Чжоу сулоласи ташкил топиб анча вақт ўтгандан сўнг ҳам сулола хони рунг-диларнинг қуллаб қувватлаши билан тахтга ўлтирган. Чжоу сулоласининг хони Шиаованг (тахминан милoddан аввал 897-887) ҳокимиятни эгаллаши айнан шу аснода юз берган. Манбада келтирилишига кўра рунг-диларга қиз бериб қудалашишдан сўнг: «ғарбий рунглар жуда рози бўлди. Шунинг учун ўзингиз хон бўлдингиз...», - деган гаплар ёзилган¹²⁴. Яъни ҳокимлик рунг-диларнинг назоратида бўлган. Манбада маълум сабабларга кўра матнга кириб қолган мазкур маълумот рунг-ди хонлигининг мавқе жуда катта бўлганлигини кўрсатади.

Хоужа авлодлари туркийларга иқтисодий томондан қарам бўлсалар-да, ўз давлатининг мустақил бўлиши учун доим ҳаракат қилган. Шу боис манбада рунг-дилар берилган мол-дунёга рози бўлмасдан «ер-заминни, халқни ўзига қарам қилмоқчи бўлди» деб хитой манбасида маълумот берилади. Натижада рунг-ди хонликларининг жиддий қаршилигига учраган Гугуг

¹²³ Сима Чян.Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.405.

¹²⁴ Ўша асар. Б.65.

данфу аҳолисини олиб Бин диёридан Чишан тоғ [И-62] этагига кўчишга мажбур бўлган¹²⁵. Янги анча кенг ҳудудга келиб жойлашган ханзу аҳолиси, туркийларнинг таъқибига қарши туриш учун бир неча муҳим тадбирларни амалга оширган.

Тахминан милод.авв 1122 йили Хоужу авлодидан бўлган Уванг (тахминан милоддан аввал 1122-1116) Аслий Хитойнинг шимолидаги туркий ва ханзу хонликларини мағлуб қилиб Чжоу сулоласига (тахминан милод.авв 1122-771) асос солади. Мазкур давлат Аслий Хитойнинг ғарбида Хуангхэ дарёсининг ўрға оқимининг жанубида ташкил топади. Шу боис бу сулола кейинчалик Аслий Хитой давлатчилиқ тарихида «Ғарбий Чжоу сулоласи» деб номланди.

Чжоу сулоласи ташкил топган даврида «рунг-ди тоифалари жуда катта ҳудудга тарқалган бўлиб, Санши ўлкасининг ғарби, шимоли қисмлари, Шанши, Хэбей ўлкаларининг ярмидан кўпи рунг-дилар истиқомат қилган жойлар эди»¹²⁶. Шу пайтда шимолда истиқомат қилган дилар Чванрунглар (犬戎 ит тотемли рунглар) деб номланган. Уларнинг Даби, Байши номли хонлари бўлган¹²⁷. Хитой манбаларида берилган маълумотларда рунг-диларнинг хонликлари «чекка жой ясоқлари», «қир ясоқлари» деб ажратиб кўрсатилган. Чекка жой ясоқларига асосан ўтроқлашган рунг-ди аҳолиси жойлашган ҳудудлар кирган. Қир ясоқлари атамаси узоқда жойлашган рунг-ди хонликларига нисбатан қўлланилган.

Милоддан аввал X асрнинг охири IX асрнинг бошларида туркий хонликлари кучайиб, Чжоу хоқонлиги заифлаша бошлаганлиги хитой манбаларида кузатилади. Чжоу хоқони Муванг (милоддан аввал 1001-947) даврида чванрунглар элчилиқ муносабатларини вақтида бажармаган. Бунга қарши Муванг жазо юриш қилиб атиги тўрт оқ бўри, тўрт оқ буғи ғанимат

¹²⁵ Сима Чян.Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.38-39; Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.263.

¹²⁶ Фан Винлан. Жунггуо умумий тарихи, 1 китоб. Б.149.

¹²⁷ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.44.

олган. Натижада чванрунглар Чжоу хонини зиёрат қилишни тўхтатган¹²⁸.

Милоддан аввал VIII асрда чванрунгларнинг таъқиби билан Чжоу хоқонлиги йўқ қилинди. Фақат Чин беклигининг қўллаб қувватлаши билан Лўйи шаҳрига кўчиб бориб жойлашган Чжоу хонлигининг хонадонлари томонидан хитой манбаларида «Шарқий Чжоу хонлиги» деб номланган давлат ташкил топади¹²⁹. Чжоу хонлигининг ҳудудида бир неча катта бекликлар вужудга келди. Манбада: «Чжоу хонадонининг ҳоқимияти заифлашиб кетганлиги сабабли, кучли беклар ожиз бекларни ўзига қўшиб олган. Кучайишга бошлаган Чи, Чу, Чин, Жин каби беклардан тўрт нафари Чжоу хонидан бир-бирлаб тараф беки (беклар беки) унвонини олишди. Ҳоқимият тараф бекларнинг қўлига ўтиб кетди...», - деб маълумот берилади. Бу беклар асосида хонликлар ташкил топиб, унинг асосий аҳолиси ўтроқлашган ва ханзулашган (хитайлашган) турклардан ташкил топган эди. Шу боис туркларнинг (диларнинг) мазкур бекликлардаги мавқеи катта бўлган. Хусусан, Жин, Чи, Чин хонликларини туркий хонлик деса бўлар эди. Лекин улар ҳоқимиятни мустаҳкамлашда кўчманчи рунг-диларнинг қўллаб-қувватлашидан фойдаланган ҳолда, иқтисодий манфаат юзасидан ханзу аҳолисининг томонини олиб, туркий халқларнинг ашаддий душманига айлана борди.

Милоддан аввал VII асрда шимолда ханзу аҳолисининг кўпайиши билан вужудга келган бекликлар (хонликлар) ханзуларга аралашмаган рунг-диларни шимолга сура бошлаган. Жин хонлигининг хони «Венгунг (милоддан аввал 636-628) рунг-диларга юриш қилиб, Шихэдаги Йиншуй [И-63], Луошуй [И-64] дарёларининг оралигига уларни қувғин қилди¹³⁰.

Чин хонлиги рунг-диларнинг ҳудудини эгаллашда ҳамма

¹²⁸ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.44-45.

¹²⁹ Ўша асар. Б.67-68.

¹³⁰ Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.680.

хонликлардан ҳам устун келади. Чин хони Мугунг (милоддан аввал 659-621) ғарбий рунгларнинг давлат арбоби, қўмондони, донишманд Ююкни [И-65] ҳийла йўли билан қўлга тушириб, 20 дан кўп ғарбий рунг хонликларининг ҳудудини эгаллайди. Манбадаги: «Чин [хони] Мугунг Ююкнинг ёрдамига эга бўлгандан сўнг ғарбий рунгларнинг саккиз хонлигини бўйсундирди»¹³¹, - деган маълумот айнан шу масалага бағишланган. Бу маълумот ханзу ва ханзулашган хонликлар рунг-диларнинг ҳудуди Шарқий Чинни эгаллаб, унинг аҳолисини кўчишга мажбур қилганлиги ҳақидаги таҳлилни тасдиқлайди. Рунг-дилар Хуангхэ дарёсининг бош оқимлари бўлган, Йиншуй ва Луошуй дарёлари оралиғидаги тоғлик ўлкаларга қувғин қилинган. Уларнинг хонликлар жойлашган ҳудудлари хитойлашган Чин хонлиги томонидан эгалланган.

Айнан шу даврларда «Лўнгшан [И-66] тоғининг ғарбида миянжу [И-61], чуанрунг [И-68], диюан [И-69] номли рунг қабилалари яшар эди. Чишан [И-70], Лянгшан [И-71] [тоғлари] ва Жингшуй [И-72], Чишуй [И-73] [дарёлари] шимолида йичу [И-74], дали [И-75], ужи [И-76], чуян [И-77] рунглари деб номланган рунг қабилалари бор эди. Жин ванг [хон]лигининг шимолида линхулар [И-78], Луфан [И-79] рунглари, Ян ванг[хон]лигининг шимолида дунгху [И-5], тоғрунглари [И-80] жойлашган эди. Мазкур турклар тоғ-жилғаларга тарқалган бўлиб, ўзларининг оқсоқоллари бўлган. Улар бир ерда тўплашиб яшасалар ҳам бирлаша олмас эди»¹³², - деган маълумот «Ханнома»да берилган.

Рунг-дилар асосан чорвачилик билан шуғулланган бўлса-да, уларнинг орасида баъзиларнинг Туркистонда истиқомат қилган аجدодларининг деҳқончилик ишларидан хабардор бўлганлигидан қисман, шимолнинг иқлимига мослашган ҳолда деҳқончилик билан шуғулланганлиги маълум. Улар тоғ шароити-

¹³¹ Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.683.

¹³² Ўша асар. Б.683.

га мослашган зироатлар жумладан, арпа, тариқ ва буғдой етиштирган бўлиши мумкин. Чунки шанрунглар (тоғ рунглар) Чунчю даврида (милоддан аввал 770-475 й.) пиёз ва нўхат (дуқкак-лилар оиласига мансуб ўсимлик) етиштиришда машҳур бўлганлиги хитой манбаларида берилган¹³³.

«Вэй подшолиги тадбирлари, ғарбий рунглар тазкираси»да хотирланишича азалдан диларнинг ўз хони бўлган¹³⁴. Ханзу аҳолиси рунг-дилар ҳудудининг жанубий-шарқидан (Хуангхэ дарёсининг ўрта оқимининг шарқидан) бошлаб аста-секин эгаллаб, кириб борганлиги манбада таъкидланади. Дилар қадимий ханзу қавмларининг маданиятини қабул этиб, бора-бора тил ва урф-одатларини ўзгартира бошлаганлиги маълум. Милоддан аввал 607 йили диларнинг сурман қабиласи [И-81] бошчилигидаги хонликнинг йўқ қилиниши билан энг шарқий Улуғ (Кўк) дилар тарихдан ўчади¹³⁵. Жин хонлиги томонидан эса милоддан аввал 594 йили ҳозирги Марказий Осиё кўчманчи туркий аҳолисининг аجدодлари Қизил диларнинг Лу ёки Лузи хонлигини ташкил қилган қисмига барҳам берилади¹³⁶. Қизил диларнинг асосий қисми эса шимолга кўчиб кетади. Милоддан аввал 450 йиллари рунг-диларнинг Чоую [И-82] хонлиги ҳам Жин хонлиги томонидан йўқ этилади¹³⁷.

Шимол ва ғарбга сурилганлар қизил ди (жанубий турк), оқ дилар (ғарбий турк) бўлиб, кейинги даврда уларни хитой манбаларида теле (тўро)лар деб тилга олинган. Телелар ўзбек, уйғурларнинг чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи қисми ва қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ каби халқларнинг аждоди ҳисобланади.

Милоддан аввал V асрдан сўнг Аслий Хитойнинг шимоли ва ғарбидаги рунг диларнинг мавқеи заифлаша борди. Улар-

¹³³ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.30.

¹³⁴ Чэн Шу. Уч подшошлик тазкираси (Жиннома, Сунгнома). 24 тарихдаги Ўрта Осиёга доир материаллар тўплами-4. (араб алифбосидаги уйғур тилида), Урумчи, 2001. Б.143.

¹³⁵ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.194-195.

¹³⁶ Ўша асар. Б.195.

¹³⁷ Ўша асар. Б. 273.

нинг эгаллаган ҳудудлари Аслий Хитойнинг шимолида ташкил топган бекликлар томонидан тортиб олиниши янада авж олди. Хусусан, ўтроқ туркий аҳоли ҳудудида ташкил топган хитойлашган Чин хонлигининг ғарбий рунглар билан бўлган урушлари юз йиллаб давом қилади. Рунглар уларнинг ҳужумига қарши баъзида қайтарма ҳужумлар ҳам уюштирган. Мазкур урушларда асосан Чин хонлигининг қўли баланд келиб турган. Милоддан аввал 461 йили Чин хонлиги Дали рунглари мағлуб қилган бўлса, Йичу рунг элида пайдо бўлган ички низолардан фойдаланиб 434 йили унинг 25 шаҳарини босиб олади¹³⁸.

Милоддан аввал IV асрларга келиб, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар оқибатида рунг-ди атамасини Аслий Хитойнинг шимолидаги барча турк аҳолисига нисбатан қўллаш мумкин бўлмай қолади. Чунки, бу даврга келиб, хитой тарихчилари томонидан Аслий Хитойнинг шимолидаги туркларнинг ўтроқ аҳолиси билан, Марказий Осиёдаги ўтроқ аҳоли ва унинг чорвачилик билан шуғулланиб кўчиб юрадиган қариндошларини ажратиш зарурияти туғилди. Рунг-диларнинг ханзу аҳолиси билан аралашиб яшаганлари яна «ғарбий рунг», «ди» ёки жойлашган ҳудуди номи билан аталган. Улар асосан деҳқончилик билан шуғулланиб ўтроқ ҳаёт кечиришган. Уларнинг маълум қисми ханзу тилига ўта бошлаган ёки бу тилни билган. Туркларнинг ханзулар билан аралашмаган ёки ханзу таъсирига учрамаган қисмлари хитой манбаларида «хун», «ху» деб ажратиб кўрсатила бошланган. Жумладан, марказий осиелик ўтроқ аҳоли ҳам шу ном билан аталган. Улар жойлашган ерларига, жамиятда тутган ўрнига, баъзида этник бўлинишларига қараб, жой номи билан ёки айрим қабила, уруғ шаклида тилга олинган. Туркларнинг Уруғ, қабила итифоқлари умумлаштирилиб, «ху», «хун» деб номланганлари кейинчалик, данлинг, денглинг, тели, чели, дили, гавчи (қангқил) деб номланган тўро қавмининг таркибида қайд этилган.

¹³⁸ Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б.126-128.

Чин хоқонлиги (милоддан аввал 246-207й.) ташкил топгандан сўнг, Унинг таркибидаги рунг-диларни ханзулаштириш учун жиддий ишлар олиб борилади. Манбада Чин хоқонлиги ҳунларни (ху, рунг) Хуанхэ дарёсининг жанубидан суриб чиқариб, ханзу жиноятчиларини кўчириб олиб бориб 44 ноҳия ташкил этганлиги айтилади¹³⁹. Лекин бу даврда ҳам бари бир туркий аҳолининг маълум қисми ханзу аҳолисидан фарқланган ҳолда улар билан бир ҳудудда ҳаёт кечирди.

Чин диёрида яшаб қолган рунг-диларнинг бутунлай ханзулашиб кетмай кўп йиллар ажралиб туришига мазкур ҳудуднинг об ҳавоси ва ер шароити сабаб бўлган. Чин хоқонлиги томонидан кўчирилиб олиб келинган ханзу аҳолиси Тяньшуй [И-83], Лунгши [И-84]. Бэйди [И-85]. Шангжун вилоятларига жойлаштирилган. Улар чорвачилик билан шуғулланадиган ғарбдаги чянглар шимолдаги рунг-дилар билан чегараланган¹⁴⁰. Гансу ўлкасидаги Уду [И-86] деган жойда дилар билан чянглар аралаш яшар эди¹⁴¹. Мазкур вилоятларининг жойлашган ери чорва мол ўстиришга қулай жой бўлган. Шунинг учун бу вилоятларда яшаган рунг-дилар асосан чорвачилик билан шуғулланган¹⁴².

Хан сулоласи даврида (милоддан аввал 206-милоди 8 й.) Луфан, Байён (оқ қўйлик) каби ҳунларнинг (рунг-диларнинг) хонликлари борлиги тилга олинди¹⁴³. Бунга қараганда Луфан деган жойдан ху деб номланган рунг-диларнинг ўз номларини сақлаб қолишига уларнинг хонликлари бўлганлиги сабаб бўлган. Лекин Хан сулоласи даврида рунг-диларнинг ҳудудини эгаллаш юзасидан катта ишлар қилинади. Ҳатто, Йичжоу [И-87] каби аймоқлари ташкил этилади. У жойдаги ерлик аҳоли эса тоғ жилға орасига қочиб кетишга мажбур бўлган. Уларни «Кўк ди», «Оқ ди» деб аташган. Чуанрунглар каби аجدодлари-

¹³⁹ Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 91, 397.

¹⁴⁰ Ўша асар. Б.533.

¹⁴¹ Бан Гу. Ханнома Урумчи, 1994. Б. 204.

¹⁴² Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 533.

¹⁴³ Бан Гу. Ханнома. Урумчи, 1994. Б. 710.

ни ит илоҳи «Панху»га боғлашган. Уларнинг алоҳида тиллари бўлиб, ханзу тилини билганлиги айтилади¹⁴⁴.

Милоддан аввалги 80 йилда Уду вилоятидаги қадимда хитой манбаларида оқ отлиқ дилар [И-88] деб аталган дилар (тўролар) [И-89] исён кўтарган. Уларга қарши катта куч ишлатилган, ҳатто жиноятчилар ҳам урушга тортилган бўлса-да, диларни мағлуб қилишга муваффақ бўлинмаган. Фақат милоддан аввал 77 йили рунг-дилар билан қариндош чянгларнинг қўшинлари ёрдамида исён бостирилган¹⁴⁵. Диларнинг қўзғолонини бостирганларга алоҳида имтиёзлар бериб, амали кўтарилиб, ерсув суюрғол этилган¹⁴⁶. Бу даврда тилга олинган турклар (дилар) хитой манбаларида ғарбий рунг деб номланиб келган халқларнинг авлодидир. Ўша йиллари ўтроқ ҳаёт кечирган Йичу рунглари «йичу ҳунлари» деб аталиб, уларнинг турмуш ва алоҳидаликлари ҳунларга ўхшаб кетиши айтилади¹⁴⁷. Шунга асосланганда, хитой манбаларида Гансудаги рунг-диларни шимолдаги ҳунлардан фарқ қилиш учун Уду ҳудудида яшаганлари «ди» деб номланган.

Ханзуликларнинг ғарбдаги жойларини эгаллаб боришига чянглар ҳам қаршилиқ қилганлиги маълум. Улар Гансудаги рунг-диларнинг авлодлар билан биргаликда милоддан аввал 61 йили Хан сулоласининг хони Шванди (милоддан аввал 73-43)га қарши қўзғолон кўтаргандар¹⁴⁸.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турадики, рунг-диларнинг жанубда жойлашган қисмининг ханзулашиш жараёни узоқ йиллар давомида амалга ошган. Ҳойнаҳой, уларнинг бир қисми кейинчалик ханзу тиллик халқга айланган. Аммо, ханзуликлар билан бир этник бирликка эга бўлмаганлигидан ўзларини доим ажратиб келган бўлса керак. Чунки, қадимий Йичу рунг давла-

¹⁴⁴ Чэн Шу. Уч подшоҳлик тазкираси, Урумчи. Б. 143 -145.

¹⁴⁵ Бан Гу. Ханнома. Урумчи, 70-71. Б. 137.

¹⁴⁶ Ўша асар. Б. 164-165.

¹⁴⁷ Ўша аср. Б. 291.

¹⁴⁸ Ўша аср.. Б. 522.

тининг ҳудуди ҳозирги Нингшия Тунган (Дунган) Мухтор Ўлкасига тўғри келади. Айнан шу жойдагилар «Тунган» деб аталиб қолиши бежиз бўлмаган бўлиши керак. Олимлар «Тунган» этнонимини «Турган» «туриб қолган» деган сўздан келиб чиқганлигини тасдиқлашади. Улар кўчиб кетмасдан асли юртларида туриб қолганларнинг аجدодлари бўлса керак. Уларнинг ислом динини қабул этиши ҳам ханзуликлардан ўзларини ажратганлигини англатади.

Ханзу аҳоли сонининг узлуксиз кўпайиб бориши, уларнинг рунг-диларнинг ҳудудини давомли эгаллаб боришига олиб келади. Дастлаб тинч йўл билан кўчиб келган аҳоли кейинчалик давлат ташкилотларини қуриб (Жуао хоқонлиги кабилар ташкил топиб), рунг-диларга босим ишлата боради. Рунг-диларнинг бир қисми ханзулар томонидан ассимиляцияга учрайди. Иккинчи бир қисми ханзу аҳолиси эгаллаган ҳудуднинг ичида катта-катта гуруҳ бўлиб, ўтроқ ҳаёт кечириб, бошда ханзу аҳолисига таъсирини ўтказadi. Сўнгра ўзлари ханзу таъсирида ханзу тилли аҳолига айланади. Учинчи бир асосий кўп қисми ханзу давлатчилигига қарши кураш қилиб қирғинчиликка учрайди. Улар ханзулардан давомли мағлуб бўлиб, аста-секин шимолга ва ғарб томонда Европанинг шарқийгача силжиб, маҳаллий аҳолисининг таркибига сингиб кетади.

Марказий Осиёдан шарқга кўчган туркий аҳолининг бир қисми ханзуларнинг тилини ва маълум даражада урф-одатларини қабул этган бўлсалар-да улар ўзларини ханзу деб ҳисобламаган. Уларнинг шимолга сурилган бир қисми ўз тил ва урф-одатларини сақлаб қолган. Шунинг учун Аслий Хитойнинг шимоли марказий осиеликлар учун туркий маскан ҳисобланган. Буни шу жойнинг то XIX асрнинг охирларига қадар Чин ва Мочин деб номланиши кўрсатади.

Марказий Осиё халқларининг ирқи масаласи юзасидан қилинган тадқиқотларнинг кўпчилиги туркларнинг аслида европа типига мансублиги айтилади. Лекин, европа типига ўхшаш

алоҳида бир тип «Ўрта Осиё Амударё-Сирдарё оралик типи» («Ўрта Осиё оралик типи»)¹⁴⁹ деган хулосалар бор.

Марказий Осиёда яшаган туркларнинг ирқи, аслида «Турон ирқи», «Амударё-Сирдарё оралик ирқи» ва «Осиё ирқи» деб турлича аталиб келган европа типига мансуб ирқдир. Шунингдек, турк ирқи маълум белгилари билан европа ирқидан ҳам ажралиб туради. Буни қисқача айтганда турк халқлари қадимдан яшаб келган минтақада топилган одам бош суяклари исботлайди. Узоқ ўтмишда, хитой манбаларида рунг-ди деб тилга олинган, Марказий Осиёдан шарққа силжиган турклар, узоқ давр шарққа силжиш жараёнида «Хэтов маданияти»га мансуб аҳолидан монгол типига хос хусусиятларни ўзлаштирган бўлишлари керак. Чунки, монгол типига мос хусусият шарқга борган сари кучли сезилади. Марказий Осиёдан кўчган туркий халқлар шарқга қанча узоқлашиб кетган сари шунча монгол типини кўпроқ ўзлаштирганлигини кўриш мумкин. Натижада, Америка ҳиндиларига хос монгол типи¹⁵⁰ рунг-диларга ўтган. Ҳатто, уларнинг тиллари ҳам шарққа борган сари туркий тилдан узоқлашиб боради. Монгол тилида тахминан 50% туркий сўзлар мавжуд бўлса, корейс тилида асосан туркий тил грамматикасига мослик кўринади.

Маълум даражада монгол типини ўзлаштирган туркий халқлар милоддан аввал ва кейин бир неча бор Шарқий Чин ҳудудидан ғарбга сурилишга мажбур бўлган. Қайта-қайта такрорланган бу жараён, кўчманчи турклар томонидан монгол типига мойилликни Марказий Осиёга олиб келган деб айтиш мумкин. Ҳозир ҳам Марказий Осиёдаги туркийларнинг ўтроқ аҳолисига қараганда кўчманчи аҳолисида кўпроқ монгол типига мослик кузатилади. Шу боис рунг-дилар ғарбга сурилиши жараё-

¹⁴⁹ Т.К.Ходжайов, Краткие итоги изучения антропологии Средней Азии в связи с проблемами этногенеза узбекского народа // Материалы к этнической истории населения Средней Азии, Ташкент. 1986. С.93-100.

¹⁵⁰ Н.Н.Чебоксаров. Основные этапы истории антропологического состава населения Китая. С.13.

нида мазкур типга хос хусусиятлар, баъзи кўчманчи гуруҳларнинг ўтроқлашиши ёки уларнинг Туркистоннинг жануб ва ғарбидаги ўтроқ турклар билан бўлган қалин муносабатлари натижасида, мазкур типнинг ейилиб кетишига сабаб бўлганлиги маълум бўлади. Бу эса, Тинч океанидан то Ўртаер денгизигача, Бойкўл ва Сибирдан то Ҳиндистонгача яшаган катта бир этник гуруҳнинг таркибида монгол типига мосликни вужудга келтирган бўлиши керак, деб айтишга асос бўлади.

Чин атамасининг маъноси ҳақида

Чин ва Мочин ҳудудида туркий халқларнинг қайси гуруҳи яшаганлиги, мазкур атамаларнинг кимлар томонидан айтилганлигини аниқлашда унинг луғавий маъноси муҳим аҳамият касб этади.

Чин атамасининг туркий тилдаги луғавий маъноси «пок», «ҳақиқий», «рост», «тўғри», «тўлиқ» деган каби мазмунда келади. Минг йил аввал ҳам «Чин» атамаси айнан шу маънода келганлигини «Туркий сўзлар девони» асарида кўрсатилган¹⁵¹. Чин атамаси қадимий ёзма асарлардан «Майтри симинт»да [И-90], «Чин» сўзи худди шу маънони англатиш билан бирга, «Олтин ёруғ» асарида «зарур», «керакли» мазмунида ҳам келган¹⁵². Хитой манбаларида Чин атамаси боғлиқ 秦 «Син» («Цинь») иероглифининг маъноси йўқ бўлиб, фақат сулола ва Гансу ўлкасининг номи тариқасида ишлатилган¹⁵³. Мазкур хат қадимда «dzien» деб ўқилган¹⁵⁴.

Баъзи олимлар томонидан «Чин» атамаси этник ном деб айтилса, бошқалар бирор ўтроқ аҳоли жойлашган ерга нисбатан

¹⁵¹ Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони. Тошкент, 1960-1963, 1 жилд, 326, 2 жилд. Б. 379, 3 жилд Б. 152.

¹⁵² Қадимкий уйғур тили луғати. Б. 221.

¹⁵³ Большой китайско-русский словарь (Составлен под руководством И.М.Ошанина). "Наука". М., 1983. Том 3, С.781.

¹⁵⁴ Han zi gu yin shou ce (Хитой хатининг қадимий талаффуз маълумотномаси) Бежинг, 1986. Б.237.

айтилганлигини таъкидлашади. Жумладан, баъзи олимлар «Чин» атамаси Кўкарт, Қорлик тоғларида яшайдиган қабила-ларга нисбатан ишлатилган этник ном деб кўрсатишади. Финг Чингжун, А.Стийин, А.Муҳаммат Имин кабилар шаҳар, қалъа маъносини билдирадиган географик атамалигини айтишади¹⁵⁵. Ҳақиқатан кўп ҳолларда Чин атамаси жой номи шаклида кел-ган. Хитой сайёҳи «Шуан Жуонгнинг таржима ҳоли»да «Чина-диш» деган шаҳар номи тилга олинади. Шу боис, тўққиз ўғуз-ларнинг шарқдаги шаҳарларидан бирининг номи «Чинангкат» «Чин канти» [И-91] («Чинларнинг шаҳри») деб луғатларда изоҳ ҳам берилган¹⁵⁶.

XIII асрда ижод қилган Ибн ал-Асир ўзининг «Ал-комил фи-т-тарих» асарида: «Чин ҳамма мамлакатлардан улуғидир. «Хон» деган ном турк подшоларининг лақабидир. Энди «Хон» билан «Чин» номи биргаликда «Улуғ замин» маъносида бўлур»¹⁵⁷, - деб Чин атамасининг «мамлакати улуғ» деган маъноси борлиги ҳақида маълумот беради. Шунингдек, манбаларда Нух алайҳис-салом ўғли Ёфасга Чин ҳудудини берганлиги ва Ёфаснинг ўғли Чин деб номланганлиги ҳақидаги ривоят ҳам келтирилади¹⁵⁸. Шу каби адабиётларда Чин машҳур жой номи тариқасида келади.

«Чин» сўзи минг йиллар муқаддам ҳам ҳақиқий, рост, тўғри маъноларини англатиши мазкур атаманинг жуда қадимийли-гини кўрсатади. Ҳар ҳолда, Чин атамаси қадимда жой атамаси тариқасида тилга олинисидан аввал, бирор халқ номига нис-батан қўлланилган этник атама бўлиши керак. Зеро, XI асрда ёзилган асар «Қутадғу билиг»да «чинликлар» ёки «чинилар» («сипілаг») сўзи ишлатилган¹⁵⁹. Шу боисдан ҳақиқат, ростлик, тўғрилиқ учун курашган бирор аҳоли истиқомат қилувчи ҳудуд

¹⁵⁵ Абдушукур Муҳаммад Имин. Қадимги Марказий Осиё. Урумчи, 2002. Б. 342-343.

¹⁵⁶ Қадимий уйғур тили луғати, Урумчи, 1989. Б. 221.

¹⁵⁷ Ибн ал-Асир. «Ал-комил фи-т-тарих». ЎзФА ШИ, Қўлёзма, Инд. №825. Б. 490 а-490б.

¹⁵⁸ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994. Б. 34-38.

¹⁵⁹ Древнетюркский словарь. Изд. «Наука», Ленинград, 1961. С.146; Юсуф Хос Ҳожиб. Қуда-дқу билик, Бежинг, 1984, Б 5,13.

«чинликлар яшаган жой» ёки «Чин» деб номланган бўлиши керак. Даврлар ўтиши билан Чин ҳудудида яшаган аҳоли номи ўзгариб туриши билан улар яшаган жой номи ҳам ўзгариб турган. Чунончи, Хитойнинг шимолий ҳудудларида яшаган аҳоли номининг ўзгариши билан *чин*, *тавгоч*, *мочин*, *қитон* (*хитой*) деган этнос номлари улар яшаган ерларга ҳам хос бўлган. Хитой манбаларида ҳам Чин ҳудудига кирган Аслий Хитойнинг шимолидаги баъзи қадимий давлатлар ҳақида гап кетганда, асосан давлат номи эмас, балки аҳоли номлари тилга олинади. Яъни «*Ди-рунлар* мамлакати» ёки «*Фарбий рунлар* давлати» деб тилга олинган.

«Чин» атамаси қачон пайдо бўлган ?

Чин атамаси қачон пайдо бўлганлиги ҳақида ҳанузгача аниқ маълумот йўқ. Ҳар холда мазкур атама Осиёда жуда қадимдан қўлланилиб келинган бўлиши керак. Зеро, бундан 2700 йил аввал ёзилган «Авесто» асарида Чин номи тилга олинганлигини¹⁶⁰ ва милoddан аввал IV-III асрда ҳиндилар томонидан ёзилган «Ар-тҳашастре» асарида ипак тасма Чин мамлакатидан (*Cinabhamija*) эканлиги айtilган¹⁶¹.

Чин атамасининг келиб чиқиши ҳақидаги тадқиқотлар асосан икки фикр атрофида жамланади. 1. «Чин» атамаси Хитой тарихидаги Чин сулоласи (милoddан аввал 246-207) номидан пайдо бўлган деган тахмин¹⁶².

2. Чин атамаси манбалардаги қадимги воқеликлар баёнида тилга олиниб келганлиги боис, у Туркистоннинг бир бўлагига нисбатан жуда қадимдан қўлланилиб келинган атама эканлигини кўрсатади деган фикрдир.

Чин атамасининг қачон пайдо бўлганлиги юзасидан тадқиқот олиб борган биринчи фикр тарафдорлари, мазкур атамани

¹⁶⁰ Абдушукур Муҳаммад Имин, Қадимги Марказий Осиё. Б. 344.

¹⁶¹ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. С. 358.

¹⁶² В.В.Бартольд. Сочинения. Том.IX, М. 1977, С. 250.

хитой манбаларидаги «Чин» (秦 «Čin») деб аталган хоқонлик (хитой адабиётида сулола) билан боғлайди. Улар милоддан аввал III асрда «Чин» номидаги хонлик Буюк Хитой Девори (БХД – деярли ҳамма манбаларда Садди Чин)нинг жанубидаги хонликларни бирлаштириши натижасида марказлашган хоқонлик вужудга келган. Мазкур Чин хоқонлигининг таъсир доираси Фарбга ҳам тарқалган. Фарбда Чин империясининг таркибига кирмаган хонликлар ҳам унинг таъсирида «Чин» номини қабул қилган бўлиши керак деб тахмин қилишади.

Манбалардаги туркий Чин атамасига ўхшаш талаффуз этиладиган хитой манбасидаги Чин (Čin-Цинь) айнан бир атама эканлиги ҳақида аниқ маълумот берадиган тадқиқотдан ҳабаримиз йўқ. Уларни бир атама эмас деб узил-кесил айтишимизга ҳам етарли далилимиз йўқ. Лекин, Чин ҳудудида яшаганларни хитой манбаларида «чинликлар» деб атаган бўлиши мумкин деган тахминни айтиш мумкин. Милоддан аввал 91 йили ёзилган «Тарихий хотиралар»даги «Фарғона тазкираси»да: «Фарғонага янгидан чинликлар 秦人 келган эмиш, улар қудуқ қазишни билар экан»¹⁶³, - деб ёзилган. Хитой олими Ли Жиминг мазкур асардаги чинликлар атамаси Торим воҳасида истиқомат қилган аҳолига нисбатан айтилганлиги ва то Сунг сулоласи (960-1279) давригача ишлатилиб келганлиги ҳақида маълумот беради¹⁶⁴. Агар чинликлар ханзу (хитой) аҳолисига мансуб бўлганида манбада 秦 (chin) иероглифининг ўрнига 汉 (han) иероглифи ишлатилган бўлар эди. Бунга қараганда «чинликлар» атамаси ханзу аҳолисига эмас, қудуқ қазишни биладиган туркийларга (асосан Шарқий Туркистондаги қумул-турфонликларга) нисбатан ишлатилганлиги кўринади. Умуман хитой манбаларида мазкур воқеа юз берган милоддан аввал II асрда ханзу аҳолисининг Шарқий Туркистонда мавжудлиги ёки келганлиги ҳақида бирор маълумот берилмайди. Шу боис ҳеч бир асос-

¹⁶³ Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 513.

¹⁶⁴ Гайратжон Ўсмон. Уйғурлар Шарқда ва Фарбда. Урумчи, 2002. Б.12-13.

сиз Шарқий Туркистонда бўлмаган ханзуларни Фарғонага борди деб айтиш, ҳақиқатга тўғри келмайди. Шунингдек, ёғингарчилиги кўп ҳудудда яшаган ханзулардан кўра, иқлими қуруқ жойда яшаган турфонликлар жуда қадимдан қудуқ қазиб сув чиқаришни яхши билганлиги маълум. Улар қадимда (тахминан 4-5 минг йиллар муқаддам) кориз тизимини яратиб, ер тагидан сув чиқарган. Кориз тизими қудуқлар тагидаги сувни бири бири билан бирлаштириш жараёнида юзага келган тизимдир. Яъни кориз суғориш тизимидан фойдаланганлар қудуқ қазишни яхши билганлар эди. Айнан шулар Фарғонада бўлган бўлса, хитойликлар уларни «чинликлар» деб ёзган бўлиши мумкин.

Аслида, хитой манбаларида «Чин» атамаси, Чин хоқонлиги ташкил топишидан анча илгари беклик, яъни кичик хонликка нисбатан тилга олинади. Сима Чяннинг «Тарихий хотиралар» асарида *чинликлар* аждоди 4-5 минг йил илгари яшаганлиги тахмин этиладиган Хуангди (黃帝)га бориб тақалади. Хуангди авлодларига мансуб, қабила ёки уруғдан келиб чиққанлар кейинчалик «Чин» номда аталганлиги айтилади¹⁶⁵. Унда, Чжоу (周) хонлиги подшоҳи Шйао ванг 孝王 (милоддан аввал 909-895) Хуангдининг невараси, мазкур авлоднинг энг охириг хони Чжуан Шу Гаоёнг [И-92] авлодидан бўлган Фейзига Чинйи (秦邑) [И-93] деган ерни инъом қилган. У жойни Фейзи аждодларига берилган Йинг (嬴) деган уруғ номи билан Чинйинг (秦嬴) деб атаган. Ва шундан эътиборан Чин беклиги (ёки кичик хонлиги) ташкил топганлиги тўғрисида маълумот берилади¹⁶⁶. Демак хитой манбасида Чин номидаги жой 3 минг йил аввал тилга олинган.

Чин беклиги деб номланган жой (ёки бирор шаҳар ҳудуди) қадимда Гансу ўлкасида жойлашган бўлиб, ҳозир ҳам Шанси (Шэньси) ўлкасининг қисқа номланиши Чиндир¹⁶⁷. Бу жой,

¹⁶⁵ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 62.

¹⁶⁶ Ўша асар Б. 65.

¹⁶⁷ А.Г. Малавкин, Историческая география Центральной Азии. С. 138.

хитой манбаларидаги маълумотларда қадимда туркий халқларнинг аجدодлари ди-рунглар яшаган маскан бўлган. Чин ҳукмдори асосан рунг-ди қавмига тааллуқли ҳудудда яшаганлиги сабабли бу жой рунг-диларнинг беклиги деб ҳисобланар эди. Бу ҳақда манбада: «Чин ҳукмдори чет теваарадаги (ёқадaги) Юнгчжоуга [И-94] жойлашган бўлиб, Аслий Хитой бекликлар йиғилишларига қатнаштирилмас эди. Асли Хитой ҳукмдорлари томонидан дилар [беклиги] деб саналар эди»¹⁶⁸, - деб ёзилган. Шу пайтда Аслий Хитой ҳукмдорлари асосан хан (хитой) этносига мансуб бўлган. Улар Чин бекини ди (туркий)ларнинг ҳукмдори ҳисоблаганлигидан уни камситганлигини кўрсатади.

Чин ҳукмдорининг беклар йиғилишига қатнаштирилмаганлигининг энг асосий сабаби унинг ди-рунглар-туркийлар ҳудудида ташкил топганлигида эмас, балки хон (Хуангди) жамоатидан бўлган Фейзининг¹⁶⁹ ўзи ҳам туркийларга (ғарбий рунгларга) мансублиги ҳақида хитой манбасида маълумот бор. Ханзу бўлмаган халқлар тарихига оид мазкур маълумот, Хуангди авлодларининг Чин диёридаги муносабатларини аниқлаш юзасидан манбага кириб қолган. Манбада: «Фейзи Чванчйуда (ди-рунглар масканида) турган. У от ва бошқа уй ҳайвонларини яхши кўрганлигидан, уларни асраб, боқишга моҳир эди... Чжоу хони Шйао ванг (милоддан аввал 909-895)...уни от боқишга тайинлаганлигидан от кўпайиб кетади. Чжоу хони Шйао ванг Фейзини Далунинг расмий хотинидан туғилган ўғил (валиахд) қилиб тайинламоқчи бўлади. Аслида Шинху ҳукмдорининг қизи Далунинг расмий хотини бўлганлиги боис ундан бўлган бола Ченг [валиахд] бўлиши керак эди. Шу боис Шинху ҳукмдори Шйао вангга ариза баён этиб: «Бувамиз Лишан тоғидан (Шанши ўлкасидаги турклар юрти) уйланиб, ундан туғилган қизини рунг Шушванга (Хуангди авлоди, Жуйваннинг эварасига) эрга берди. Ундан Жангжу туғилган экан. У қариндош-

¹⁶⁸ Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 75.

¹⁶⁹ Фейзи Хуангди авлодига мансуб деб айтиладиган Дасейнинг 10-авлоди Далунинг ўғли.

лиги туфайли Чжоу хонлигига эл бўлиб, Шичуй (ди-рунглари эли)ни қўриқлаган. Натижада Шичуй халқи (туркий эли) [Чжоу хонлиги билан] жуда иноқ ўтган экан. Энди мен қизимни ҳам яна Далуга эрга бердим. Ундан тузилган ўғил Ченгдир. Шин, Лу оилалари (Чжоу хонлигининг ҳукмдорлари) икки марта [дилар билан] қудалашди. Бундан ғарбий рунглари (ғарбий турклар) ниҳоятда рози бўлди. Шунинг учун ўзлари хон бўлдилар хоннинг кўпроқ ўйлаб кўришини умид қиламан» деганда...», - деб маълумот берилади¹⁷⁰. Мазкур матнда: 1) Хуангди авлодига мансуб Далунинг ўғли Фейзи ди-рунгларига мансублиги кўрсатилади. 2) Ди-рунгларнинг хитой давлатчилигида мавқеининг устун бўлганлиги, ди-рунглари билан қуда-андалик орқали, қўлга киритилган иттифоқ натижасида, милoddан аввал 909 йили Шйао ванг Чжоу сулоласининг тахтини эгаллаганлиги ҳақида маълумот берилади.

Демак, хитой манбаларидаги маълумотларга асосланган ҳолда, милoddан аввал мингинчи йиллардан илгари туркий халқлари истиқомат қилган жой «Чин» деб аталган, дейиш мумкин. У эр туркий (ди-рун)лардан бўлган Фаейзига тақдим этилган. Мазкур жой Чин ҳудуди доирасининг ичига кирган.

Агар хитой манбасидаги «Чин» атамасини туркий халқлари яшаган жойга нисбатан берилганлигини ҳисобга олсак, мазмунан мазкур атаманинг «Чин» билан боғлиқ эрга уйғунлигини кўриб оламиз. Уларнинг ҳар иккаласи туркий халқлари томонидан берилган атама бўлиб, икки тилда бир хил талаффуз қилинган деган тахминга асос бўлади. Бинобарин, хитой манбадаги Чин атамаси ҳозиргача ёзма манбалардан топилган мазкур атаманинг энг қадимгиси ҳисобланади. Лекин, бир неча таҳлиллар Чин атамаси ундан ҳам аввал Туркистонда мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

1) Ҳар қандай бир атаманинг иккинчи бир жойда қайта номланиши асосан халқлари миграцияси натижасида юзага келган.

¹⁷⁰ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 65.

Ундан ташқари мазкур жой ўз таъсир доирасини қўшни минтақаларга ўтказадиган даражада маданий, иқтисодий, сиёсий марказ бўлиши керак. Шунингдек, атаманинг биринчиси иккинчисига талаффуз қилиниши билан ўхшаш бўлиб қолмасдан ички мазмуни томонидан мос келиши керак. Охирги таҳлил Чин атамаси қачон пайдо бўлди деган масалага жавоб бермайди. Хитой манбасидаги милоддан аввал мингинчи йилларда ташкил топган «Чин» деб аталган беклик номидан Туркистондаги «Чин» пайдо бўлди деб айтиш учун унинг ҳудуди катта, таъсир доираси зўр бўлиши керак. Ёки қадимда (3-4минг йил аввал) аҳолининг Хитойнинг шимолидан Туркистон томонга кўчганлигини тасдиқлайдиган археологик ёки ёзма манбалар маълумотлари мавжуд эмас. Аксинча, хитой манбасидаги маълумотга асосланганда унинг ҳудуди кичик бўлганлигидан таъсир доираси қўшни минтақаларга тарқаладиган даражада марказ бўлмаганлиги маълум. Қолаверса, мазкур жойда Марказий Осиё маданияти таъсирида Янгшав маданияти вужудга келганлиги, мазкур ҳудуднинг аҳолиси Марказий Осиёдан шарққа сурилган туркийлар (рунг-дилар) эканлиги юқорида қайд этилган. Шунингдек хитой манбаларида рунг-дилар томонидан «Чин» деган хонлик ташкил топганлиги таъкидланган. Демак, «Чин» деган жой номи узоқ ўтмишда шарққа сурилган туркийларнинг авлодлари томонидан ташкил топган. Шунингдек, хитой манбаларида 4000 йил муқаддам ғарбий рунгларнинг Кунлун (Қурум), Чусоу, Шичжи, Чжипи деб номланган давлатларининг бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар қайд этилади. Ғарбда кучли маданият ривожланган боис, Туркистонда қадимий давлатчилик ҳам пайдо бўлган бўлиши керак, деб айтишга асос бор. Яъни Чин атамаси Туркистонда мавжуд бўлиб, унинг таъсир доираси шарққа тарқалганлиги туфайли хитой манбаларида Чин деб номланган жойнинг пайдо бўлишига олиб келган бўлиши керак. Бу эса, Чин атамасининг шарқдан ғарбга (Туркистонга) тарқалишига ҳеч қандай асос йўқлигини кўрсатади.

Марказий Осиёдан сурилган туркийлар томонидан «Чин» деган номни кўчиб борган жойларида ҳам қўлланганлиги маълум бўлади. Ҳойнаҳой, Хитойнинг шимолида Чин номидаги жой (шаҳар) Фарбнинг таъсирида пайдо бўлган бўлса, бу Чин атамасининг жуда қадимийлигидан дарак беради.

2) Чин атамаси милоддан аввал III асрда Хитойда ташкил топган Чин хоқонлигининг номидан пайдо бўлган, деган тахмин илмий асосга эга эмас.

Биринчидан, хитой манбаларида таъкидланган милоддан аввал 221 йили Хитойда энг кучли марказлашган Чин хоқонлиги ташкил топган вақтда, Осиёда Ҳун хоқонлиги мавжуд бўлган. Унинг таъсир доирасига «Чин» деб номланган жойнинг асосий қисми кирган. Чин хоқонлиги эса ўтроқ деҳқончиликка асосланган мамлакат бўлиб, шимолдаги қўшнилари замини ҳисобига ўз ҳудудини кенгайтишга ҳаракат қилган. Натижада, чорвачиликка асосланган хонликларнинг жумладан, хунларнинг кучли душманига айланди. Аммо, Чин империяси хунларга қарши катта ҳарбий тайёргарлик ишларини олиб бориб, ўз мамлакати иқтисодига путур етказди. Аҳоли оғир қийинчиликка учради. Шунингдек, Чин мамлакатининг аксарият аҳолиси саналган ханзулар учун Чин ҳокимияти хорижий халқлар ҳукмронлиги ҳисобланган. Чунки, мазкур хоқонлик туркийлар (ди-рунглар) яшаган жойда ташкил топганлиги, Чин хоқонларининг ҳам турк этносига мансуб томонлари бўлганлиги сабабли ханзулар учун ди-рунгларнинг ҳукмронлиги эди. Оқибатда мазкур империя ханзу миллатига мансуб шахслар бош бўлган деҳқонлар қўзғолони натижасида емирилади. Айнан шу чинлардан ҳокимиятни тортиб олганлар томонидан милоддан аввал 206 йили Хан империяси ташкил топди. Демак, Чин хоқонлиги бор-йўғи 14 йил ҳукмронлик қилиб, ўз таъсир доирасини кенгайтира олмасдан тарих саҳнасидан кетди. Катта Чин ҳудудининг маълум бир қисмигина Чин империясининг ҳудудига кирган. Аксинча, Чин империясининг таркибига Чин ҳудуди-

нинг асосини ташкил қилган Туркистондаги беклик ва хонликлар, Монголия, Манжурия ҳудуди кирмаган. Улар нафақат унинг таркибида, балки таъсир доирасида ҳам бўлмаган. Шу боис унинг номи асосида Туркистонда Чин атамаси вужудга келди деб айтишга асос йўқ.

Иккинчидан, Чин империяси ташкил топишдан илгари ёзилган асарларда «Чин» атамаси туркистонликлар ва ҳиндилар томонидан тилга олинганлиги юқорида келтирилди. «Чин» атамаси пайдо бўлиши юзасидан тадқиқот олиб борган олимлар ҳиндилар Туркистондан бошланган дарёни Чин деб атаганлигига алоҳида эътибор беради. Ҳақиқатан Қорақурум тоғларидан бошланган Ҳинд дарёсининг бир ирмоғи Чиноб деб номланган. Тадқиқотчилари Чиноб дарёси Чиндан оқиб чиққанлиги сабабли «Чин дарёси» деб номланганлигини таъкидлайди¹⁷¹. Аслида Ҳинд дарёсининг Панжинод дарёсига қуйиладиган беш ирмоғидан (Сатлаж, Желам, Чиноб, Рави, Бнас) учтаси Чиноб дарёси билан боғлиқ. Яъни Ҳинд дарёсининг тўрт ирмоғи, мазкур дарёнинг Чиндан бошланганлигини кўрсатади. Қолаверса, Ҳинд дарёсининг ўзи ҳам пушти тилида Аббо-Син [И-95] деб номланган¹⁷². Бунда форси манбаларда «Аббо» дарёни, «Син» атамаси «Чин»ни билдирганлиги сабабли Аббо-Син – «Чин дарёси» деган маънони англатади. Демак, Туркистоннинг жанубидаги Қорақурум тоғларидан бошланган Ҳинд дарёсига нисбатан Чин атамасининг ишлатилиши ушбу тоғнинг шимолий этаги жуда қадимда Чин деб номланганлигини билдиради. Шунинг учун бўлса керак хитой олими Финг Чингжун «Ғарбий юрт ва денгиз тарих-географиясига доир тадқиқот мақолалар тўплами» китобида Шарқий Шия [И-96] билан ҳиндилар орасидаги замин санскрит тилида «Чин» деб аталади деб қайд этади¹⁷³.

Демак, Қорақурум тоғларининг шимоли Чин деб юритилганлиги, Туркистоннинг бир қисми жуда қадимдан «Чин» деб

¹⁷¹ Абдушукур Муҳаммад Имин. Қадимги Марказий Осиё. Б. 342.

¹⁷² Ўзбек Совет Энциклопедияси, Т. 14, Тошкент, 1980. Б. 419.

¹⁷³ А. Муҳаммад Имин. Қадимги Марказий Осиё. Б. 342-343.

номланганлигини кўрсатади. Мазкур атама Хитойда Чин хоқонлиги ташкил топишидан неча минг йил аввал мавжуд бўлган. Мазкур маълумот, «Чин» атамаси Туркистонда Чин империясининг таъсирида пайдо бўлганлиги ҳақидаги тахминнинг илмий асосга эга эмас эканлигини яна бир бор кўрсатади. Яъни «Чин» атамаси Чин империяси номидан қабул қилинган деб айтиш, ҳеч бир мантиққа тўғри келмайди.

Чин атамасининг жуда қадимда Туркистонда мавжудлигини айтган иккинчи фикр тарафдорлари ёзма манбаларда (Авесто ва ҳиндилар томонидан ёзилган Артҳашастре асарида) жуда қадимдан мазкур атаманинг тилга олинганлигига асосланади.

Маҳмуд Қошғарининг «Туркий сўзлар девони» асарида: «Зулқарнайн [И-97] Чинга қараб илгарилардан унинг билан жанг қилишга Турк хоқони ёшлардан таркиб топган бир бўлим аскарларни юборди»¹⁷⁴, - деган ривоятни келтиради. Мазкур ривоятда Чин атамаси милoddан аввал VI-IV асрдан илгари ҳам мавжудлиги айтилади.

Хулоса қилганда, Марказий Осиёда ёзилган манбаларда «Чин» атамаси 2700 йилдан аввалги воқеликлар баёнида тилга олинган. Қорақурум тоғларидан бошланган дарёлар ҳиндлар томонидан «Чин дарёси» деб номланган. Хитой манбаларида 4-4,5 минг йиллар илгари Қорақурум (Қурум) тоғ этакларида жуда тараққий қилган катта мамлакатлар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар сақланган. Айнан шу мамлакатлар ҳудудидан оқиб чиққан дарёларнинг Чин номланиши бу жойда ташкил топган давлат ёки аҳолининг жуда қадимда Чин деб аталганлигидан дарак беради. Агар, хитой манбаларидаги Чин атамаси Қорақурум тоғ этакларда вужудга келган давлат номидан олинган бўлса, у ҳолда мазкур манбадаги атама 3 минг йил аввал тилга олинганлиги маълум бўлади.

¹⁷⁴ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б. 117; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 122.

Чинга нисбатан қўлланилган «Тавғоч» атамаси

Чин атамасини ташкил қилган компонентларнинг бири Тавғоч атамасидир. Туркий, араб, форсий тиллардаги манбаларда «Тавғоч» («Tavḡač - تڤغاج») атамаси этнос, ер номи (ёки давлат номи) ва хонларнинг унвони тариқасида учрайди. Тавғоч атамаси, илк бор туркий битик тошларида «Табғоч» шаклида берилган¹⁷⁵. Араб ва форсий ёзма манбаларида «Тавғоч», «Тамғоч» деб ёзилган. Мазкур атама маълум бир этносни билдирганда, ХХР (Хитой Халқ Республикаси)нинг шимолида истиқомат қилган қадимий туркий халқ деб кўрсатилади. Лекин, айрим тадқиқотларда Мочинни Хитой (ХХР) деб кўрсатилганлиги оқибатида Мочин ҳудудида истиқомат қилган «тавғоч» халқини ҳозирги ХХРнинг асосий аҳолиси бўлган ханзу (хитой)лар деб талқин этишади.

Туркий битик тошларидаги табғоч атамаси Тавғоч хоқонлиги (хитойча Танг сулоласи)га нисбатан ишлатилган. Тавғочларнинг қайси этносга мансублиги аниқланмаганлиги сабабли, битик тошлардаги табғоч атамаси ханзу (хитой) аҳолисига хос атама деб айтишга олиб келди. Натижада тавғочларни хитойликлар, улар томонидан ташкил топган давлатларни Хитой давлати деб талқин қилиш, илмий ишларда ҳеч кимга шубҳа туғдирмайдиган одатдаги масала бўлиб қолди.

ХІ асрда ғарбий Қорахонийлар ҳудудида (Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистонда) ҳукмронлик қилган хонлар ўзларини улуғлаб «Тавғочхон» деб аташган. Туркий халқлар томонидан Туркистонда ташкил топган Қорахонийлар давлатининг мустақил мамлакат эканлигини барча тиллардаги манба маълумотлари тасдиқлайди. Хусусан, унинг мустақиллигини хитой манбаларидаги маълумотлар аниқ далиллайди. Аммо, баъзи тадқиқотчилар, хусусан, хитой тадқиқотчилари «Тавғоч» атамасини хитойликлар деб ҳисоблаганлиги туфайли: «Қорахонийлар

¹⁷⁵ Древнетюркский словарь. С. 526.

сулоласининг ҳукмронлари ўзларини Жунгтуо (Хитой) подшоҳлари деб, сулола ҳукмронлик қилган ҳудудларни ҳам Жунгтуо ҳудуди деб ҳисоблаган»¹⁷⁶, - деган хулосани ўртага қўяди.

Қорахонийлар даврида ва шу давлат ҳудудида яшаб ижод қилган Маҳмуд Қошғарий «Туркий сўзлар девони» асарида «Тавғоч» атамасининг этник келиб чиқиши, маъноси ва шу жойдаги халқлар номининг ўзгариши билан юзага келган янги номлар тўғрисида мукаммал маълумот беради. Зеро унинг берган маълумоти XI асрда Чин-Мочин ҳудудидаги тавғочларнинг кимлигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Юқорида мазкур асардан келтирилган маълумотида: «Турклар аслида йигирма қабиладир ... қирқизлар (қирғизлар) Чинга яқин жойлашган ... тангўт, хитой (қитон-қорахитой) қабилаларидир. Хитой Чин демоғдир. Ундан тавғоч бу Мочин демакдир» ёки «Тавғоч Мочин элининг номи. Бу мамлакат Чиндан 4 ойлик йўл узоқликда»¹⁷⁷ деган матнларда, «Тавғоч» этник атама ва жой номи бўлиб келади. Яъни туркларнинг (туркийларнинг) йигирмата она қабиласидан бири тавғоч деб кўрсатилган. Шунингдек, мазкур атама жой номи бўлиб келганда Чин (Шарқий Чин) [И-98] деб номланганлигини ва Мочин мамлакати илгари Тавғоч деб аталганлигини жуда аниқ қилиб таъкидлаган. Маҳмуд Қошғарий ўз асарида «Тавғоч» сўзининг тўрт маъноси борлигига изоҳ ҳам келтирилган:

1) «Тавғоч Мочин элининг номи. Бу мамлакат Чиндан 4 ойлик йўл узоқликда... Юқори Чин. Бу шарқда бўлиб, бунга «Тавғоч» дейилади... Лекин ҳозир «Тавғоч»ни «Мочин», «Хитой»ни «Чин» деб юритишади»¹⁷⁸, - деган изоҳда Тавғоч деб номланган мамлакат номининг Мочинга ўзгарганлиги айтилган. У

¹⁷⁶ Вей Лянгтоу. Қорахонийлар тарихидан баён. «Қашқар уйғур нашриёти», Қашқар, 2000. Б. 84.

¹⁷⁷ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б. 423 . ; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 592 .

¹⁷⁸ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б. 423 . ; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 592 .

Мочин мамлакати деб номлаган жой, ҳозирги Манжурияга тўғри келади. Манжуриянинг аҳолиси яшаган жой номи билан манжурлар деб аталган. Маҳмуд Қошғарий келтирган изоҳда, Мочин деб номланган Манжуриянинг асли аҳолиси туркий, форсий манбалардаги тавғочлар бўлган. Шу боис мазкур мамлакатнинг номи илгари Тавғоч аталганлиги таъкидлаган.

Марказий Осиё манбалардаги тавғочлар хитой манбаларида таба (тоба, тўба) 拓跋 [И-99] (қадимги ўқилиши t'āk buāt, так буват)¹⁷⁹ деб ёзилган. Табалар туркий қавмга мансуб бўлган, сяньбейларнинг авлоди деб таъкидланган. Шу сабабли Сяньбей қабиласига мансуб Кебнинг деган қўмондон ўзини диларнинг (туркларнинг) одами эканлигини айтган¹⁸⁰.

Хитой манбасидаги таба атамасининг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотда, милодий IV асрда сяньбей деб номланган турк қавмидан бўлган Пейгу ўз қабилаларини бошлаб келиб, Хеши йўлагига жойлашади. Унинг ўғли кўрпанинг ичида туғилади. Сяньбейлар кўрпани туғбат (такбуват) деганлиги сабабли унинг эли шу номда аталганлиги ҳақида маълумот келтиришади¹⁸¹.

Тадқиқотчилар ҳам табаларни манбалардаги туркий халққа мансуб тавғочлар эканлигини таъкидлашади. Жумладан, туркшунос С.Г.Кляшторний Шимолий Вэй 北魏 (Bei Wei) сулоласига (386-534) асос солганлар табғоч (табғач) деб таъкидлайди. Мазкур турк қабилалари 439 йили Шимолий Хитойни ўз қўл остига бирлаштиради. Олим улар (сяньбейлардан чиққан турк қабиласи) V асрнинг охирида хитойлашиб кетган турклар деб ёзади¹⁸². Шунингдек, туркий манба асосида тузилган «Древнетюркский словарь»да Тауғас (Табғач)лар Шимолий Вэй сулоласига асос солган тўба (thak-bat) қабиласи деб таъкитланган¹⁸³.

¹⁷⁹ Han zi gu yin shou се. Б. 5, 35.

¹⁸⁰ Чэн Шу. Уч подшоҳлик тазкираси, Урумчи. Б.135, 547.

¹⁸¹ Ўша асар. Б.547.

¹⁸² С.Г.Кляшторный. Древне-тюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. С.108.

¹⁸³ Древнетюркский словарь. С.526

Айнан шу таба (тавғоч) қавм вакиллари томонидан ташкил топган хоқонлик хитой адабиётида «Танг сулоласи» деб номланган. Бироқ, хитой манбаларида Танг сулоласи ҳукмдорларининг қайси халқга мансублиги ҳақидаги маълумотлар деярли учрамайди. Фақат, 843 йили 15 мартда Танг сулоласининг тўртинчи хоқони Личан (841-846) Қирғиз хоқонига ёзган хатида: «Хоқоннинг зоти тўғрисида менинг билганим, асли биз бир уруғдан эканмиз»¹⁸⁴, - деган маълумот келтирилади. Мазкур ҳужжатдаги «бир уруғдан эканмиз» деган ибора, қирғизлар каби Танг хоқонининг хонлари ҳам туркий қабиладан келиб чиқганлигини кўрсатади.

Хитой манбаларидан ҳам тавғочларнинг аجدодлари яшаган жой туркларнинг юрти бўлганлиги тўғрисида маълумотларни топса бўлади. Мазкур маълумотларга асосланган хитой олими Дуан Лянчин милод.авв II минг йилликда Хитойнинг шимоли ва шимолий ғарбидаги дилар (турклар) яшаган жойлар Хан сулоласи (милод.авв 206-милодий 220) давридаги динглинглар (туркийларнинг кейинги номланиши) истиқомат қилган масканлар билан бир эканлигини айтади¹⁸⁵. Яъни хитой манбаларидаги маълумотларда 4000 йил илгари дилар истиқомат қилган ҳудудда милонинг бошларида динглинглар яшаганлиги таъкидланган. Милодий VI асрда айнан шу жойда хитой адабиётида Вэй сулоласи деб номланган Таба (Тавғоч) хонлиги ташкил топган. Тавғочлар қонғқил (гаочэ-уйғур) [И-100] деб номланган динглингларни давлатнинг шимолий чегара ўлкаларига кўчиргандан сўнг, давлат ичида (Таба хонлигининг ҳудудида) миллиондан кўп қонғқиллар яшаб қолган¹⁸⁶. Мазкур маълумот Хитой шимолида ташкил топган Вэй (Таба-Тавғоч) давлатига асос солганлар нафақат туркий халқларга мансуб таба-

¹⁸⁴ Қыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы кытай тарыхый булактары (б.з.ч. III к. –б. з. IX к.). Древнекитайские источники о кыргызской государственности (III в. до н.э.–IX в. н.э.), «АРХИ». Инновациялык Борбору, Бишкек, 2003. С.74,198.

¹⁸⁵ Дуан Лянчин. Динглинглар, қонғқиллар ва туролар. Урумчи, 1996. 1 Китоб. Б. 12.

¹⁸⁶ Уша асар. Б. 14.

лар бўлиб қолмасдан, балки мазкур мамлакат аҳолиси таркибида туркларга мансуб бошқа (уйғур) этник гуруҳидаги аҳолиларнинг ҳам кўп бўлганлигини кўрсатади.

499 йили хитой манбаларида Таба деб ёзилган тавғоч (табғоч)лар Шимолий Вэй давлатининг марказини Лоуёнг шаҳрига кўчириб, давлат номини Юан (Илк ёки Дастлабки) деб ўзгартиради¹⁸⁷. Шу йилдан бошлаб уларнинг борча давлат ишлари хитой (ханзу) тилида олиб борганлиги уларни хитойлашиб кетган деб айтишга асос бўлади. Лекин Маҳмуд Қошғарий Чин ва Мочин юртида яшаган тавғочлар ҳақида: «Чин ва Мочин халқларининг алоҳида ўз тиллари бўлишига қарамай, шаҳарликлари туркчани яхши билади. Бизга ёзган хатларини туркчада ёзади»¹⁸⁸, - деб маълумот берган. Мазкур маълумот XI асрда ҳам тавғочлар Қорахоний хонларга туркий тилда хат ёзганлигини кўрсатади.

Демак, хитой манбаларидаги «Вэй» («Таба») атамаси, маҳаллий манбалардаги «Тавғоч» атамасининг ханзу тилига мослаштирилиб, қисқартириб талаффуз қилинишидир. Хитой манбаларидаги таба (тавғоч)лар туркий этносга мансуб сяньбейларнинг авлоди бўлган. Улар ташкил қилган давлат, Ўрхун-Енисей битиктошларида [И-101] «Тавғоч давлати» деб тилга олинган. Яъни Турк хоқонлиги (Кўктурк ва Уйғур хоқонлиги) томонидан Аслий Хитойда ҳукмронлик қилган турклар *тавғочлар* деб тилга олинган. Ханзу тилидаги адабиётларда *тавғочлар* томонидан ташкил топган империя «Танг сулоласи» деб аталган.

Тавғочлар ўз ҳудудига Хитойнинг жанубидаги катта нуфусли ханзу аҳолиси яшаган жойларни ҳам қўшиб олганлиги сабабли давлат ишларини хитой (ханзу) тилида олиб борган. Бу эса хитой тарихчиларининг Тавғоч хоқонлигини ханзу давлат-

¹⁸⁷ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи, Б. 575-576.

¹⁸⁸ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б. 65.; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 39

чилигидаги бир сулола (Танг сулоласи) деб айтишига асос бўлган. Аммо XI асрда ҳам туркистонликлар Хитойнинг шимолини туркий халқлар маскани деб билган. Қадимдан шимолда яшаб келган тавғочлар томонидан асос солинган Таба (хитой адабиётида Вэй) давлати ва сўнгра Тавғоч хоқонлиги (хитой адабиётида Танг сулоласи) хитой тилида иш олиб борганлигига қарамай туркий давлат саналган. Шу боис, Маҳмуд Қошғарий асарида туркийларга мансуб тавғочлар яшаган ҳудуд Мочин (Манжурия) деб аталиб, «Мочин Тавғоч юртининг номи» деб, таъкидлашига сабаб бўлган.

2) «Тавғоч – Чинда истиқомат қиладиган туркий аҳолининг бир қисмига нисбатан қўлланилган атама. Улар «Тавғоч» юртида яшаганлиги учун шу сўздан олиниб «тат тавғоч» дейилади. «Тат» уйғур демакдир. «Тавғоч» чинли демакдир»¹⁸⁹, - деб изоҳ берилади. Маҳмуд Қошғарий мазкур изоҳда Чинда истиқомат қилган тавғочлар қаби 20 та туркий она қабиладан бири уйғурлар ҳам «тат тавғоч» деб номланиши ҳақида маълумот беради. Асар муаллифи «тат» сўзига изоҳ бериб: «Татнинг кўзига ур, тиканни тубидан уз. Яъмо, тухсилар наздида бу сўз ислом динини қабул қилмаган уйғурлардир. Мен бунга ўз шаҳарларида улардан эшитдим. Тат тавғоч – уйғурлар ва чинлилар демакдир. Бу иборадаги «тат» сўзи уйғурларга ҳам, чинликларга нисбатан ҳам қўлланилишидан дарак беради. Мақол маъноси ҳам шунга олиб келади. Чунки улар вафосиздир»¹⁹⁰, - деб ёзган. Мазкур XI аср манбасида берилган изоҳ жуда тафсилий ва аниқдир. Бунда уйғурлар мусулмон бўлмаганлиги сабабли улар «вафосизлар» деб камситилган. Манбада «Тат тавғоч» деган атама Хитойнинг шимолидаги «Чинли уйғурлар»га нисбатан ҳам ишлатилганлиги айтилади. Шунингдек, уйғурлар туркий қавмга мансуб бўлганлиги туфайли, уларга тавғоч деб нисбат бе-

¹⁸⁹ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б. 423 . ; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 592 .

¹⁹⁰ Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд II. Б. 325 . ; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд II. Б. 409 .

рилганлиги ҳам таъкидланади. Хитой манбаларида мазкур уйғурлар «гаочэ» деб номланиб, табалар билан биргаликда яшаганлиги қайд этилган.

Аслида «тат» сўзи асосан форсийларга нисбатан қўлланилганлигидан бўлса керак [И-102] Маҳмуд Қошғарий «тат тавғоч» деган атамадаги, «тат» сўзи «форс» деган маънода, «тавғоч» эса «турк» маъносида келган¹⁹¹, - деб изоҳ беради. Демак, унингча «тат тавғоч» сўзи «турк форсийлари», яъни «Тавғоч юртидаги форсийлар» ёки «Турк элидаги форсийлар» маъносини билдирган. Мазкур маълумот, хитой манбаларидаги Дуан Лянчин келтирган, уйғурларга мансуб қангқилларга оид маълумот каби, Тавғоч юрти Чинда таба (тавғоч)лар билан бирга туркий, форсий ва бошқа этник гуруҳларнинг ҳам яшаганлигидан дарак беради.

3) «Тавғоч, ҳар бир буюк ва қадимий нарсa «тавғоч ази» деб аталади. ... Бу сўз хонларга ҳам унвон бўлиб келади. Мамлақати қадимий ва катта хон деган маънода «Тавғочхон» » дейилади»¹⁹², - деган изоҳдир. Маҳмуд Қошғарий мазкур изоҳида туркий элатига мансуб «Тавғоч» атамасининг «улуғ» «буюк» деган маъноси борлигини кўрсатади. Шу орқали у, ўз элини ҳеч қачон «Тавғоч мамлақати» деб номламаган ғарбий Қорахонийлар хонлари, нима учун ўзларига «Тавғочхон» унвонини берганлигининг сабабини XI асрда аниқлаб, асослаб берган. Яъни Тавғочхон деган атаманинг «буюк хон», «улуғ хон» деган маъносидан келиб чиқиб, тавғочлар яшамаган жойдаги подшоҳликлар ўзларини шу ном билан атаганлигини таъкидлаган.

4) Тавғоч— дори-дармон бўладиган дарахтнинг номи эканлиги айтилади¹⁹³.

Демак, Маҳмуд Қошғарий «Тавғоч» атамасига изоҳ берар экан мазкур атама туркий аҳолининг бир қисмига қўлланилганлиги-

¹⁹¹ Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 592-593.

¹⁹² Девону луғотит турк. Тошкент нашри, Жилд I. Б. 423; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 592.

¹⁹³ Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 593.

ни айтиб, чинликларнинг бир қисми (уйғурлар) ҳам шу номда аталганлигини қайд қилади. Асар муаллифининг мазкур аниқламаси тавғочларнинг туркийлигини бошқа маълумотлар билан яна бир бор тасдиқлайди. Натижада ХХРнинг шимолий шарқидаги туркий халқлар Чин ҳудудида истиқомат қилганлигини кўрсатиб, мазкур жойнинг турли даврда ҳар хил номланишини, яъни Тавғоч, Мочин деб ўзгарганлигини таъкидлайди.

Шу ўрнида Маҳмуд Қошғарийнинг берган маълумотларининг нақадар тўғрилигини хитой манбалари ҳам тасдиқлашига эътибор қаратамиз. Ҳозир «ди» 狄, 翟 этносининг «турк» атмасининг хитой тилидаги талаффузи эканлиги ҳақидаги япон ва хитой олимларининг хулосаси ўз тасдиғини топди¹⁹⁴. Мазкур тасдиқ шимолий дилар (北狄, 北翟) шарқидаги дунгху (тунгус)ларнинг бир қисми аслида туркий халқга мансублигини англатади¹⁹⁵. Зеро, тунгуслар ҳам туркийлардан бўлганлигидан уларнинг авлоди – сянбейлар ўз аجدодига мос равишда турк бўлган. Айнан шу сянбей деб номланган турклардан бўлган тавғочларнинг қандай қилиб ҳокимият тепасига чиққанлиги ҳақида хитой манбаларида тўла маълумот сақланган.

Турк хоқони Сивархон (609-619) [И-103], Аслий Хитойдаги Суй хонлиги (581-618)га таҳдид солиб турган. Ҳатто, 615 йили Суй хони шикорга чиқганида қуршаб олиб йўқ қилмоқчи ҳам бўлган. Айнан шу Сивархон деҳқонлар қўзғолонидан фойдаланиб, Суй хонлигининг ҳокимиятини қўлга олмоқчи бўлган тавғоч Ли-Юанни¹⁹⁶ қўллаб-қувватлаган. Сивархоннинг ёрдамида Ли-Юан Суй хонлигининг маркази Чангъанни босиб олгандан сўнг, Тавғоч хоқонлигининг (хитой адабиётида Танг сулоласи) ташкил топганлиги маълум¹⁹⁷. Демак, Тавғоч хоқон-

¹⁹⁴ А. Хўжаев. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар, – Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. Б. 182.

¹⁹⁵ Юқоридаги дунгху ва тунгус изоҳларига қаралсин.

¹⁹⁶ Ли Юан 李渊 - салтанат номи Гао зу 高祖 (Гао цзу) 618-626 й. Танг хоқони

¹⁹⁷ Турғун Олмос. Уйғурлар. Б. 203-204.

лигининг ташкил топиши уни бевосита Турк хоқонлигининг қўллаб-қувватлаши натижасида амалга ошган. Агар тавғоч Ли-Юан турклардан бўлмаганида, Турк хоқони яна бир хитой хонлигининг вужудга келиш тарафдори бўлмаган бўлар эди.

Турк хоқонлиги 626 йилнинг охирларига қадар, Тавғоч хонлигини таркибидаги бир хонлик тариқасида товон тўлашга мажбур қилган. Агар солиқни вақтида тўламаса, унинг ҳудудига бостириб кириб ҳам турган¹⁹⁸. 627 йили туркий қабилалар ўртасида юз берган турли зиддиятлар ва табиий офат натижасида Турк хоқонлиги заифлашди¹⁹⁹. Унинг таркибидаги сир-тардуш, уйғур каби тўра қабилалари мустақил бўлиб олди ёки Тавғоч хонлигига бориб қўшилди. Уларнинг аҳоли сони 500 мингдан зиёд бўлиб, 200 минг аскарий қуввати бўлган. Шунинг учун хитой олими Янг-Шенгмин «Уларда мустақил давлат қуриш шарт-шароитлари пайдо бўлди»²⁰⁰, - деб ёзади. Мазкур туркийлар Тавғоч хонлигига бориб қўшилиши, улар тавғочларни бошқа халқ деб санамаганлигини билдиради.

Тавғоч (Танг) хоқонлиги ҳукмдорлари турк қавмига мансуб бўлганлиги сабабли, турк хоқонликлари, жумладан Кўк турк хоқонлиги уни қўллаб-қувватлаган. Бу аънанани Уйғур хоқонлиги давом эттирган. Ҳатто, Танг (Тавғоч) хоқонлигига қарши туркийлар томонидан кўтарилган Ўнглик ва Сўйгум қўзғолони²⁰¹ Уйғур хоқонининг ёрдами билан бостирилган. Тавғочлар давлати туркий деб қаралганлигидан, уйғурлар ўз туркий қариндошларининг қўзғолонини бостириши, турк халқлари тарихида хоинлик деб ҳисобланмаган. Агар улар туркий халқларга хиёнат қилиб, ханзуларга ёрдам берганида, ўрта асрларда ўз халқига қарши қилинган бир ҳаракат тариқасида манбаларда ўз аксини топган бўлар эди.

¹⁹⁸ Лин Ган. Турк тарихи, Урумчи, 2002. Б. 160-161.

¹⁹⁹ Турғун Олмос. Уйғурлар. Б. 206.

²⁰⁰ Янг Шенгмин. Уйғурлар. (таржимон Имин Ахмиди). Урумчи, 1998. Б. 78-79.

²⁰¹ Хитой манбаларида Анлушан қўзғолони деб айтилади.

Ўрхун-Енисей битиктошларидаги Тавғоч (табғач) этноними Танг сулоласининг (618-907) ҳукмрон табақасига нисбатан қўлланилган. Аммо, кейинги даврларда турклар учун Тавғоч хоқонлиги турклар томонидан ташкил топганлигига қарамасдан уларнинг энг ашаддий душманига айланган эди. Бунинг боиси тавғочлар ханзу аҳолисининг ерларини босиб олгандан сўнг, хоқонликнинг асосий аҳолиси ханзулардан иборат бўлиб қолади. Шу боис турк ҳокимлари, кўпчиликти ташкил қилган ханзуларнинг давлатчилиги анъанаси бўйича иш юритишга мажбур бўлган. Ҳатто улар давлатчилик ишларини табалар қурган Вэй давлати каби ханзу тилида олиб борган. Ханзуларнинг манфаатини қўллаб-қувватлаган. Улар Турк хоқонлигининг ҳукмронлигига қарши туриб, кучи етса ўз ҳудудини унинг ҳудуди ҳисобига кенгайтирган. Босиб олинган жойларга ханзу аҳолисининг сурилиб боришига имконият яратиб берган. Бундай аҳвол туфайли турк хоқонлари Тавғоч хоқонлигига қарши бирлашиб туриб, кураш қилишга ўз халқини даъват этган. Айнан шундай тезис Ўрхун-Енисей битик тошларида ўз аксини топган.

Мухтасар айтганда хитой манбаларида ҳам тавғочларнинг туркий қавмга мансублиги ҳақида билвосита маълумот топса бўлади. Қолаверса, Танг хоқонлигининг кейинги хонларидан бири – Личан Қирғиз хоқонига ёзган хати мазкур хоқонликнинг хонлари ҳам туркий қабиладан келиб чиққанлигини кўрсатади. Яъни ханзу давлатчилиги тарихида Танг сулоласи номини олган империя туркий халқ вакилларига мансуб тавғочлар томонидан ташкил этилганлиги ўз исботини топади. Бинобарин, «Туркий сўзлар девони»дан 300 йил илгари ёзилган Тавғоч хонининг хатидаги маълумот яна бир бор Маҳмуд Қошғарий туркийларнинг 20 та она қабиласидан бири тавғоч деб айтганлиги нақадар тўғри эканлигини тасдиқлайди.

Чинга нисбатан қўлланилган «Хитой» атамаси

Манбаларда «Чин» атамаси билан бирга «Хитой» ёки «Хито» атамаси тилга олинади. «Хитой» атамаси ҳақида гапирганда мазкур атаманинг қачон пайдо бўлганлиги, у қайси ҳудудга нисбатан қўлланилганлиги, кимлар хитой деб номланганлиги тўғрисида қисқача тўхталишга тўғри келади. Чунки, тадқиқотлардаги Чин ва Мочин масаласида энг кўп хатолик, айнан шу номнинг тарихий даврлардаги фарқларига эътибор бермаслик туфайли юзага келган. Масалан, XIX асрда ижод қилган Билёл Нозим Фулжа шаҳрида мусулмонларнинг манжурларга қарши кўтарилиши ҳақидаги асарига «Ғазот дар мулки Чин» («Чин мамлакатадаги ғазот») деб ном қўйган. Фулжа шаҳри Чин (турк) ҳудудида бўлганлигидан китобига мазкур номни қўйган. Лекин Чин атамасининг «Хитой» деб хато талқин этилиши натижасида мазкур асар «Хитой ҳудудидаги қўзғолон» деб таърифланади. Бинобарин, Чин атамасининг хато таърифланиши Туркистон тарихидаги кўп масалаларнинг ҳам нотўғри талқин қилинишига олиб келган.

XI асрдан бошлаб «Чин» ҳудудининг бир қисми «Хитой» деб атала бошлаганлиги маълум. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»да туркий йигирмата она қабиланинг бири - хитойлар Чинда истиқомат қилганлиги айтилган²⁰². Тадқиқотчилар хитойлар яшаган Аслий Хитойнинг шимоли ўрта аср тарихчилари томонидан Чин ҳудуди деб кўрсатганлиги ҳақида изоҳ ҳам беришади²⁰³. Лекин улар ўрта аср манбаларида қайд этилган «Хитой» атамасининг XIX асрлардаги «Хитой» тушунчаси билан бутунлай тўғри келмаслигини эътибордан четда қолдиради. Яъни улар манбалардаги «хитой» атамаси ханзу-

²⁰² Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 37-38.

²⁰³ В.В.Бартольд. Сочинения. М., Т.IX, С.287; Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988, С.93, 157; Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони. Индекс, Тошкент, 1967. Б. 403; Мирза Муҳаммад Хайдар, Тарих-и Рашиди. Тошкент, 1996. С.669 ва бошқалар.

ларга эмас туркий халқларнинг бир қавмига қўлланганлигини ҳисобга олмаган.

Форсий, туркий ва араб тилидаги манбаларда «Хитой», «Хито», «Қитон» деб юритилган мазкур этнос, хитой манбаларида («Кидан» «Чидан 契丹») *ди* (*турк*)ларнинг шарқий қисмидаги тунгус (дунгху-шарқий ху)лардан бўлган сянбейлар [И-104] авлоди деб таъкидланади²⁰⁴. Сянбейлар асли туркий этносга мансублиги тадқиқотчилар томонидан тасдиқланганлиги юқорида айтилди. Демак сянбейларнинг авлоди бўлган қитонлар ҳам туркий этносга кирази. XI асрда мазкур туркийлар ханзу (хитой) тилининг таъсирига учраган бўлишига қарамай туркий тилни билганлиги маълум. Шу боис Маҳмуд Қошғарий Чинда яшаган хитой (қитон)ларнинг Қорахонийлар хонига туркий тилда хат ёзганлиги тўғрисида: «Чин ва Мочин халқларининг бошқа тиллари бўлса ҳам шаҳарликлари туркчани яхши биларди. Бизга ёзган хатларини туркий ёзув билан ёзади»²⁰⁵, - деган маълумот беради.

Қитонлар Хун, Кўктурк ва Уйғур хоқонликлари таркибига кирган. Улар узоқ йиллар давомида ўз эрклари учун курашган, Хитойнинг шимолий шарқидан, ғарбда Тангритоғнинг этакларигача кўчиб юришга мажбур бўлган аҳолилардан биридир.

Милодий 907 йили Танг (Тавғоч) хоқонлиги емирилгандан сўнг, Хитойнинг шимолий шарқида Қитон (Хитой) хонлиги, Хэнан ўлкасида эса Кайфинг шаҳрини пойтахт қилган Лиянг хонлиги ташкил топди. 920 йили Қитон хонлиги ҳозирги Монголия ҳудудига бостириб кирган. Мазкур жой Қитон хонлигининг кейинги юришларига асосий таянч бўлди²⁰⁶. 923 йили қитон қабилаларидан бири шату турклари Кейинги Лиянг хонлигининг (907-923) ўрнига «Кейинги Танг» (923-936) деб номланган хонликни тузишди. 936 йили қитонлар шату турклари-

²⁰⁴ Турғун Олмос. Уйғурлар. Б. 556.

²⁰⁵ Девону лувотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 39.

²⁰⁶ Турғун Олмос. Уйғурлар. Б. 557.

дан бўлган Ши-Жингтангни хон қилиб кўтариб, тиклаган хонлик «Жин хонлиги» («Олтин хонлиги») деб номланди. 947 йили шату туркларидан бўлган Лю Чжюан Жин хонлигининг ўрнига Хан хонлигини қурди. 951 йили Хан хонлиги йўқотилиб Чжоу хонлиги ва 960 йили унинг ўрнига Сунг хонлиги ташкил топди. Хитой тарихида бу мураккаб давр «Беш хонлик» даври деб номланди²⁰⁷.

Қитонлар 970 йили 40 минг лашкар билан Сунг сулоласига ҳужум қилиб унинг шимолдаги анча ҳудудини эгаллаган. Сунг хонлиги эса Қитон хонлигига ҳар йили хирож тўлаб турадиган қарам давлатга айланган. Қитон давлати (916-1125) энг кучайган даврда, туркий халқларнинг аجدодлари – шимолий дилар истиқомат қилган жойларни эгаллади. Хитой манбалари асосида қилинган тадқиқотда шимолий диларнинг ҳудуди, Хитойнинг шимолий шарқида Улуғ океангача, шимолда Байкал кўлигача, ғарбда Олтой тоғларигача бўлган жойларни қамраб олган²⁰⁸. Мазкур ҳудуд Маҳмуд Қошғарийда Ўрта Чин (Хитой), Юқори Чин (Мочин) деб қайд этилган. XI асрда Қитон хонлигининг ҳудуди Қорахонийлар давлати (Қуйи Чин)нинг шарқий қисми билан туташар эди.

Қитонлар 1124 йили авар (жужан)лардан мағлуб бўлгандан сўнг Елудаши (Йўллий тошин) бошчилигидаги 40 минг тутун (оила, тахминан 200 минг киши) Марказий Осиёнинг Эмил дарёси [И-105] соҳилига келиб жойлашади²⁰⁹. Улар ўзларини «Қорақитон» («Улуғ қитон») деб номлаганлигидан бўлса керак туркистонликлар уларни «Қорахитой» деб аташган. XI асрда Қитонлар Хитойнинг шимолида давлат қуриб, шу жойдан келганлиги сабабли, қитонлар эгаллаган Хитойнинг шимолий ҳудудига нисбатан марказий осиеликлар ҳамда шимолий ҳиндистонликлар «Хитой» атамаси ишлатган²¹⁰.

²⁰⁷ Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 580-583.

²⁰⁸ Турғун Олмос. Уйғурлар. Б. 557.

²⁰⁹ Ўша асар. Б. 562.

²¹⁰ В.В.Бартольд. Сочинения. Том.IX, М. 1977. С. 288.

1134 йилидан бошлаб Қорахонийлар ҳудудига бостириб кира бошлаган қорахитойларнинг туркий халққа мансублиги тўғрисида, XIII аср тарихчиси Ибн ал-Асир ўзининг «Ал-камил фи-т-тарих» асарида шундай маълумот беради: «Чиндан чиққан турклар [Қорахонийлар ҳудудига] бостириб кирди... Улар 300 минг чодир (оила)дан зиёд турклардан эди. Жумладан, улар хитой қабиласидан (тоифасидан) бўлиб, Мовароуннаҳрнинг ҳукмронига айланди»²¹¹. Мазкур маълумотда Чиндан чиққан, хитой деб номланган қавмнинг туркий халққа мансублиги аниқ таъкидланган. Демак, XIII асрда Хитой Халқ Республикасининг шимолидаги Чин деган жойдан ғарбга сурилган туркий халқга мансуб бўлган қавмлар «хитой» деб аталган. Бу даврда мазкур атама ханзуларга нисбатан қўлланилмаган.

Ибн ал-Асир Марказий Осиёга келган қорахитойлар ҳақида: «Ку-хон шоҳона хил [кийимлар] кийиб, бошига чодир тикиб (шоҳона бош кийим кийиб), подшоҳлик аломатларини камолига етказиб, Чиндан чиқиб, Туркистон тарафга равона бўлди. Турк-Хитой ҳамма Ку-хонга тобе бўлдиларким, турк лашкарлари Чин подшоҳларининг итоатидан чиқиб, Туркистон хонларининг хизматида бўлди»²¹², - деган маълумот келтиради. Асар муаллифи Қорахонийлар хонлигини Чин подшоҳлиги деб номлаб, Туркистон (Ғарбий Туркистон) шаҳарларига қорахитойлар ўз ноибларини қўйганлигини қайд этади²¹³. Демак, Ибн ал-Асир берган маълумотлар, ундан бир неча юз йил олдин Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий каби алломалар айтган гаплар билан мос келади. Шунингдек, унинг маълумотидаги «улуғ қитон» деб номланган, Туркистон ҳудуди сари сурилган қорахитойларнинг туркистонликлар томонидан «турклар» деб аталганлиги муҳим аҳамият касб этади. У яна бир бор хитой манбаларидаги дунгху (тунгус)ларнинг авлоди бўлган қитон (хитой)

²¹¹ Ибн ал-Асир. «Ал-камил фи-т-тарих». ЎзФА ШИ, Қўлёзма №825. Б. 2946.

²¹² Ўша қўлёзма. Б. 490 а-490б.

²¹³ Ибн ал-Асир. «Ал-камил фи-т-тарих», – Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент, 2003. С.157.

ларнинг турк халқига мансублиги тўғрисидаги маълумотларнинг нақадар тўғрилигини тасдиқлайди. Бинобарин, то ҳозиргача Туркистон аҳолиси таркибида қорахитой қабила номи сақланганлиги бежиз эмас..

Хитойда Минг сулоласи (1368-1644) даврида ханзу аҳолиси ҳозирги Хитойнинг шимолидаги қитонлар (хитойлар) ҳудудини эгаллаб ханзулар катта нуфузга эга бўлади. Қитонлар эса ханзулар томонидан ассимиляцияга учрайди. Уларнинг Фарбга сурилган бир қисми, Марказий Осиёдаги кўчманчи туркий қабилалар таркибига сингишиб кетади. Бу даврда Аслий Хитойнинг шимолида мўғуллар ва ханзу тилида гаплашадиган тунганлар (дунганлар) истиқомат қилар эди. Туркистонликлар булардан ташқари борча халқларни «қитон» деб номлаганлар. Жумладан, шу даврда қитонлар юртида анча катта нуфусга эга бўлган ханзу аҳолисини ҳам «хитой» деб атай бошлаганлиги маълум. Натижада Аслий Хитойда истиқомат қилган ханзулар ҳам хитой деб аталиб кетади.

XVIII асрда ёзма манбаларда «Хитой» атамаси манжур қўшини таркибида Марказий Осиёга бостириб кирган ханзуларга нисбатан ишлатила бошланган. Дастлаб манжурлар ва унинг қўшини таркибидаги сулон, шива, ханзулар хитой номланган бўлишига қарамай, кейинчалик фақат ханзуларгина хитой деб номланди. Умумий тил бирлигига эга манжур, сулон, шивалар баъзида фақат манжур деган номда, баъзида эса айрим этнос шаклида кўрсатилди. «Хитой» атамаси 1949 йили ХХР ташкил топгандан сўнг унинг асосий кўпчилик аҳолисини ташкил қилган жунггуоликларга (ханзуларга) нисбатан расмий тарзда ишлатилди. Рус адабиётида туркистонликлар томонидан айтилган «хитой» атамаси «китай» деб талаффуз қилинди.

Юқорида келтирилган фикрларни хулоса қилиб айтганда, Хитойнинг шимолидаги Қитон (Кидан) давлатининг ҳудуди «Чин» деб номланган. XI асрда Маҳмуд Қошғарий тилга олган

«хитой»лар (қитонлар) туркий тилли халқ бўлиб, Ўрта Чинда яшаган. Улар ҳукмронлик қилган давлат ҳам Чин ёки Хитой деб аталган. XVIII асрдан сўнг Чин ҳудудида истиқомат қилган хитойлар (қитонлар) ханзуларнинг таркибига сингиб кетганлиги туфайли айрим туркий этнос шаклида Марказий Осиё ёзма манбаларида тилга олинмайди. Фақат унинг бир қисми туркий қабилалар таркибида «қорахитой» номида сақланиб қолган.

Мочин атамасининг маъноси ҳақида

Мочин атамаси манбалардаги маълумотларда асосан Чин атамаси билан бирга тилга олинади. VII аср хитой саёҳатчиси Самитсу Ачари (Шуан Жуанг) [И-106] «Саёҳатнома»сининг уйғурча таржимасида «Улуғ Чин» ёки «Буюк Чин» деган мазмунда Моҳачинадис («Махайиндис») деб берилган²¹⁴. Бунда «Маҳа» санскрит тилидаги «улуғ», «катта» маъносида бўлиб, «ииндис» «Чин»ни билдиради. Шу боис «Мочин» атамаси «Улуғ Чин», «Катта Чин» маъносини англатади. Мочин атамаси Чин билан қўшиб айтилганлиги боис «Чин ва Мочин» шакли «Чин ва Улуғ Чин» маъносини билдирган.

Хитой манбаларида «Мочин» атамаси тилга олинмайди. Лекин хитой тилида Мочинга маънодош ҳолда Рим империясига нисбатан «Дачин» 大秦 («Улуғ Чин») атамаси қўлланилади. Бунда ҳинд тилидаги «Моҳачин»ни хитойликлар хато тушунча билан, Рим империясига нисбатан «Дачин» тарзида қўллаган деган фикр ҳам бор²¹⁵.

Ҳар-қолда, Чин империясига нисбатан ишлатилган чин 秦 иероглифининг Рим империясига нисбатан ҳам қўлланилиши бежиз эмас. Зеро, хитой адабиётида бирор янги атамани хитой иероглифи билан белгилашда, хитой хатининг атамага ҳар томонлама мос келишига жиддий эътибор бериш анъанаси мав-

²¹⁴ Древнетюркский словарь. С.338. (Китобда, Чин атамаси Хитой деб олинганлиги учун «Махайиндис»ни «Великий Китай» деб беришган)

²¹⁵ В.В Бартольд. Сочинения. Том.IX, С. 250.

жуд. Агар мазкур анъана бузилган бўлса, яъни унинг маъноси атаманинг мазмунини акс эттирмаса, кейинчалик атама бошқа хат билан ёзилган. Лекин Дачин атамасининг «Чиндан улуғ», «Чиндан катта» деган мазмуни бўла туриб, унга қўлланилган иероглифлар то ҳозиргача ўзгармасдан қолган.

Аслида, илк бор Дачин атамасини Хитойнинг ғарбидаги мамлакатларга элчи бўлиб борган Жанг Чян (милоддан аввал ?-114) тилга олган. Атама хитой тилининг талаффуз асосида эмас, айнан мазмунан қабул этилган. Яъни «Катта Чин» мазмунида берилган. Унда Туркистоннинг шарқидаги Чин деб номланган мамлакатлардан ҳам катта давлатга нисбатан Дачин атамаси ишлатилганлиги маълум бўлади. Бундан хитой манбасида ҳам Рим империясига нисбатан «Мочин»номи маъносидаги атама қайд этилган деб айтиш мумкин.

Маҳмуд Қошғарийда Мочин деб номланган Манжурия хитой тилида Манжоу (滿洲 Manzhou) деб ёзилган. Манжоу сўзи ёзилган иероглиф мазмуни айнан Мочин сўзига ўхшаш улуғ ёки катта Чин деган каби «кенг ҳудуд», «катта минтақа» маъносини беради²¹⁶. Хитой манбаларида «Манжоу» (туркий тили талаффузида «Манжур») атамаси кейинги даврларда Хитойнинг шарқий-шимолида истиқомат қилган аҳолига нисбатан қўлланилган. Мазкур ҳудудни Маҳмуд Қошғарий Мочин деб номлаб, унинг аҳолисини тавғоч деб кўрсатади. Хитой манбаларида табалар (тавғочлар) дунгху (тунгус, шарқий ўғуз)ларнинг авлоди туркий сянбей қавмига мансублиги қайд этилади. Табаларнинг авлодлари томонидан ташкил топган мамлакат «Манжоу» («Манжурия») деб номланган. Бунга қараганда, XI асрда Маҳмуд Қошғарий томонидан «Мочин» деб номланган жой хитой тилида «Манжоу» тарзида талаффуз этилганлиги боис кейинчалик у «Манжурия», «манжур» атамаларининг келиб чиқишига сабаб бўлган бўлиши керак, деган тахмин келиб чиқади.

²¹⁶ Большой китайско-русский словарь. Том 3, С.320.

Мочин деб номланган жойларнинг манбаларда ўзгариб туриши ва қайси ҳудудга нисбатан қўлланганлиги унинг мазмуни билан бевосита боғлиқ бўлган. Бу масалани аниқлаш Чин ва бу ном билан боғлиқ атамаларни тўғри тушунишда муҳим аҳамият касб этади.

Мочин атамасининг Чиндан сўнг пайдо бўлганлиги унинг номидан кўриниб туради. Мочиндаги «Мо» сўзи санскрит тилидаги «Маҳа»дан олинганлигига қараганда, балким Мочин атамасининг пайдо бўлиши, буддо динининг Ҳиндистондан Марказий Осиёга тарқалиши билан боғлиқдир.

Тадқиқотчилар Марказий Осиё ёзма манбаларидаги Чин ва Мочин атамаси европаликлар «China» деб номлаган Жунгтуога айнан тўғри келмаслигини анча олдин англаганлиги маълум. Чунки, «Чин» манбаларда фақат Аслий Хитойнинг шимолидаги ҳудудга нисбатан ишлатилганлиги аниқ эди. Шу боис тадқиқотчилар (В.В.Бартольд ва бошқалар) Хитойнинг шимоли манбаларда «Чин» деб номланишидан келиб чиқиб, ёзма манбаларда келтирилган Мочин (Мачин-Улуғ Чин)ни Хитойнинг жануби деб талқин этишган. Зеро, улар кўпроқ Мочин атамасининг «Улуғ Чин» деган маъносига эътибор беришган. Шу боис Жанубий Хитойнинг катталиги ва аҳолисининг кўплигидан уни «улуғ» бўлиши керак деб тахмин қилишган бўлсалар керак. Албатта XIX асрда тадқиқотчилар Жанубий Хитой ўрта аср географларига номаълум жой бўлганлигини билишмаган эди.

Умуман айтганда «Мочин» атамаси ҳатто Чиндан ҳам улкан, Чиндан ҳам катта жойга нисбатан қўлланилган. Шу сабабли бу атама Чин ҳудуди ичидаги энг зўр, мавқеи улуғ, улкан мамлакатга нисбатан ишлатилган.

Мочин деб аталган жойлар

Чинга тегишли ҳудудларнинг бирортаси юқори мавқега эга бўлишига боғлиқ тарзда Мочин деб аталган жойлар ўзгариб турганлиги маълум. Бу эса Мочин ҳудудини белгилаш юзаси-

дан олиб борилган тадқиқотларда ҳар хил талқин этилишига сабаб бўлиб келди.

Мочин ҳудуди ҳақида сўз юритилган кўплаб асарларда мазкур атама Хўтан ва унинг атрофига нисбатан ишлатилганлиги қайд этилади. Жумладан, машҳур турк саёҳатчиси Сайфи Чалабий ўрта аср араб географлари Қошғар ва Хўтанни Чин ва Мочин деб атаганлигини ёзган²¹⁷. Шу билан бир қаторда, XI-XVIII асрда ёзилган бадий ва тарихий асарларнинг аксариятида Чин номи Қошғарга, Мочин атамаси Хўтан мамлакатига нисбатан ишлатилган. Ҳатто, 1017 йилги Хўтан-Қошғар уруши «Чин-Мочин уруши» деб юритилганлиги айтилади²¹⁸. XV асрда Чин ҳудуди ҳақида ёзилган Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихий Рашиди» асарида Кашмир ўлкасининг ғарбий шарқидаги ҳудуд Мочиннинг жанубий ва шарқий тарафи билан чегараланиши кўрсатилган²¹⁹. Яъни Хўтан атрофи Мочин эканлиги қайд этилган. Шунингдек, Хўтан ва унинг атрофини Мочин деб юритиш кейинги даврларда ҳам давом этганлиги маълум. XVIII асрда Шарқий Туркистонда ижод қилган шоир Залилий томонидан Хўтан ва унинг атрофи Мочин деб тасвирланган²²⁰. XIX асрда Н.М.Пржевальский ўз саёҳатида «Мочин» атамасини халқ номи сифатида тилга олади. У «Умуман Шарқий Туркистонда уч асослик қавм жойлашган. Унинг ичида мочинлар туб ерлик аҳоли бўлиб, Чарчаннинг жанубий-шарқий тарафи Керия ҳудудига тегишли Хўтаннинг ёнидаги тоғларни эгаллайди»²²¹, - деб маълумот беради. Унинг маълумотларига кўра Хўтаннинг шарқида ўзларини мочин, баъзида малча деб номлайдиган 2 минг

²¹⁷ Извлечения из "Тарих ар-русул ва-л-мулк" ат-Табари (пер.с арабского Ш.Закирова, пер.с уйгурского М.Кутлукова), – Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С.17, 350.

²¹⁸ А. Муҳаммад Имин. Қадимги Марказий Осиё. Б. 350.

²¹⁹ Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996, С.516, 532.

²²⁰ А. Муҳаммад Имин. Қадимги Марказий Осиё. Б. 350-351.

²²¹ Экспедиции. Важнейшими предприятиями общества в отчетном году представляются путешествие почетного члена Н.М.Пржевальского по Центральной Азии и путешествие члена – согражданика Г.Н.Потанина по Китаю. Отчет ИРГО за 1885г. – «Туркистанский сборник». Т. 405, С.71.

оиладан иборат тоғлик аҳоли бўлган. Улар маълум даражада монголоид ирқидаги оқ танли эканлиги айtilган²²². Унинг маълумотидаги энг муҳим хабар шуки, мочинликлар ўзларини Хўтан атрофида қадимдан яшаб келган туб аҳоли деб ҳисоблаган. Улар бошқа ердан кўчиб келмаган.

Форсий, туркий ва араб манбаларида Чин ибн Ёфас ибн Нуҳнинг ўғли Мочин бўлганлиги ривоят этилади. Унинг юрти Мочинда яшма тоши маъдани мавжудлиги айtilлади²²³. Бу ривоятдаги энг муҳим маълумот Мочин юртида яшма (қош) тоши чиқиши қайд этилишидир. Хўтан шаҳри атрофи эса қадимдан яшма тоши чиқадиган жой тарзида машҳур бўлган. Шу боис мазкур ривоятда айtilган Мочин деб аталган жой Хўтан атрофини кўрсатади.

Мочин деб номланган Хўтан шаҳри Қорақурум тоғ этакла-ридаги қадимий шаҳарларнинг бири бўлиб, унинг жойлашган ўрни ва номи тарихда бир неча бор ўзгарганлиги маълум²²⁴. Икки минг йил илгари бу ерда бўлган хитой элчилари Хўтан ва унинг атрофида йирик давлат бўлганлиги ҳақида маълумот беришган²²⁵. Ҳатто, хитой манбаларида Хўтан шаҳри жойлашган, Қорақурум тоғ этакларида ташкил топган ғарбий рунгларнинг [И-107] Кунлун хонлиги 4000 йиллик тарихга эга эканлиги маълум²²⁶. Марказий Осиё манбаларида ҳам Хўтан шарқдаги машҳур шаҳарларнинг бири деб қайд этилади. Хусусан, Хўтан ва унинг атрофида қум тагида кўмилиб кетган қадимий шаҳар харобаларининг кўплиги²²⁷ унинг жуда қадимийлигини тасдиқлайди.

²²² Вести об экспедициях общества. Письма почётного члена Н.М.Пржевальского к генераль-адъютанту Даниловичу для доклада Государю Наследнику Цесаревичу. Известия ИРГО 1885. Т. 21, Вып. 6, – «Туркестанский сборник». Т.385, С.152.

²²³ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994. Б. 38.

²²⁴ Қурбон Вали. Бизнинг тарихий йезиқлиримиз. Урумчи. 1986. Б. 224-228; Низамидин Тўхти. Хўтандики қадимги излар. Урумчи, 2000.

²²⁵ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 490; Бан Гу. Ханнома. Урумчи. 1994. Б. 861.

²²⁶ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 33.

²²⁷ Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996, С.124, 367.

Хўтан Қорақурум (Қурум – Қоранғутоғ) тоғ этақларида жойлашган қадимий давлат бўлган. Унинг қадимийлиги эса уни улуғлаб Мочин деб номланишига асос бўлган бўлиши керак. Х асрда Хўтан Чин (ас-Син) [И-108] деб аталган бўлишига қарамай, араб тарихчиси ат-Табарий (839-923) унинг катта бир мамлакат эканлиги ҳақида маълумот беради²²⁸. Ал-Марвазий ҳам Хўтан атрофидаги ҳудудни ас-Син (Чин) деб номлаган ва уни Чиндаги энг катта мамлакат, яъни «Улуғ Чин» деб таъкидлаган. Яъни у Мочин атамасини тилга олмаган бўлса-да, унинг маъносидаги «Улуғ Чин» атамасини ишлатган. Унинг ҳудудини Маҳмуд Қошғарий айтган Тангритоғнинг жанубидаги Қуйи Чиндалиги кўрсатилган.

XII асрда улуғ географ Идрисий ҳам ал-Марвазий каби Мочин атамасини тилга олмайди. Лекин у ас-Синнинг улуғ, катта Чин эканлиги ҳақида: «Ас-Син мамлакатига келсак, Тўққиз ўғуз мамлакати билан чегараланади, уларнинг қўшини кўп, бой, журъатли, довжурак, жасурдир. Бу жойдаги синликларнинг (чинликларнинг) кийими ҳам туркларникига ўхшаш. Шунингдек, чавандозлари ва қуролланиши бирдай. Уларда катта филлар бўлиб, урушда қўшиннинг олдида юради. Турклар уларнинг ҳужумидан қўрқади...»²²⁹, - деб маълумот келтиради. Мазкур маълумотда турклар тўққиз ўғуз деб тилга олинади. Чин (ас-Син) атамаси тўққиз ўғуз билан чегарадош Аслий Хитойнинг шимолидаги чинликларга (туркийларга) нисбатан айтилмаган. Чунки мазкур чинлар шимолда яшаганлиги туфайли уларнинг филлардан фойдаланиш имконияти бўлмаган. Унинг маълумотида жанубда Қурум тоғи этақларидаги туркча кийим кийган ўтроқ аҳоли чинликлар (ас-синликлар) деб таъкидланган. Яъни чинликлар деб хўтанликлар кўрсатилган.

²²⁸ История ат-Табари, (Перевод с арабского В.И.Беляева). Тошкент, 1987. С.145-148.

²²⁹ Ал-Идриси. Китаб нузхат ал-муштак фи-хитирак ал-афак. (Развлечение истомленного и странствование по областям [Вселенной]), перевод с арабского языка Ш. Закиров // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии, Ташкент, 2003, С.59.

XI-XII асрда ёзилган Қошғарий ва Марвазий асарларида ас-Син (Чин) деган жой сифатида Хўтан ва унинг атрофидаги Қорахонийлар ҳудуди кўрсатилган. Лекин уларнинг асарида ал-Идрисий тилга олган тўққиз ўғузлар йўқ. Тўққиз ўғузлар яшаган жойда улар Билод-Уйғур (Идикут хонлиги)ни кўрсатишади. Хитой олими Хуа Тов араб, форсий манбалардаги тўққиз ўғузлар маскани ҳақидаги маълумотларни чуқур таҳлил қилади. Унинг таҳлилича, X асрдан кейин ёзилган асарларда тўққиз ўғузлар юрти Jinan jkath (Чин шаҳри) бўлган Қўжу шаҳрини пойтахт қилган уйғурларнинг (Идикут хонлигининг) ҳудуди эканлигини исботлайди²³⁰. Демак, Идрисий тўққиз ўғузлар деб Тангри тоғининг шимолидаги уйғурларни кўрсатади. Унинг жанубидаги Хўтан атрофида яшаган ўтроқ аҳолини ас-Син деб айтади. У чинликларнинг тўққиз ўғузлар билан бир халқ эканлигига уларнинг урф-одатлари бир хиллигини далил қилиб кўрсатади. Лекин бир этносни иккига бўлиб, тўққиз ўғузларни турк деб номлаб, ўтроқ аҳолини чинлик деб кўрсатади.

IX- XIII асрларда ёзилган географик асарларнинг аксариятида, хусусан, ал-Хоразмий, Беруний асарларида ҳам «Мочин» атамаси ҳақида сўз юритилмаган. Маҳмуд Қошғарий асарида мазкур атама икки марта тилга олинади ва у чизган харитада бериледи. Унинг асарида Мочин ҳақида баён этилган маълумотлар харитасидаги кўрсатмага мос келади. Муаллиф Мочин ҳудуди Юқори Чиндалигини айтиб, унда тавғочлар яшаганлигини қайд этган. Афсуски унинг асарида Чиндан фарқли ўлароқ Мочин атамасига тўла изоҳ бермаган. Эҳтимол у яшаган давргача «Мочин» ҳаммага маълум жой номи бўлган. XI асрда бу атама тавғочлар юрти Манжурияга нисбатан қўлланила бошлаган. Шунинг учун у «ҳозир Тавғоч Мочин деб юритилади», - деб ёзган ва бу тўғрисида батафсил изоҳ бермаган бўлиши керак.

Ҳозиргача Маҳмуд Қошғарийнинг «Туркий сўзлар девони» асаридан ташқари, Манжурияни Мочин деб кўрсатган бирорта

²³⁰ Хуа Тов. Ғарбий Юрт тарихи ҳақида тадқиқот, Урумчи, 2002. Б. 251-252.

манба топилгани йўқ. Унинг билан бир юртлик ва бир даврда яшаган Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарида Мочин ҳудудининг ўзгарганлиги ёки унинг шарқдалиги ҳақида маълумот бермайди. Юсуф Хос Ҳожиб асарида: «Чин ва Мочин олимлари ва ҳокимларининг ҳаммаси бир қарорга келдиларки, Машриқ вилоятида, барча туркий халқлар яшаган ерларда, Бугрохон тилида, туркий тил билан [ҳеч ким] бундан яхшироқ китобни ҳаргиз ёзгани йўқ»²³¹, - деб айтилган. Юсуф Хос Ҳожиб асарида Чин, Мочинда яшаганлар туркий халқ эканлиги таъкидланган. Шунингдек у «Қутадғу билиг» асарини туркийлар қандай номлаганлиги ҳақида гапирганда, Чин ва Мочин билан бирга Шарқ халқлари ҳақида гап юритади²³². Бунга қараганда у Маҳмуд Қошғарий каби туркийлар юрти Чинни учга бўлиб кўрсатган. Лекин, Мочин шарқда эмас, балки Хўтан атрофида нисбат қилинади.

Умуман айтганда, XI аср манбаларида Мочин атамаси икки жойга нисбатан қўлланилган. Маҳмуд Қошғарий Мочин атамаси шарқий туркларга нисбатан ишлатилганлигини айтиб, чизган харитасида Манжурияни Мочин деб кўрсатади. Унинг бошқалардан фарқли ҳолда Мочин атамасини шарқга нисбатан ишлатиши бир неча мулоҳазага сабаб бўлади. У Қорахонийларни дунёдаги энг улуғ подшоҳлик деб ҳисоблаган. Ҳатто, чизган харитасида ер куррасининг марказида Қорахонийлар подшоҳлиги жойлаштирилган. Аслида эса унинг «Туркий сўзлар девони» асари араблар учун ёзилган луғат бўлганлиги сабабли у араб географлари чизган харитага мослаштириши мумкин эди. Лекин у ўз юртини ва элини улуғлаб, унинг ҳақиқий ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Шу боис, Маҳмуд Қошғарий Мочин атамасини шарқий туркларга ва улар яшаган жойга нисбатан ишлатишига сабаб, мазкур мамлакатни Қорахонийлардан улуғ деб санашидан келиб чиқмаган.

²³¹ «Қутадғу билиг», уйғур тилидаги нашри, Бежинг, 1984. Б. 5.

²³² Ўша асар Б. 13.

Унинг «тавғочлар мочин деб номланади» деган гапига асосланганда, Чин ҳудудида тавғочлар томонидан ташкил этилган «Танг хоқонлиги» ўз даврида кучли империя бўлганлиги ва шу сабабли тавғочлар юрти Мочин деб аталганлиги маълум бўлади. Яъни «Мочин» атамаси «Улуғ Чин» деган маънони билдирганлиги боис, бир пайт Тавғоч хоқонлиги (Танг сулоласи) ташкил топган тавғочлар яшаган жой - Манжурия «Улуғ Чин» («Мочин») деб номланган бўлиши ҳам мумкин. Лекин Юсуф Хос Ҳожиб каби туркистонликлар қадимий анъанага кўра Хўтан атрофини Мочин деб номлашни давом эттирган.

Хўтанни Мочин деб номлаш анъанаси то XIX асрга қадар давом этган. Айни пайтда географлар Чин атамасини шарқда яшаган жами туркийларга ва улар истиқомат қилган ҳудудга нисбатан қўллашган. Уларнинг кўпчилиги Мочин атамасини ишлатмаган. Шу боис Хўтаннинг Мочин эканлигини айтмаган. Бадиий асарларда қадимий Хўтан шаҳрини улуғлаб, Мочин атамасини Чин атамаси билан қўшиб, «Чин ва Мочин» деб қўллашган.

Хулоса қилганда ўрта аср географларининг аксарияти Чин атамасини ишлатган бўлса-да, Мочин атамасини кам тилга олган. Лекин, бадиий асарларда «Мочин» атамаси алоҳида, баъзан «Чин» билан қўшилиб «Чин ва Мочин» тарзда кенг қўлланилган. XI асрдан сўнг Хўтан атрофидаги ҳудудда ташкил топган мамлакатлар Мочин деб аташга лойиқ, яъни Чин ҳудуди ичидаги мавқеи катта давлат бўла олмаган бўлса-да, уни Мочин деб номлаш давом этган. Хусусан, Шарқий Туркистонда ёзилган асарларда Мочин атамаси Хўтанга нисбатан қўлланилган. Лекин, Маҳмуд Қошғарий Мочин юртининг Шарқий Чинга нисбатан қўлланила бошлаганлигини қайд қилади. У тавғочлар юртининг кейинги пайтларда «Мочин» деб номланганлигидан хабар топиб, «ҳозир Тавғоч «Мочин», «Хитой» «Чин» деб танилмоқда» деган маълумотни келтиради. Балким, Мочин атамасига маънодош Манжурия номининг пайдо бўлиши мазкур изоҳ билан шарҳланар.

Ўтмишда Самарқандга келган чинликлар ким?

Ал-Марвазий «Ҳайвонлар табиати» асарида узоқ ўтмишда (ислом дини кириб келишдан олдин) Мовароуннаҳр вилояти Чин (ас-Син)нинг бир бўлаги бўлганлиги, Самарқанд эса унинг асосий шаҳри бўлиб, чинликлар у ерда жуда сифатли қоғоз ишлаб чиқаришгани ҳақида ёзилган²³³.

Ал-Марвазий ўз асарида узоқ ўтмишда турк ҳудуди Чиндан Самарқандга келганлар ҳақида маълумот беради. Унинг маълумотида туркий халқларнинг ўзаро муносабати акс эттирилади. У кейинги даврда Чин деб номланган Аслий Хитой ҳудудидан келган ханзуларнинг узоқ ўтмишда Ўзбекистон ҳудудига бостириб кирганлигини кўрсатмайди. Хитойшунос Н.Я.Бичурин ҳам бу масалада тўхталиб, хитой манбаларида Самарқанднинг Хитой таъсир доирасида бўлганлиги ҳақида маълумот йўқлигини айтади²³⁴. Лекин Хитой тарихчиси Ванг Жилай ал-Марвазийнинг келтирган маълумотига асосланиб, Самарқанд атрофи бир вақтлар Жунгтуога (Ўрта Хитой давлатига) тобе бўлганлигини ёзади ва бунга Танг (Тавғоч) империя қўшинининг Марказий Осиё ҳудудига кириб келганлигини далил сифатида кўрсатади. У ўз тадқиқотида 751 йили Танг (Тавғоч ҳоқонлиги) қўшини Талас атрофида араблар томонидан мағлуб бўлгандан сўнг, арабларга асирга тушган 20 минг киши орасида ханзу миллатига мансуб уста ҳунароманд, ҳатто зиёлиларнинг бўлганлигини таъкидлайди. У айнан шу асирларнинг латтадан қоғоз ишлаб чиқаришни самарқандликларга ўргатганлиги тўғрисидаги тахминни қўллаб-қувватлайди²³⁵. Натижада, хитой ва бошқа айрим тадқиқотчилар томонидан Марвазий айтган «Чин» атамасининг ханзу (хитой) давлатчилигига нисба-

²³³ Тахир ал-Марвази //Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент, 2003, С.47.

²³⁴ Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М., 1950-1953. Ч.2, С.272-274, 281.

²³⁵ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 428-429.

тан ишлатилиши оқибатида улар қуйидаги иккита илмий жиҳатдан хато хулосани чиқаришган:

1) Ўрта асрда, ҳозирги мустақил Фарбий Туркистон давлатлари ҳудудида Хитой (Аслий Хитой ханзулар давлати) ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Яъни ҳеч вақт ханзу давлатчилиги таъсирига ҳам учрамаган жойларни, бир давр Жунгтуо ҳудуди доирасида бўлган деб, сохта асослашга далил қилган.

2) Узоқ ўтмишда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қоғоз ишлаб чиқарилмаган. Бу ердаги усталарга қоғоз ишлаб чиқариш усулини VIII асрда ханзулар ўргатган деб хулоса қилишади. Аммо бу фикрда ҳам илмий асос йўқ.

«Чин» атамасининг нотўғри ишлатилиши натижасида юзага келган биринчи хато хулосага келсак, ҳақиқатан Танг империя қўшини Марказий Осиёга босиб кирганлиги ҳақида хитой манбаларида маълумот келтирилади. Лекин тадқиқотчилар томонидан Танг (тавғоч) қўшинининг тажовузи кимлар томонидан амалга оширилганлиги масаласига кам эътибор берилиб келди. Танг қўшинининг таркиби масаласи юзасидан хитой манбаларидаги маълумотлар тадқиқотчилар диққат марказидан четда қолди. Шунинг учун хитой манбалари ва шу асосда иш олиб борган олимлар тадқиқотларига эътибор қаратамиз.

Хитой манбалари ва манбалар асосида қилинган ишларда берилган маълумотларга қараганда, тарихчилар томонидан кўп тилга олинган Тавғоч (Танг) хоқонлигининг армияси Марказий Осиёга кириб келгани ва араблар билан бўлган жангда мағлуб бўлганлиги масаласини таҳлил қилиш учун қуйидаги бир неча ҳолларни назардан ўтказиш лозим бўлади.

Юқорида таъкидлангандек, хитой адабиётидаги маълумотларда Танг сулоласига асос солганлар туркий халққа мансуб тавғочлар бўлган. Шунингдек, Танг (Тавғоч) сулоласининг ташкил топиши бевосита Турк хоқонлигининг фаол қўллаб-қувватлаши натижасида амалга ошганлиги ҳақида ҳам хитой адабиётида етарли маълумот борлигини тадқиқотчилар қайд этишади.

VI асрнинг охирида Турк хоқонлигининг ичида ўзаро низо-лар пайдо бўлиб, ҳокимият парчалана бошлаган. 581 йили мазкур вазиятдан фойдаланган Хитойдаги Суй хонлиги Турк хоқонлигининг қарамлигидан қутулиш учун унга бериладиган совғасаломларни қисқартишга ҳаракат қилган²³⁶. Ҳатто, у Шарқий туркларга қарши уруш бошлаган. Лекин Турк хоқонлиги тахтини Сивар хоқон (609-619) эгаллагандан сўнг, мазкур хоқонлик яна Суй хонлигининг кучли рақибига айланади. Ҳатто, Сивар хоқон 615 йили Суй хони Янгди (605-617) шикорга чиқганида қуршаб олиб, уни йўқ қилмоқчи ҳам бўлган. Янгди Турк хоқон қароргоҳидаги ханзу маликасининг ҳийласи билан фалокатдан қутилиб қолган [И-109]. Икки мамлакат ўртасидаги уруш оқибатида Суй хонлиги иқтисодига путур етиб, деҳқонлар кўзғолони бошланиб кетади. Деҳқонлар кўзғолонига таба (тавғоч) қавмидан бўлган Ли Юан [И-110] бош бўлади. Турк хоқони асли турк Ли Юанни қўллаб-қувватлайди. Ли Юан Сивар хоқоннинг ёрдамида Суй хонлиги маркази Чангъанни босиб олиб уни инқирозга учратади²³⁷. 618 йили тавғоч қавмидан бўлган турк Ли Юан томонидан Тавғоч хонлиги (хитой адабиётида Танг сулоласи) ташкил топади. Унинг пойтахти Аслий Хитойнинг шимолидаги Чангъан шаҳри бўлган. Демак, Тавғоч хонлигининг ташкил топиши уни бевосита Турк хоқонлигининг қўллаб-қувватлаши натижасида амалга ошган. Мазкур, Аслий Хитойда туркий халқ вакиллари томонидан ташкил топган мамлакат бошда Турк хоқонлигига тобе бўлган. Тавғоч хонлари Турк хоқонлигининг ёрдами эвазига унга товон тўлаб туришган. Бироқ улар ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач иложи борица мазкур товонни тўламасликка ҳаракат қилган.

Турк хоқонлиги 626 йилнинг охирларига қадар Тавғоч хонлиги ҳудудига бир неча бор бостириб кириб, уларни товон

²³⁶ Лин Ган. Турк тарихи. Б. 126-127.

²³⁷ Турғун Олмос. Уйғурлар. Б. 204.

тўлашга мажбур қилган²³⁸. 627 йили хоқонликка бирлашган қабилалар ўртасида юз берган турли зиддиятлар ва табиий офат натижасида Турк хоқонлиги заифлашди²³⁹. Унинг таркибидаги сир-тардуш, уйғур каби қабилалар мустақил бўлиб олиб Турк хоқонлигига қарши Тавғоч хонлиги билан бирлашади. Тавғоч хонлиги эса уларнинг қўмондонларига унвонлар бериб, ўз ҳимоясига олган²⁴⁰. Натижада, Тавғоч хоқонлиги вужудга келди. Аслида, Турк хоқонлигидан ажраб чиққан туркий қабилалар Тавғоч хоқонлигининг ёрдамида ўз мустақиллигини тиклаб олиш учун ҳаракат қилганлар. Хитой тарихчиларининг хитой манбалари асосида келтирган маълумотларига кўра, 627-628 йиллари Олтойда яшовчи қарлуқлар Турк хоқонлигига қарши кўтарилган. 630 йили Танг сулоласи билан бирга тўра қабилалари Шарқий турк хоқонлигини мағлуб қилгандан сўнг, Қумул вилоятидаги Етти шаҳар аҳолиси Иссиққўл атрофидаги жабарқолар Фарбий турк хоқонлиги ҳудудини эгаллаган. Шунингдек, шарқий турк хоқони Асинашир Тавғоч хоқонига тоби бўлганлиги (ҳимоясига ўтганлиги) айтилади²⁴¹. Шу пайтда сир-тардушлар Фарбий турк хоқонлигининг ҳудудидан шарқга силжиб, уйғурлар билан бирлашган²⁴².

Ўз навбатида Турк хоқонлигининг заифлашганлигидан фойдаланиб Тавғоч хоқонлиги ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга имкон топди. У Осиёда Турк хоқонлиги билан рақобатлаша оладиган яна бир хоқонлик бўлиб майдонга келди. У Турк хоқонлигидан ажраб чиқиб, ўзининг ҳимоясига ўтган шарқий турк қабилаларидан давлат мудрофаасини кучайтириш йўлда фойдаланди. Хусусан, уларга таянган ҳолда Марказий Осиёда ўз таъсир доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилган. Аини пайтда Турк хоқонлигига қарши жиддий кураш бошлаган. Тавғочлар-

²³⁸ Лин Ган. Турк тарихи, Б. 160-161.

²³⁹ Турғун Олмос. Уйғурлар, 1989. Б. 206.

²⁴⁰ Янг Шенгмин. Уйғурлар. Б. 78-79.

²⁴¹ Чэн Хуа, Гу Пингян, Ванг Жилай, Шинжонгнинг қисқача тарихи, 1 китоб, Урумчи, 1984. Б. 166-167. (Янг Шенгмин. Уйғурлар. Б. 74).

²⁴² Янг Шенгмин. Уйғурлар. Б. 74.

нинг ҳарбий юришларига Марказий Осиёдаги туркий мамлакатлар жиддий қаршилик кўрсатмаган. Бунинг сабаби, ҳойнаҳой, уларнинг насаби туркий халқларга бориб тақалганлигидан ва қўшини туркийлардан ташкил топганлигидан бўлса керак.

Баъзи тадқиқотчилар томонидан турк қавмларнинг (шарқий туркларнинг) Тавғоч хоқонлигига бориб қўшилганлигини «улар таслим бўлишган», - деб изоҳлашади. Ва бу ҳақда кўплаб маълумотлар келтиришади²⁴³. Хусусан, шарқий туркларнинг оз сонли Тавғоч қўшинлари билан Ғарбга юришини хитой тарихчилари Танг сулоласининг Туркистонга бостириб кириши деб кўрсатади. Аслида эса хитой олимларининг тадқиқотларига кўра 630 йили сир-тардушлар билан бирлашган Тавғоч қўшинлари Шарқий туркларга зарба бериб, ғалаба қозонган²⁴⁴. 640-650 йиллари шарқий туркий қабилалар, жумладан, уйғур, қарлуқ ва бошқа қабилаларнинг иштирокида тавғочлар Тангри тоғининг жанубига кириб келган²⁴⁵.

Тавғоч хоқони ғарбий турклардан бўлган Асна Алп (Ашина қули)нинг Турк хоқонлигига қарши ҳаракатларига ёрдам бериб, Ғарбга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилган. Лекин Асна Алп мустақил сиёсат юргизиб, Тангри тоғининг шимолида ўз ҳукмронлигини тиклайди. Бунга қарши Тавғоч хоқони 30 минг (баъзилар 20 минг деб ҳам кўрсатади²⁴⁶) пиёда ва уйғур Боён қўмондонлигидаги 50 минг отлик қўшинни сафарбар қилади. Буларнинг уруши тўққиз йил давом этган. 658 йили Асна Алп мағлуб бўлиб, Тошкентда қўлга тушади. Тавғоч хоқонлиги томонида туриб ҳарбий юришда қатнашган турклар ўз маконларига қайтиб кетади²⁴⁷. Мазкур аҳвол шу пайтда Марказий Осиё-

²⁴³ Чэн Хуа, Гу Пингян, Ванг Жилай, Шинжонгнинг қисқача тарихи, 1 китоб. Б. 167-176; Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. 1989. Б. 205-209; Лин Ган. Гоузиҳу. Қадимий уйғурлар тарихи. Б. 9-10; Яна, Турк тарихи, Урумчи, 2002. Б. 151-182; Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 277-284; Янг Шенгмин. Уйғурлар. Б. 100-107 ва бошқалар.

²⁴⁴ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 311-312.

²⁴⁵ Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. 1989. Б. 225-226.

²⁴⁶ Ўша асар. Б. 227.

²⁴⁷ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 321-332. Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. 1989. Б. 225-226

да Фарбий турк, хоқонлиги жуда катта мағлубиятга учраган бўлишига қарамай, сиёсий саҳнада сақланиб қолганлигини кўрсатади. Дарҳақиқат, 711 йили Фарбий туркларга хоқонлик қилиш ҳуқуқи тургаш хонларининг қўлига ўтади²⁴⁸. Тавғоч хоқонлигининг Фарбга қилган юриши туркий халқлар давлатчилигидаги ички урушларни кўрсатади. Бу жанглар туркий лашкарлар томонидан амалга оширилганлиги кўпгина тадқиқотларда ҳам ўз аксини топган. Бундай хулосанинг ҳақиқатга мослигини хитойшунос А.Г.Малявкин ҳам ўз тадқиқотида алоҳида таъкидлайди²⁴⁹.

Демак, Турк хоқонлиги турли сабабларга кўра инқирозга учраганда, унинг таркибидан бўлиниб чиққан туркийлар Тавғоч хонлигига бориб қўшилган. Тавғоч хоқонлигининг ҳукмдорлари асли туркийлардан бўлганлиги учун туркий қабиаларнинг бу ҳаракатларини ҳимоя исташи табиий ҳолдир. Айни пайтда Тавғоч хоқонлиги уларнинг кучи билан Марказий Осиёда жанговар ҳаракатларни олиб борган. Улар Марказий Осиёдаги Турк хоқонлиги ҳудудига кирган жойларни, жумладан, Самарқандни эгаллаган. Ал-Марвазий эса тавғоч, уйғур, қарлуқлар Чин юртидан келганлиги сабабли, уларни чинликлар деб тилга олган.

750 йили Фарғона беки билан Тошкент беки ўртасида низо юз берган. Фарғона беки Тавғоч (Танг) хоқонидан ёрдам сўраган²⁵⁰. Бу пайтда Тавғоч хоқонлигининг Гао Шанчжи (корейс миллатига мансуб қўмондон)²⁵¹ бошчилигидаги 30 минг қўрама қўшини тибетликларга қарши курашда уйғурларга ёрдам бериб, Шарқий Туркистонда турган эди. Мазкур қўшин Фарғона бекига ёрдам бериш баҳонаси билан Тошкентга бостириб

²⁴⁸ Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. Б. 1989, 228.

²⁴⁹ А.Г.Малявкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989. С.328.

²⁵⁰ Ибн ал-Асир. «Ал-каmil фи-т-тарих». ЎзФА ШИ, №824. Б. 5686; Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. С.317; Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 426.

²⁵¹ Э.Шефер. Золотые персики Самарканда.М., 1981, С.65.

кириб, шаҳар бекини асир олиб, катта бойлик ўлжа олганлиги маълум²⁵². Бу жангда фарғоналикларнинг қатнашганлиги ҳақида сўз юритилмайди. Албатта, улар ёрдам сўраб, ўзлари четда турмаган бўлиши керак. 751 йили Тошкент бекининг ўғли тавғочларга қарши курашда араблардан ёрдам сўраган. Арабларнинг Хуросондаги волиси (ҳокими) Абу Муслим лашкарбоши Зиёдни²⁵³ ёрдамга юборган²⁵⁴. Таласда араб лашкарлари ва тавғочлар қўмондонлигидаги туркий қўшин ўртасида жанг бўлиб ўтган. Жангда тавғоч қўшинига қўшилиб уруш қилган қарлуқлар рақиб томонига ўтиб кетганлиги туфайли араблар ғалаба қилган. Урушда тавғоч (асосан туркий)ларнинг аксарият кўпчилиги қириб ташланган ва бир қисми асир олинган. Тавғоч қўшининг қўмондони Гао Шанчжи бир неча минг ханзу қўшини билан қочиб кетишга муяссар бўлади²⁵⁵. Лекин мазкур маълумот ат-Табарийда берилмаган. Унда шу пайтда Абу Муслимнинг Самарқандда турганлиги ва унинг лашкарбошиси Абу Довуд Холид Кешга ҳужум қилиб, жуда кўп Чин (рус тилига қилинган таржимада - Китай) молини ўлжа олгани ва Абу Муслимга юборганлиги айtilган²⁵⁶.

Тадқиқотчи томонидан Талас урушида тавғочлар томонидан 70 минг (Ибн ал-Асирда 80 мингдан кўп)²⁵⁷ лашкар қатнашганлиги тахмин этилади. Шундан 20 минг нафари Танг (Тавғоч) қўшини деб таъкидланади²⁵⁸. Аслида, бу масала юзасидан жиддий тадқиқот олиб борган хитой олими Ванг Жилай берган маълумотда Танг қўшини анча камлиги кўрсатилади. Унингча, 747 йили Тибетга қарши юборилган Гао Шанчжи бошчили-

²⁵² Ўша асар, С.305.

²⁵³ Ибн ал-Асир Салимни юборганлигини ёзади (Ибн ал-Асир. «Ал-камил фи-т-тарих»: ЎзФА ШИ, №824. Б. 568б.).

²⁵⁴ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 427.

²⁵⁵ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. С.317; Ибн ал-Асир. «Ал-камил фи-т-тарих». ЎзФА ШИ, №824. Б. 569а. (Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 427-428.).

²⁵⁶ История ат-Табари. Тошкент, 1987. С.348.

²⁵⁷ Ибн ал-Асир. «Ал-камил фи-т-тарих». ЎзФА ШИ, №825. Б. 569б.

²⁵⁸ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 427.

гидаги Танг қўшини бир туман отлик ва пиёда аскардан ташкил топган²⁵⁹. Бу қўшиннинг урушларда камайиб кетгани ва янги қўшин билан тўлдирилмаганлигини ҳисобга олсак, 751 йили унинг сони яна ҳам кам бўлган. Талас урушида Танг лашкарлари асосан кўп талафот кўриб, қолганлари Гао Шанчжи қўшинининг тирик қолган қисми ўз юртига қочиб кетишга мурассар бўлган. Яъни Талас урушидан сўнг Танг қўшини Туркистонда деярли қолмаган. Шу боис урушда асирга олинган 20 минг қўшиннинг таркибида ханзу миллатига мансуб тавғоч лашкари кам бўлган, деб айтишга асос бор. Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марвазий келтирган маълумотдаги чинликлар Шарқий Туркистондан чиққан туркий халқ вакиллари бўлган. Улар Танг хоқонлиги қўшинига қараганда кўпчиликини ташкил қилган. Яъни Талас уруши турк-араб уруши бўлган.

Шу ўринда тадқиқотлардаги Самарқандда қоғоз ишлаб чиқарган чинликлар жунгтуолиқларга (ханзу халқига) мансуб деган тахминнинг илмий асосга эга эмаслигини кўриб чиқишга тўғри келади. Чунки, айнан Самарқанд қоғози ханзулар томонидан ишлаб чиқарилганлиги ҳақида ё хитой, ё бошқа манбаларда то ҳозиргача маълумот топилмаган. Қолаверса, Марвазий маълумотидаги чинликларни ханзулар деб айтишга асос ҳам йўқ.

Дарҳақиқат ал-Марвазий Чин (ас-Син) деб кўрсатган, Ўрта Чиндаги Сучжоу (қадимда Жючуан 酒泉 Jiu quan-Цзю Цюань деб номланган) шаҳридан то Қуйи Чиндаги Хўтан шаҳригача бўлган ҳудудда жойлашган, Дунхуанг (Дашт-ота 敦煌) ва Крурона (хитой манбаларида Лавлан) деб номланган Лўб атрофидаги жойлардан латтадан ишланган қоғоз нусхалари топилган²⁶⁰.

Фикримизча, Самарқандда қоғоз анча қадимдан ишлаб чиқарилган. Чунки, Самарқанд қоғози учун кераклик хом ашё (ипак, пахта, каноп ва ҳоказолар) унинг ўзида қадимдан

²⁵⁹ Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 422.

²⁶⁰ Ерзин М.И. Становление и развитие уйгурской советской печати. Изд. «Наука». Алма-Ата, 1988, С. 19-21.

етиштирилган. Хитойликлар, яъни БХДнинг ичкарасидагилар пахта ўсимлиги борлигидан XIII асрдан кейин хабар топган²⁶¹. Демак, Марвазий яшаган даврда ханзулар пахтадан мато ишлаб чиқаришни билмаган. Табиийки, улар қоғоз ишлаб чиқарган тақдирда ҳам муҳим хом ашё тариқасида пахта ишлатилмаган. Самарқандда эса мазкур хом ашё мавжуд эди. Шу сабабли, хитой тарихчиси Ванг Жилай айтган, латта-паттадан Самарқандда қоғоз ишлаб чиқарган чинликлар²⁶² ханзу миллатига мансуб хитойликлар бўлмаган, деб айтишга асос бор. Яъни қоғоз ишлаб чиқарган ҳунармандлар деганда Талас жангида мутлақ кўпчиликни ташкил қилган туркий халқлар назарда тутилган. Чунки урушда иштирок қилган Танг хоқонлигининг оз сонли қўшинининг соғ қолган бир неча минг аскарлари ҳам ўз юртига кетиб қолган. Қисқаси Танг хоқонлиги томонидан Ғарбий Туркистон ерлари босиб олинмаган. Агар шу пайтда сифатли қоғоз ишлаб чиқарила бошланган бўлса, ишлаб чиқариш усулида ўзгариш юз берган. Яъни Самарқандда қоғоз ишлаб чиқаришнинг янги такомиллашган усули йўлга қўйилган. Бу эса Самарқанд қоғозининг шуҳратини дунёга таратган.

²⁶¹ Ерзин М.И. Становление и развитие уйгурской советской печати. С.20-21.

²⁶² Ванг Жилай. Ўрта Осиё тарихи. 1 китоб. Б. 429.

Хитой Халқ Республикасининг «Чин» деб номланиши масаласи

Юқорида келтирилган барча манба маълумотларида Чин ва Мочин ҳудуди ХХРнинг шимолида жойлашганлиги айтиб ўтилди. Унинг шарқи Манжурия бўлиб, ғарби Шарқий Туркистон бўлган. ХХРнинг жанубидаги асосан ханзу аҳолиси истиқомат қилган жойлар турк, форс, араб ва ҳинд манбаларида «Чин» деб номланмаган. Аммо ҳозир Чин атамаси жанубдаги ханзулар ҳудудига нисбатан ҳам қўлланилади. Бунга аниқлик кириштиш учун ханзу давлатчилиқ тарихидаги Чин билан боғлиқ масалаларга қисқача тўхталишга тўғри келади.

Милоддан аввал IV-III асрда БХДнинг жанубида Чжоу, Чин, Жаоу, Ян, Чи, Вэй, Хан, Чу деган 8 кичик хонлиқ ёки беклик мавжуд бўлган. Булардан атиги биттаси ҳозирги ханзу (хитой) миллати номидаги «Хан» хонлиги эди. Чин, Жаоу, Вэй, Ян хонликлари шимолда, асосан туркий халқларнинг аجدодлари дилар истиқомат қилган ҳудудда (Чинда) ташкил топган. Шу сабабдан хитой манбаларида уларни Дилар (Турклар) мамлакати деб ҳам аташган.

Милоддан аввал 221 йили Чин хонлиги Хан, Чжоу, Вэй, Чу, Ян, Чи каби 6 та кичик хонликларни бирлаштириб, Хитойда тўнғич марказлашган давлат барпо қила олди²⁶³. Мазкур Чин хоқонлиги ёки Чин империяси хитой тарихида Чин сулоласи (милоддан аввал 246-207) деб номланди. Унинг асосий кўпчилиқ аҳолисини Хитой жанубидаги ханзулар ташкил қилар эди.

Милоддан аввал II асрда Чин хоқонлиги иқтисодий, сиёсий, миллий зиддиятлар натижасида барҳам топди. Милоддан аввал 206 йили БХДнинг жануби шарқидаги Чин империяси ҳудудида янги бир хоқонлиқ вужудга келди. Мазкур хоқонлиқ ханзу аҳолиси вакиллари томонидан ташкил топганлиги туфайли у хитой тарихида «Хан сулоласи» номи билан машҳур бўлди.

²⁶³ Фан Винлан. Жунгуо умумий тарихи. 1 китоб. Б. 361.

Мазкур хоқонликдан олдин ташкил топган Чин империяси майда хонликларни бирлаштириб, уларнинг яна бош кўтариб чиқиш имкониятини йўқ қилганлиги туфайли Хан хоқонлиги ўз-ўзидан Чин империяси ҳудудининг ҳокимига айланди. Хан хоқонлиги хитой халқи тарихида ҳудуди кенг, таъсири катта сулола деб таъкидланади. Аммо, бу империя бошда Хун хоқонлигига қарши юришда катта маълубиятга учраб, қарам мамлакат бўлиб, жуда катта миқдорда уларга хирож тўлаган²⁶⁴. Фақат мазкур хоқонлик ташкил топиб 66 йил ўтгандан кейин, хоқон Уди (милоддан аввал 140-87) даврига келиб, ханлар (ханзу миллатига мансуб одамлар) мустақилликни қўлга олган. Ҳатто Уди Фарғонага юриш қилишга журъат қилди. Бу юришдан сўнг давлат инқирозга учраб, Хан сулоласи кучсизланиб кетганлиги маълум²⁶⁵.

Ханзулар давлатчилиги тарихида Хан империясининг ташкил топиши ханзу этносининг шаклланиши ва тараққиётида оламшумул тарихий аҳамият касб этди. Хан сулоласи даврида хунлар БХДнинг жанубида, ўзларига қўшни яшаган, собиқ Чин ҳудудидаги аҳолини (асосан туркийлар аждоди рунг-дилар ва бир қисм ханзуларни) чинлар деб номлашган. Милодий 202 йили Хан хоқонлиги емирилгандан сўнг, хитой манбаларида мазкур империянинг асосий аҳолисини мамлакат номи билан «хан» деб аташ бошлашган. «Зеро бу атама хитойлар учун буюк давлат асосчилари ва бирликка эришган халқ маъносини англатадиган сўзга айланган эди»²⁶⁶. Шу боис мазкур аҳолини тарихчилар томонидан Танг сулоласидан кейин (X асрдан сўнг) ханлар деб номлаш пайдо бўлган²⁶⁷. Шунга қараганда, милоддан аввал II асрда Осиёда энг катта Хун хоқонлиги Хан хоқонлигининг аҳолисини, унинг шимолида, хунлар билан қўшни

²⁶⁴ Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 404-405.

²⁶⁵ А. Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент, 2002.

²⁶⁶ А. Хўжаев. «Хитой» атамасини қандай гушунмоқ керак, – ЎзФА ШИнинг «Шарқшунослик» мажмуаси, Тошкент. 1995, № 6. Б. 143.

²⁶⁷ «Ханнома қўшимча изоҳлари» 8 том. Б. 5519 (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б. 947).

яшаган туркийлар номи билан «чинликлар» деб атаган. Ўрта асрларга келиб, шимолдаги рунг-дилар яшаган масканда ханзу (хитой) аҳолиси кўпчиликини ташкил қилганлиги боис уларни шимолдаги туркийлар *ханлар* деб тилга олишган. Бу эса Хан империясининг номини кейинги давр тарихчилари ХХРнинг асосий кўпчилик аҳолисининг этник номи сифатида қабул этишига сабаб бўлган бўлиши керак.

Шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, то ХХ асрга қадар ханзу халқи вакиллари томонидан ҳозирги ХХР ҳудудини бирлаштирган кучли мамлакат ташкил топмаган. БХДнинг ички қисми (жануби) бир неча бор ханзу бўлмаган халқ вакиллари (туркий халқга мансуб қавм вакиллари) томонидан босиб олинди. Улар туркий ҳудудлардан бошқа жойларни (жумладан, Жунггуони - Аслий Хитойни) ҳам ўз ҳукмронлигига бирлаштириб, бир неча бор Осиёдаги энг кучли империяларни барпо этишади. Ўрта асрда айнан шундай, туркий халқлар ҳудудини бирлаштирган ва Жунггуони босиб олган халқлар тавғочлар (хитой адабиётида Танг сулоласини ташкил этганлар), қитонлар (манбаларда хито ёки хитой, қорахитой), монголлар ва манжурлар (хитой адабиётида Чинг сулоласини ташкил этганлар) эди.

Ханзулар давлатчилигида қўлланилган Жунггуо 中国 (Марказдаги давлат) атамаси дастлаб, 2,5 минг йил илгари ёзилган асарларда марказ ёки пойтахт маъносини англатган²⁶⁸. Кейинчалик «Жунггуо» атамаси ҳудуди БХДнинг жануби ва шарқида кенгайиб-торайиб турган кичик бир давлатга нисбатан қўлланилган. Баъзида ханзу бўлмаган халқ вакиллари томонидан Жунггуо замини босиб олингандан сўнг, улар эгаллаган жойларнинг ҳаммасини хитой тарихчилари «Жунггуо» деб тилга олади.

Европаликлар, жумладан, руслар ҳам «Жунггуо» ёки «Китай» мамлакати ҳақидаги тафсилий маълумотларга кейинги

²⁶⁸ А.Хўжаев. «Хитой» атамасини қандай тушунмоқ керак. Б. 145.

даврларда эга бўлганлиги маълум. XIII асрда европаликларга мазкур мамлакат тўғрисида тўлиқ ахборот берганларнинг бири Марко Поло бўлган. У «Хитой» атамасини Шимолий Хитойга (Чинга) нисбатан ишлатиб, Жунггуога (Жанубий Хитойга) нисбатан эса «Манзу» атамасини ишлатган²⁶⁹. У «Чин денгизи» атамасини (ҳиндилардан эшитган бўлиши керак) асарида бир марта тилга олган. Лекин гап айнан қайси денгиз ҳақида борганлиги белгисиз. XVI асрда португалияликлар Жунгтуо (Аслий Хитой) ҳудуди ҳақида дастлаб тасаввурга эга бўлган. Лекин улар Хитойнинг шимолидаги туркийлар юртига нисбатан ҳиндлар қўллаган «Чин» атамасини хато англаганидан бўлса керак, Жанубий Хитойни ҳам Чин деб билишган. Чунки улар дастлаб келган пайтларида шимол билан жанубнинг фарқига боришмагани аниқ. В.В.Бартольд шу даврдан бошлаб Хитойга нисбатан Чин атамаси қўлланилганлигини тахмин қилади²⁷⁰.

Чин атамасининг европаликлар томонидан қабул этилишида XVII асрнинг бошида португалиялик Бенедикт Гоэснинг Шарқий Туркистонга қилган саёҳати муҳим аҳамият касб этганлиги тахмин этилади. У то XIX асрга қадар Шарқий Туркистон орқали Хитойга боришга ҳаракат қилган ягона европалик саёҳатчи эди²⁷¹.

Бошқа йўллар билан Хитойга борганларнинг кўпчилиги Хитойда Мин сулоласининг (1368-1644) охири, Чинг (Манжур) сулоласининг (1644-1911) дастлабки даврига тўғри келади. 1605 йили Гоэс Шарқий Туркистонда турган пайтида Пекин (ханзу тилида Бежинг, туркий тилда Хонбалиқ)дан келган карвон орқали Хитойнинг (шимолий Хитойнинг) Чин деб номланишидан хабар топади. Лекин у Пекинга етиб бормасдан 1607 йили Сучжоуда вафот этади. Унинг ёзиб қолдирган хотиралари 1615

²⁶⁹ Книга Марко Поло. Перевод старо французского текста И.Н. Минаева. Гос. Издат. «Географической литературы». М., 1955, С.291, 317.

²⁷⁰ В.В.Бартольд. Сочинения. Том.IX, М. 1977. С. 287.

²⁷¹ Ўша асар, С. 289.

ва 1618 йиллари нашрдан чиққан²⁷². Бу Хитойни европаликларга таништирган дастлабки адабиётлардан бири бўлган. Балким, европаликлар ўша пайтдан бошлаб Аслий Хитойни ҳам Чин (China) деб номлашга бошлагандир.

Аслида туркий юртга нисбатан ишлатилган «Чин» атамасининг Жунггуога нисбатан қўлланилишининг асосий сабаби деб қўйдаги талқинни айтиш мумкин. 1) Европаликлардан дастлаб португаллар Жанубий Хитойдан ташқари Шимолий Хитойдаги Чин ҳудудини эгаллаган Минг сулоласидан (1368-1644) хабар топишди. Улар ҳиндлардан эшитган Шимолий Хитойга қўлланилган «Чин» атамасини Минг сулоласига нисбатан ҳам ишлатиши натижасида олдин ҳеч қачон Чин деб аталмаган ханзулар яшаган ҳудудни ҳам «Chin» деб номлаганлар.

2) 1644 йили Хитойнинг шимоли шарқидан (Шарқий Чиндан) чиққан манжурлар Жанубий Хитойни (Жунггуони) босиб олди. Улар империя номини «тоза», «пок», «одил» ва «шарқ»²⁷³ маъносини англатувчи «Чинг» 清 (Ĉīn) сўзи билан атаган. Манжурлар ўзларининг шарқдан чиққан одил халқ эканлигини кўрсатиш мақсадида мазкур номни қабул қилган бўлиши керак. Империянинг пойтахти Хитойнинг шимолида жойлашган Хонбалиқ (Пекин-Бежинг) шаҳри бўлган. Сўнгра мазкур империя ҳудуди Монголия ва Шарқий Туркистон каби Чин ерларини босиб олиш ҳисобига кенгайган. «Чинг» 清 империясининг номи «Чин» 秦 атамаси билан оҳангдош ва мазкур империя Чин ҳудудидан ташқари Жунггуони босиб олганлиги сабабли уни европаликлар «China» деб аташган бўлиши керак.

3) Манжур (Чинг) империясининг асосий аҳолиси ханзулар бўлганлиги ва асосан ханзу тилида иш юритганлиги боис, чет элликлар назарида манжур билан ханзуларнинг фарқи бўлмаган. Манжурлар ўз тилини ханзу тилидан устун қўйганлиги,

²⁷² В.В.Бартольд. Сочинения. Том.IX, М. 1977. С. 289.

²⁷³ Nan yu da zi dian (Ханзу тилининг катта изоҳли луғати), Si chuan , 1988. Б. 3506.

амалдорларни манжур кийимини кийишга мажбур қилганлигига қарамасдан, европаликлар назарида Чин юртидан чиққанлар томонидан ташкил топган Чинг (Манжур) империяси ханзу давлати саналган.

4) Балким, европаликлар Жунггуога нисбатан ишлатган атама Чин номи билан бутунлай боғлиқ бўлмаган ҳолда пайдо бўлгандир. Улар Хитой чойини ичишга бошлагач, чой чиқади-ган юртни *Chine, China* деб номлай бошлагандир²⁷⁴.

Ҳойнаҳой, ханзулар ўз юртини «Чин» деб номламаган бир пайтда уларнинг мамлакати Жунггуо европаликлардан француз тилида Шин (*Chine*), бошқа ғарбий европаликлар тилида «*China*», инглиз тилида Чайна, испанча Чина, итальянча Кина (бошқача Чина), немисча Хина, португалча Шина деб талаффуз қилинган²⁷⁵. 1949 йили Хитой Халқ Республикаси ташкил топгандан сўнг унинг асосий аҳолиси бўлган ханзуларга ҳам мазкур ном тааллуқли бўлиб қолган. Тарихда биринчи бор ханзулар давлати Жунггуо (Аслий Хитой) ҳудудидан ташқаридаги жуда катта жойларга эга бўлиб, Чин (*China*) давлати деб номланди.

Манбаларда Аслий Хитой ҳудуди Жунггуо ва унинг аҳолиси ҳақида маълумот берилганми?

Қадимги манбаларда БХДнинг жанубий-шарқидаги Аслий Хитой ҳудуди ҳақида маълумот берилган ё берилмаганлиги масаласи баъзи географлар томонидан қиёсий таҳлил этилган бўлса-да, ҳозиргача етарли даражада тадқиқ қилинмасдан келинган масалаларнинг бири бўлиб келди.

Қадимда ҳинди халқлари томонидан шимолий қўшниларига нисбатан ишлатиб келинган «Чин» атамаси европаликларга XVI асрдан кейин маълум бўлганлиги юқорида айтилди. XVII асрда манжурлар шимолда турк халқларига мансуб мамлакат-

²⁷⁴ *China* атамаси чой сўзидан келиб чиққан бўлиши керак деган таҳлил тарихчи А. Хўжаев томонидан ўртага қўйилган (Қўлэзмада)

²⁷⁵ В.В.Бартольд. Сочинения. Том.IX, М. 1977, С. 287.

ларни, жанубда ханзулар ҳудудини босиб олиб «Чинг» деб номланган хоқонликка асос солишди. Мазкур империя таркибига кирган ерлар, ҳиндлар Чин деб номлаган жойлардан ташқари ханзулар истиқомат қилган ҳудудлар, ғарб адабиётида China деб атала бошланди. Натижада, манбалардаги туркларга ёки улар яшаган жойга нисбатан ишлатилган «Чин» атамаси ҳеч қачон ўзларини «**чин**» деб атамаган ханзуларга тааллуқли бўлиб қолди. Бу худди ханзуларнинг китай, хитой (қитон) деб аталиб кетганига ўхшайди.

Тадқиқотларда «Чин»нинг ханзулар истиқомат қилган ҳудудга нисбатан қўлланилиши натижасида, антик юнон тарихчилари сер деб атаган халқнинг мамлакати – Серика ҳам илмда хато таҳлилларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Олимлар ал-Хоразмий асарида келтирилган Юнон тарихчилари «Серика» деб айтган жойнинг аслида Синистон (Чинистон) эканлиги ҳақида ёзишган²⁷⁶. Бундан, Серика (Чинистон) атамаси Хўтан атрофидаги Чин (ас-Син) ҳудудига нисбатан ишлатилганлиги, унинг аҳолиси серлар (чинликлар) эса туркийлиги ҳақида маълумот келтирилганлиги маълум бўлади. Лекин, аксар тадқиқотчилар юнон, манбаларидаги Серика (Синистон, Яъни араб, форс манбаларидаги ас-Син) мамлакатини ханзуларнинг давлати деб таърифлашади. Натижада, манбалардаги географик ўринларнинг мос келмаслиги боис баъзи жойларнинг координатларини аниқлашда қийналишади. Масалан, ал-Хоразмий асарини таржима қилган таниқли олим А. Аҳмедов, ас-Сини (Чини) ханзу мамлакати, яъни «Хитой» деб билган. Лекин, у ал-Хоразмий қайд қилган ас-Син шаҳар координатларини солиштирганда, бу маълумот мазкур мамлакат ҳудудига тўғри келмаганлигига таажжубланиб: «ас-Син Хитой мамлакати, лекин бу ерда қайси шаҳар назарда тутилганлиги аниқ эмас»²⁷⁷, - деб изоҳ беришга

²⁷⁶ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б.337; Ҳ.Хасанов. О.Бўриев. Ал-Хоразмий географияси. Тошкент, 1983. Б.19.

²⁷⁷ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б.429.

мажбур бўлган. Чунки унинг талқинида ас-Син Хитой (Жунг-гуо) бўлганлигидан ал-Хоразмий таъкидлаган ас-Син шахри²⁷⁸ жанубда бўлиши керак эди. Лекин Ал-Хоразмий унинг географик ўрнини Аслий Хитойнинг шимолий ғарбидаги туркийлар яшаган жойда кўрсатган.

Юқорида хитой манбалари асосида узоқ ўтмишда ханзуларнинг шимолида ва ғарбида *дилар* (турклар) яшаганлиги айтилди. Шунингдек, мазкур манбаларда ғарбдаги *ди* қавмига мансуб *ғарбий рунгларнинг* (ғарбий турк жангчиларининг) 4 минг йилдан ҳам муқаддам Кунлун, Чусоу, Шичжи, Чжипи давлатлари бўлганлиги ҳақида маълумот борлиги таъкидланди. Аслида, милоддан аввал II асрда Хан хоқонлигининг элчиси Жанг Чян Туркистонга келганидан сўнг, хитой манбаларида Марказий Осиё халқлари ва мамлакатлари ҳақида кенг маълумот берили бошланган.

Хитой манбаларида «Ғарбдаги мамлакатлар» деб аталган Туркистон ва унинг ғарбидаги жойлардан элчилар жуда кўп марта ханзу хонликлари пойтахтларига борганлиги, баъзи бир давлатлар тинчлик шартномаларини тузиб, шахзодаларини гаровга қўйганлиги айтилган. Демак, мазкур маълумотларга асосланганда туркистонликлар хитой (ханзу) халқи ва унинг давлатчилигидан хабардор бўлган. Аммо, VII асрдан бошлаб ёзилган туркий, форсий ва араб манбаларида ханзулар ва унинг аجدодлари ҳақида жуда кам маълумот берилган. Ҳатто, XVII асрда шимолда яшаган ханзуларга нисбатан ҳам туркий халқ атамаси *қитон* (*хитой*) номи қўлланган. Уларни *қитонлардан* бошқа бир этник халқ сифатида ажратишмаган. Шунга асосан айтиш мумкинки, ғарбдаги мамлакатлар ўз қўшнилари ханзулар ва уларнинг давлатчилиги ҳақида кам маълумотга эга бўлган ёки қадимда уларни бошқа ном билан атаганлиги маълум бўлади.

Ғарб олимларининг кўпчилиги, ўз даврининг Юқори маданият даражасига эришган Юнонистон, Арабистон, Эрон ва Тур-

²⁷⁸ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 348.

кистон аҳолиси жуда қадимий маданиятга эга хитой (ханзу)-ларни билмаслиги мумкин эмас, деб ҳисоблашган. Фақат бир туркум олимлар бу масаланинг сабабини қидириб, баъзи таҳлилларни ўртага қўйган. Жумладан, араб географларини ўрганган олимлардан бири Н.Н.Пантусов, ўрта аср муаллифлари ас-Син (Чин) атамасини дастлаб Осиёнинг шарқига нисбатан ишлатган, деган фикрни билдирган²⁷⁹.

В.В.Бартольд кейинчалик мазкур таҳлилга анча аниқлик киргизган. У Шарқ мамлакатлари аҳолиси томонидан тилга олинган «Чин-Мочин» атамасидаги «Чин»ни шимолий Хитой, «Мочин»ни жанубий Хитой деган фикрни тасдиқлаб чиқди. Мазкур машҳур олимнинг фикри илмда асосий хулоса шаклида қабул этилди. Шу боис Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал-Хоразмий каби алломаларнинг асарларини рус ва ўзбек тилига таржима қилганлар ҳеч бир изоҳсиз «Чин»ни «Хитой» деб ёзганлар.

Ер курраси харитасини (жадвалини) чизган юнон олимлари Страбон ва Птолемей билан ал-Хоразмий географиясини солиштириб таҳлил қилган Ашраф Аҳмедов тадқиқотига кўра, Страбонда: «Ҳиндистон ниҳоятда катта қилиб тасвирланган, Осиёнинг Ҳиндистондан шарқидаги қисми эса бутунлай кўрсатилмаган. Демак, Страбон даврида европаликлар Марказий, Шимолий, Шарқий, ва Жануби-Шарқий Осиё ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаган кўринади»²⁸⁰, - деган хулосани билдиради. Шунингдек, Птолемейда бу жиҳатдан бошқача манзара тасвирланганига қарамай, яна барибир: «Птолемей пунктларни географик характерлашни энг шимолий ғарбдан – Ирландиядан (Птолемейда Ибения–Иерие) бошлайди ва шарқ йўналишида давом этади ва охирида VII китобда Хитойнинг

²⁷⁹ Пантусов Н.Н. Сведения арабских географов о Средней Азии, – Известия общества археологов, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. XXV. Вып. 5. С. 140

²⁸⁰ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 233.

²⁸¹ Ўша аср. Б. 237.

шимолий-шарқини тавсифлаш билан тугатади»²⁸¹, - деб ёзади. Шу билан тадқиқотчи ғарб олимларининг Аслий Хитойни билмаганлиги ҳақида қиёси маълумотни келтиради. Лекин у ҳам ал-Хоразмий географиясида ишлатилган «Син» («Чин»), «Синистон» атамаларини ўша даврда қабул қилинган «аниқ тушунча» билан – «Хитой» деб олган²⁸². Натижада, А.Аҳмедов мазкур ҳудудни локаллаштиришда қийналган.

Марказий Осиё манбаларида ханзулар ҳудуди тўғрисида маълумот берилмаган деган масалага келсак, Чин ва Мочин атамаларига батафсил тўхталган Маҳмуд Қошғарийда ҳам но-аниқ маълумот келтирилган. У ўзи яшаган даврда маълум бўлмаган жойлар ҳақида : «Шунингдек, оралиқда катта девор ва Чин ёнидаги тоғ, денгизлар бўлганлигидан, яъжуж-маъжужларнинг тиллари ҳам бизга маълум эмас»²⁸³, - деб ханзулар ҳақида фикр юритади. Бу жойда аллома Жанубий Хитойдаги ханзу ва бошқа этносларга нисбатан «яъжуж-маъжуж» атамасини ишлатган ва қайси жойдаги одамларни шу ном билан атаганлигини кўрсатган. Унинг БХДни «Катта девор» деб кўрсатганлигига ҳеч ким эътироз билдирмайди. Шунингдек, у «Чин ёнида» деган гап билан Чин диёрининг БХД билан чегараланганлигини айтади. Унинг берган маълумотида, Чин ҳудуди шимолда бўлганлигидан БХДнинг жанубида яъжуж-маъжуж халқи яшаганлигини билдирган.

Маҳмуд Қошғарий асарида, «Чин» деган атамани уч Чинга (Қуйи Чин, Ўрта Чин, Юқори Чинга) нисбатан ишлатиб, уларнинг жойлашган ўрни Қошғардан то Манжуриягача бўлган ерларга тўғри келишини таъкидлаган. Чинни Жанубий Хитойдан ажратиб кўрсатган. Яъни Жанубий Хитойдан (яъжуж-маъжуж юртидан), Қуйи Чин катта Қурум (Кунлун) тоғлари билан, Ўрта Чин БХД билан, Юқори Чин (Манжурия) Хитой денгизи билан, айрилиб турганлиги айтилган. Демак, Маҳмуд Қош-

²⁸² Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 264-265.

²⁸³ Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 39.

фарий «яъжуж-маъжуж» деб Курум тоғларининг шарқи, БХДнинг жанубида, Япония ва Корейдан (Мочиндан) денгиз билан ажралиб турган, Чиндан бошқа борча халқларни атаган. Унинг чизган харитасида яъжуж-маъжужлар Шимолий Хитой (Чин) билан Ҳиндистон оралиғидаги ернинг чекасида (шарқида) кўрсатилган. Яъни Маҳмуд Қошғарий ўзи билмаган халқ ва улар яшаган жойга нисбатан «Яъжуж-Маъжуж» атамасини ишлатган.

Олимлар яъжуж-маъжужлар ҳақида: «Қадимда ҳар бир маълум территориядаги халқ ер юзининг ўзи бориб кўрмаган, улар учун номаълум ёки жуда кам маълум бўлган қисмларида ёввойи одамлар, одамхўрлар, ярим одам ва ярим ҳайвон шаклидаги ғайритабиий махлуқлар яшайди деб тасаввур этганлар. Масалан, Птолемей «География»сидаги карталарда Африканинг жануби-шарқий ва жанубий чеккасига ҳамда Осиёнинг шимолий чеккасидаги «номаълум ер»га «одамхўрлар» (ери), деб ёзиб қўйилган»²⁸⁴, - деб изоҳ беришади.

Яҳудийлар ва христианлар яъжуж-маъжужни – гог-магог деб номлаб, ўзларига номаълум бўлган шимолдаги халқларга нисбатан қўлланган. Қуръонда икки тоғ ўртасидаги, яъжуж-маъжуж (қабилалари) ер юзида бузғунчилик қилувчилардир деб таъкидланган²⁸⁵. Шарқда мусулмон географлари Қуръондаги яъжуж-маъжуж юртини аниқлашга ҳаракат қилишган ва шу номда аталган жойларнинг координатларини кўрсатишган.

Маҳмуд Қошғарийдан олдин Муҳаммад ибн ал-Хоразмий (783-850) яъжуж-маъжуж атамасини тилга олиб, уларнинг мамлакати, шаҳри, тоғи деган атамаларга эътиборини қаратган ва унинг координатларини белгिलाган. Унинг асарида: «Йаъжуж (Яъжуж) мамлакати, ўртасининг узунламаси—167°30', кенгламаси 44°0'»²⁸⁶. «Маъжуж мамлакати, ўртасининг узунламаси—

²⁸⁴ Ҳ. Ҳасанов, О.Бўриев. Ал-Хоразмий географияси. Тошкент, 1983. Б. 23.

²⁸⁵ Қуръони карим, 18 сура, 94 оят ва 21 сура, 95-97 оятлар.

²⁸⁶ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 336.

²⁸⁷ Ўша асар. Б.337.

171°30', кенгламаси—58°0'»²⁸⁷. «Йаъжуж ва Маъжуж тоғлари орасидаги Садди Чин (БХД) [И-111] узунламаси—168°30', кенгламаси—48°0'»²⁸⁸ деган маълумот берилади.

Ал-Хоразмий кўрсатган Яъжуж ҳамда Маъжуж мамлакатларини аниқлашдан аввал мазкур ном билан аталган икки тоғ ва улардан бошланган дарё ҳақида сўз юритамиз. У Яъжуж тоғи ҳақида: «Ўровчи Йаъжуж тоғи, унинг бошланиши Сўғдда. Биринчи чегараси, узунламаси—168°25', кенгламаси—51°0'; иккинчи чегараси, узунламаси—168°25', кенгламаси—64°30'»²⁸⁹ деган маълумот беради. Яъжуж тоғининг бошланиши Сўғдда бўлишидан бу тоғнинг Помир-Олойдан бошланадиган Тангритоғ (Тянь-шань) [И-112] эканлиги аниқ. А.Аҳмедов «Хоразмий Ўровчи Йаъжуж ва Маъжуж тоғлари деб Помир-Олойдан бошланадиган Тянь-шань, Олтой ва Ҳимолай тоғларини назарга тутар экан»²⁹⁰, - деб ёзади.

Мазкур фикрни тадқиқотчилар ҳам тасдиқлайди²⁹¹. Бунда Тангритоғининг Яъжуж тоғига тегишли қисми хитой манбаларида тилга олинadиган Гансу ўлкасидаги Чилан (Тангри) тоғи [И-113] деб номланган Тангритоғининг шарқий бир бўлагига тўғри келади.

Иккинчи тоғ ҳақида ал-Хоразмий: «Маъжуж тоғи, у қоронғу зулмат, ўровчи [Йаъжуж] тоғи билан уланади, биринчи чегараси, узунламаси—168°25', кенгламаси—64°30', иккинчи чегараси, узунламаси—179°30', кенгламаси—64°30'»²⁹², - деб кўрсатади. Маъжуж тоғини «Қоронғи-зулмат» деб номланиши, унинг жуда баландлигидан, одамлар уни билмаслиги туфайли келиб чиққан атамадир. Кунлун тоғи маҳаллий тилда қадимдан улуғланиб «Қурум», «Қорақурум» ёки «Қоранғу зулмат» деб номланган. Демак, Маъжуж тоғи деб Кунлун тоғининг шимолий-

²⁸⁸ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 313.

²⁸⁹ Ўша асар. Б. 315.

²⁹⁰ Ўша асар. Б. 267.

²⁹¹ Ўша асар. Б.411.

²⁹² Ўша асар. Б. 315.

шарқи кўрсатилган. Шунингдек, икки тоғнинг ўртасида Садди Чин (БХД)нинг ўтганлиги айtilган. Ал-Хоразмий уларнинг координатларини анча шимолда кўрсатганлигига қарамай, унинг икки тоғ ўртасидан БХДнинг ўтганлиги ҳақидаги маълумоти мазкур тоғлар Тангри тоғнинг шарқи билан Қурум тоғининг шимолий-шарқи эканлигини билдиради.

Ал-Хоразмий яъжуж-маъжуж шаҳарлари ҳақида: «Йаъжуж шаҳри узунламаси— $170^{\circ}25'$, кенгламаси— $43^{\circ}35'$; Маъжуж шаҳри узунламаси — $171^{\circ}0'$, кенгламаси— $45^{\circ}0'$ »²⁹³, - деб кўрсатади. Унинг мазкур кўрсатмасида шаҳарларнинг координатлари Яъжуж тоғидан шарқда, Маъжуж тоғидан ғарбда ва бу тоғлардан анча жанубда берилган. Бунга қараганда ал-Хоразмий Маҳмуд Қошғарий айтган, яъжуж-маъжужларни ажратиб турадиган тоғлар, Қурум (Кунлун) ва Тангри тоғ эканлигини айтган ва уларнинг шаҳарлари БХДнинг жанубий шарқида эканлигини кўрсатган. Буни унинг яна бир маълумоти ҳам кўрсатади. Унда: «...Ҳасадас тоғи Йаъжуж мамлакатаида узунламаси — $169^{\circ}20'$, кенгламаси— $48^{\circ}30'$;...Дуралс тоғи Йаъжуж мамлакатаида узунламаси — $178^{\circ}20'$, кенгламаси— $49^{\circ}45'$ »²⁹⁴, - деб аниқлик беради. Бу маълумотлар яъжуж-маъжуж деб номланган ерларнинг ҳаммаси БХД билан ўралган ханзулар яшаган жойларни билдиришини кўрсатади. У икки улуғ тоғнинг шарқига тўғри келади. Бу маълумот Маҳмуд Қошғарий кўрсатган, Чиндан яъжуж-маъжужларни ажратиб турадиган тоғлар Тангри тоғ билан Қурум тоғи эканлигини ва мазкур яъжуж-маъжужга олиб борадиган йўл БХД (Садди Чин) орқали ўтишини билдиради.

Маҳмуд Қошғарий айтган яъжуж-маъжужларни ажратиб турадиган денгиз ҳақидаги маълумотга ал-Хоразмийда келтирилган Яъжуж, Маъжуж тоғларидан ўтадиган дарёларнинг денгизга қуйилиши ҳақидаги тафсилотлар ўхшаш. У: «Йухардис (Птолемейда Oehardesc — Торим) [И-114] дарёси [бор], боши

²⁹³ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 302.

²⁹⁴ Ўша асар. Б. 315.

узунлама—145°30', кенглама—47°0' даги бир булоқдир; у узунламаси—152°30', кенгламаси—51°30' жойдан ўтиб бориб, узунламаси—168°30', кенгламаси—50°40' жойда Йаъжуж тоғи билан Садди Чин орасига киради. Сўнгра узунламаси—172°0', кенгламаси—62°0' жойда Маъжуж шаҳрига ёндашиб, унга тенглашади, кейин узунламаси—172°0', кенгламаси—59°0' жойга бурилади»²⁹⁵ ва «Батис (Хуангхэ) [И-115] дарёси, боши узунлама—146°0', кенглама 39°40' даги бир булоқдир.... У ўта бориб, Сақс дарёсининг тоғи (Самайти-Кунлун) [И-116] билан Садди Чин (БХД) орасидан ўтади; сўнг Йаъжуж ва Маъжуж шаҳрига уришиб, унинг энг қуйисидан ўтади; натижада узунламаси—180°0', кенгламаси—47°30' жойга етади»²⁹⁶, - деб такидланади.

Мазкур маълумотдаги Йухардис дарёсини тарихчи олим А.Аҳмедов ал-Хоразмийнинг аниқ кўрсатмаси асосида Хуангхэ дарёсига мос келади, деб хулоса қилади²⁹⁷. Шунингдек, ал-Хоразмийда Йухардис дарёсига қуйиладиган икки дарё Птолемейдаги Оехардис дарёсига қуйиладиган икки дарёга мос келади деб айтади²⁹⁸. Птолемейдаги Оехардис (Ойхард) дарёси Помир-Олойдан ва Қорангғу тоғдан бошланадиган Шарқий Туркистондаги Торим дарёсига тўғри келади. Лекин, унинг давоми ал-Хоразмийда Хуангхэ дарёсига тўғри келади.

Қадимда хитой манбаларида ҳам Хуангхэ дарёсининг бошланиши Торим бўлган деган ривоят сақланган [И-117]. Шунга асосан Шарқда Яшил ўгуз (Хуангхэ) дарёси Торим дарёсидан бошланади деган қараш мавжуд бўлганлиги маълум. Ал-Хоразмийда ҳам бу гап такрорланиб, мазкур дарё Яъжуж-Маъжуж тоғи (Тангри, Қурум)дан ўтган Хуангхэ дарёси эканлигини кўрсатади. Демак, ал-Хоразмий Хитойнинг шимолидаги Чиндан ўтадиган тоғ ва дарёлар ҳақида маълумот беради. Мазкур маълумотларнинг маълум даражада аниқ бўлмаслиги бу

²⁹⁵ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 360.

²⁹⁶ Ўша асар. Б. 353.

²⁹⁷ Ўша асар. Б. 436.

²⁹⁸ Ўша асар. Б. 437.

минтақанинг шу даврда яхши ўрганилмаганлигини билдиради. Унинг маълумотида Хуангхэ дарёси Шарқий денгизга қуйиладиган, дунёнинг чети 180°0`га борганлиги айтилади. Маҳмуд Қошғарий асарида ҳам ўша денгизнинг Яъжуж-Маъжуждан Чин ҳудудини ажратиб турганлиги айтилган.

Берунийнинг асарида: «Шарқий денгиз билан одамлар яшайдиган жой тамом бўлади. Мазкур денгизнинг олислиги, ишончли одамлари олиб келган маълумотларнинг йўқлигидан океан каби бизга маълум эмас. Биз унинг океандек шимолдан жанубга чўзилганлигини биламиз»²⁹⁹. «Шундан сўнг, аҳоли яшайдиган ернинг жанубий чорагидаги Улуғ денгиз билан уланган ўровчи Шарқий денгиздир. Бу денгиз, унинг қирғоқ ёки оролларидаги давлатлар номи билан аталади. У ал-Син (Чин)дан бошланиб, Ҳинди ва то Зинжейлар ери (Жанубий шарқий Африка) соҳилигача [етади]. Унинг шимолидаги қирғоғи одамлар яшайдиган қуруқлик, жануби эса ҳеч бир денгизчи сузиб бора олмаган, унинг аҳолиси ва ороллари ҳақида маълумот берилмаган, номаълум жой. Бу денгизнинг шарқидан ўтиладиган маълум қўлтиқ, кўрфаз айтилади. Форс қўлтиғи буларнинг ичидан энг каттаси»³⁰⁰, -деган маълумот берилади.

Мазкур маълумотдан бир неча хулоса чиқариш мумкин. 1. Беруний Шарқ денгизи деб фақат Чин денгизини билган. Унинг жануб ва шарқи тўғрисида маълумот йўқлигини ёзади. Шу сабабдан Хитойнинг шарқидаги катта Тайван оролини кўрсата олмаган. Демак у Чин денгизи деганда Манжурияни ўровчи денгизни кўзда тутган. Яъни ҳозирги Хитой денгизининг шимолини кўрсатган. Лекин унинг давоми Ҳинд денгизигача боришини тахмин қилган. 2. Ўша даврдаги географлар Хитой денгизи ва унинг жануби ҳақида маълумот бермаганлигидан Беруний Форс қўлтиғини энг катта қўлтиқ деб айтиш билан чекланган. 3. Беруний каби географларнинг билмаган

²⁹⁹ Абу Райхан Беруни. Избранные произведения, Т. V. Част I. Ташкент, 1973, С. 436-437.

³⁰⁰ Ўша асар, С. 437.

нарсасини Маҳмуд Қошғарий ҳам билмаган. Шунинг учун у яъжуж-маъжужларни ажратиб турадиган денгизни, яъни ши-молдаги Чин денгизини кўрсатган.

Натижада, ал-Хоразмийда Яъжуж, Маъжуж тоғлари Садди Чин (БХД)да эканлиги, унинг шаҳарлари Садди Чиннинг ичка-рисиди, яъни шарқий жанубида жойлашганлиги кўрсатилади. Айнан шу маълумотни Маҳмуд Қошғарий ҳам берган. Яъни у ўзи билмайдиган аҳоли - яъжуж-маъжужлар тоғ ва деворнинг нариги томонида эканлигини айтган. У айтган денгизни эса Абу Райҳон Беруний Шарқий денгиз деб кўрсатган.

Хитой манбаларида жанубда яшаган одамлар (ханзуларнинг қадимий аجدодлари) «бадавийлар», яъни маданиятсиз халқ деб камситилган. Айни пайтда улар жуда кўп сонли эканлиги кўрса-тилган. Жумладан, бадавийларнинг Тўққиз ли тоифаси 81 қаби-ладан ташкил топганлиги алоҳида таъкидланади. Афсоналар-да улар махлуқсимон, аммо одамга ўхшаб гапирадиган, тош ейдиган, мис бошли, темир пешонали, қулоқларида узун тук-лари бор деб тасвирланган³⁰¹. Айнан хитой манбаларида жуда қадимда ханзуларнинг аجدодлари тўғрисидаги афсона, яъжуж-маъжуж афсонасига мос келади.

Маҳмуд Қошғарий Аслий Хитойнинг жанубида истиқомат қилган аҳолини (ханзуларни) билмаганлиги сабабли, XI асрда қадимий хитой афсонасига айнан ўхшаш мазмундаги «яъжуж-маъжуж» атамасини ишлатади. Бунда у зўр куч эгаси, одам бо-шига балойи қазо келтирадиган ваҳший махлуқ деб, қадимий афсоналарда тасвирланган яъжуж-маъжужларни, ўзи билмаган ханзу аҳолисига нисбатан қўллаганлиги маълум бўлади.

Хитой манбаларида ханзулар томонидан ташкил топган дав-лат Жунггуо деб номланган. Юнон, араб, форсий ва туркий ман-баларда Улуғ Хитой Деворининг жануби ва шарқидаги Жунггуо деб номланган Аслий Хитой ҳудуди ҳақида маълумот берилма-ган. Ўрта аср географларининг назарида Жунггуо номаълум

³⁰¹ Фан Винлан. Жунггуо умумий тарихи, 1 китоб. Б.18.

аҳоли истиқомат қиладиган жой тарзида тасвирланган.

* * *

Хулоса қилиб айтганда, Марказий Осиёнинг қадимий туркий аҳолисининг бир қисми шарққа силжиб, ҳозирги ХХРнинг шимолида истиқомат қилган. Мазкур аҳолини хитой манбаларида ди (турк) ва рунг-ди (турк чавандоз жангчилари) деб номлашган. Улар яшаган жойлар Марказий Осиёда ёзилган манбаларда то XIX асрга қадар Чин ва Мочин деб аталган. Чин ва Мочин ҳудуди Тангри тоғининг шарқи ва шимолидан то Япон денгизигача бўлган жойларни ўз ичига олиб, унда истиқомат қилган аҳоли, туркий халқга мансуб бўлиб, «чин», «тавғоч», «хитой», «уйғур» деб номланган. Даврлар ўтиши билан Чинда яшаган аҳолининг номи турли сабабларга кўра ўзгариб турган. Кўп ҳолларда бундай ўзгариш жой номларининг шу халқ номида аталишига олиб келган.

Чин атамасининг тарихи жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. Қадимдан Қорақурум тоғларидан бошланган Ҳинд (Синд) дарёсининг бош тармоқлари Чин атамаси билан номланиб келинган. Милоддан аввал IV-III асрга оид ҳинд манбаларида шарқий туркистонликларга нисбатан «Чин» атамаси қайд этилган.

Чин атамасига ўхшаш талаффуз этиладиган хитой манбаларидаги «Чин» (русча «Цинь») иероглифи милоддан аввалги мингинчи йиллари ханзу халқига мансуб бўлмаган рунг-дилар (турклар) яшаган жойга нисбатан қўлланилган. Мазкур жойда дастлаб «Чин» аталган хонлик ташкил топган. Сўнгра, Чин хонлиги Аслий Хитойдаги 6 хонликни бирлаштирилиб «Чин хонлиги» деб номланган империяга айланган. Мазкур Чин хонлиги бор-йўғи 14 йил (милоддан аввал 221-207й.) ҳукмронлик қилган. Унинг ўрнида ханзу миллатининг аجدодлари томонидан «Хан империяси» ташкил топади. Лекин бир муддат БХДнинг жанубидаги асосан туркий халқларга тааллуқли аҳоли

Хунлар томонидан бари бир «чинликлар» деб номланган.

Манбаларда «Улуғ-мамлакат» маъносидаги «Мочин» атамаси тилга олинган. Бу атама кўп ҳолларда Шарқий Туркистондаги қадимий маскан Хўтан шаҳри атрофидаги жойларга нисбатан ишлатилган. XI асрда турк қавмига мансуб тавғочлар истиқомат қилган Хитойнинг шимолий шарқидаги Манжурия ҳам улуғ мамлакат ҳисобланиб, Мочин аталган.

Хитой манбаларига асосланганда Чин ҳудудида туркий халқлар ва уларнинг аجدодларига мансуб қавмлар томонидан хонликлар, хоқонликлар ташкил топган. Ҳозир ҳам бу жойда ханзу (хитой) этнонимига мансуб бўлмаган манжур, тунган, уйғур, монгол (монғул), қозоқ, тибет каби жуда кўп халқ вакиллари ёки уларнинг ханзулар томонидан ассимиляцияга учраган қолдиқ бўлаклари яшайди. Мазкур халқларнинг баъзилари, жумладан монгол, манжурлар томонидан ХХРнинг жанубидаги ханзулар ҳудуди истило қилиниб, катта империялар ҳам ташкил топган. Уйғур, монгол, тибет халқларининг эса ХХР ташкил топганга қадар мустақил давлатлари бўлган. Бундан шуни айтиш мумкинки гарчанд, ХХРнинг номи «Чин» атамасига боғлиқ бўлса-да, манбаларда мазкур атама фақат унинг шимоли ва ғарбидаги мамлакатларга нисбатан ишлатилган. Уларнинг аҳолиси хитой манбаларида қайд этилган туркий халқларнинг аجدоди ди-рунгларнинг авлоди туркийлар бўлган.

Ҳозир кўпгина мамлакатлар томонидан чинликлар деб атаётган, ХХРнинг асосий аҳолисига нисбатан ўрта аср хитой тарихчилари хан атамасини қўллашган. Аслида хан атамаси милоддан аввал уч минггинчи йилликда бир бекликнинг номи бўлган. Милоддан аввал 206 йили ташкил топган Хан империяси ва унинг хонига нисбатан тарихчилар «Хан» атамасини ишлатган. Хитой манбаларидаги милоднинг бошларига оид воқеалар баёнида империянинг асосий аҳолисига нисбатан **ханликлар** деган атама қўлланилган. Шу боис кейинги даврларда хитойликлар, ўзларини «хан» этник номига миллат маъносини

англатадиган «зу» сўзини қўшиб, «ханзу» («хан миллати») деб номлади. Аслий Хитойда биринчи ташкил топган Чин империяси ханзуларнинг аجدодлари яшаган жойларни ўз таркибига қўшиб олган. Натижада, Чин империя аҳолисининг кўпчилигини ханзулар ташкил қилган. Лекин ханзулар, Аслий Хитойда биринчи ташкил топган марказлашган давлатнинг номи билан, унинг асосий кўпчилик аҳолисини «чин» ёки «чинликлар» деб атамаган. Яъни ханзулар ўз халқининг номини «Чин» деб аташмаган. Чунки империя туркий халқлар истиқомат қилган жойда ташкил топган бўлиб, уни ташкил қилганлар эса ханзу аҳолисига мансуб этнос ҳисобланмаган. Фақат, Хан империяси ханзу аҳолиси томонидан ташкил топган империя бўлиб, мазкур халқ тарихида энг улуғ хоқонлик саналган.

Ўрта асрларда Марказий Осиё ва Юнонда ёзилган манбаларда ханзу халқи ва унинг давлатчилиги ҳақида маълумот берилмаган. Улар учун ханзу аҳолисининг аجدодлари истиқомат қилган ҳудудлар номаълум, белгисиз жой ҳисобланган. Сўнгги даврда туркий қавмга мансуб қитонлар шимолга сурилган ханзулар томонидан ассимиляцияга учраб йўқ бўлди. Аммо, марказий осиеликлар ўзлари билмаган ханзуларни йўқолиб кетган қитонлар номида – «қито», «хитой» деб атай бошладилар. Бу эса тахминан XVI асрдан кейин рус адабиётида ханзулар номи «*китай*» деб талаффуз этилишига сабаб бўлган.

XVI асрдан сўнг, Хитойда ташкил топган Манжур империяси «Чинг» («тоза», «пок», «одил» ва «шарқ» маъносини англатувчи 清 (Cing)) деб номланган. Европаликлар томонидан «Чин» (秦) атамаси «Чинг» (清) империясининг номи билан бир хил талаффуз этилиб, мазкур империя Саина деб номланиши оқибатида, илгари ҳеч ким томонидан Чин деб юритилмаган Хитойнинг жанубий қисми ҳам шу номда аталган. Унинг аҳолиси ханзулар ҳам «чинликлар» деб юритила бошлаган. 1949 йили Хитой Халқ Республикаси ташкил топгандан кейин асосий аҳолиси ханзулар бўлган мазкур мамлакат европаликлар томо-

нидан «Caina» («Чин») деб номланди. Бунинг оқибатида манбалардаги туркий халқлар ва улар яшаган жойни англатувчи «Чин» атамаси ханзуларга ҳам тааллуқли бўлиб қолди. Натижада, тадқиқотларда манбалардаги асли Чин ҳудуди билан, кейинги даврларда хато номланган Чин ҳудудини чалкаштириш аҳволи юзага келди. Манбалардаги Чин подшоҳлиги (хонлиги) деган ҳудуд «Хитой мамлакати» деб кўрсатилиши натижасида туркий халқлар тарихи, хусусан давлатчилиги тарихи бузиб талқин этилди.

«Чин» атамасининг хато талқинига қарши тадқиқотчилар томонидан баъзи фикр-мулоҳазалар билдирилган. Аммо, улар Аслий Хитойнинг шимолида истиқомат қилган халқлар билан Марказий Осиё аҳолиси ўртасида умумий бир этник бирликнинг борлиги ва у «Чин» атамаси билан боғлиқлигини эътибордан четда қолдиришди. Улар тадқиқот олиб борган даврда мазкур масала жуда кам ўрганилган бўлиб, муҳим илмий ҳулосалар мавжуд эмас эди. Шу боис, улар Чинга оид масалаларда аниқ фикр айтиш имкониятига эга бўла олмадилар. Тадқиқотчилар жуда тор доирада Чин ҳудудини кўрсатиш билан чекланишди.

Қисқача айтганда, манбалардаги Чин, Мочин, Хитой каби атамалар ҳозирги замондаги «Chin» («Caina») ёки «Хитой» («Китай») атамаси билан маъно ва мазмун жиҳатидан тубдан фарқ қилади. Чин ва унга тегишли атамалар Марказий Осиё халқлари тарихини ўзида акс эттирган. Уни кейинги даврдаги нотўғри қўлланиши билан чалкаштириш, халқимиз ўтмишини ўрганишда катта хатоликларга олиб келади.

ИЗОҲЛАР

1. Марказий Осиё – кенг маънода, яъни Осиёдаги денгиз билан чегараланмаган ҳозирги мамлакатлар ва Шарқий Туркистон, Тибет ҳамда Ҳиндистон, Покистон ва Эроннинг шимоли, жанубий Ўрта Россияни (Волга дарёсидан то Байкал кўлигача бўлган жойларни) ўз ичига олган катта ҳудудга нисбатан ишлатилади.

2. Ханзу (хитой)- Хитой Халқ Республикаси (ХХР)нинг мутлақ кўпчилигини ташкил қиладиган аҳоли ўзларини «хан» ёки «ханзу» («хан миллати») деб атайдилар. «Хан» иероглифининг қадимий ўқирилиши ҳам «han» (Han zi gu yin shou se < Хан зи гу йин шаув се - Хитой ёзувининг қадимий талаффуз маълумотномаси >. Бежинг, 1986. Б.186) бўлишига қараганда, «хон» сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин. «Хан» атамаси Кейинчалик мазкур номга миллат сўзини билдирадиган «зу» иероглифи қўшилиб «ханзу» («хан миллати») деб аталди. «Хан» атамаси ўрта аср хитой тарихчилари томонидан Жанубий Хитойнинг туб аҳолисига нисбатан умумий этнос шаклида қўлланилган. Яқин давргача ханзулар ўзларини «хитой» ёки «китай» деб аташларини ҳақорат деб ҳисоблашган. Чунки «хитой» атамаси ханларга нисбатан бутунлай бошқа, шимолда чорвачилик билан шуғулланиб келган «қитон»ларга нисбатан ишлатилган ном эди. Қитонларнинг маданий савияси ханларга нисбатан паст ҳисобланган. Шу боис манбаларда қайд этилган қитонларга нисбатан ишлатилган атама ҳозирги «хитой» атамаси билан мутлақ фарқланади. Мазкур ишда форсий, туркий манбалардаги «хито», «хитой» атамаси билан ХХРнинг асосий аҳолисини хитой (китай)ларни чалкаштириб юбормаслик учун «ханзу» атамасини қўлладик.

3. Аслий Хитой - Хуангхэ дарёси ўрта оқимининг жанубида ханзулар (хитойликлар) томонидан ташкил топган қадимги мамлакат. Унинг ҳудуди кейинчалик Буюк Хитой Деворининг жануби ва шарқда кенгайиб, баъзида торайиб турган.

4. Жунгтуо - 中国 (Марказдаги давлат), ханзулар давлатчилигида қўлланилган атама. Мазкур атама дастлаб, 2,5 минг йил илгари ёзилган асарларда, марказ ёки пойтахт маъносида ишлатилган (А. Хўжаев. «Хитой» атамасини қандай тушунмоқ керак // ЎзФА ШИ-нинг «Шарқшунослик» мажмуаси, Тошкент, 1995, № 6. Б.145). Кейинчалик «Жунгтуо» атамаси, Аслий Хитой ҳудудидаги кенгайиб,

тора-йиб турадиган кичик бир давлатга нисбатан қўлланилган. Баъзида ханзу бўлмаган халқ вакиллари томонидан Жунггуо замини бо-сиб олингандан сўнг, улар эгаллаган жойларнинг ҳаммасини хитой тарихчилари «Жунггуо» деб тилга олади. Амалиётда эса, хитой манбаларидаги «Жунггуо» атамаси фақат Асли Хитойда ташкил топган мамлакатга нисбатан ишлатилган.

5. Дунгху - 东胡 (шарқий ху), қадимда «ғуз» сўзининг хитой иероглифида «ху» деб ёзилгани туфайли уйғур тилидаги асарларда «шарқий ғуз» деб берилади. Рус адабиётида мазкур атама тунгус деб талаффуз қилиниб келган. Милоддан аввал IV-асрда Хитойнинг шимоли ва ғарбида яшаган туркий халқлар тарихида катта ўзгаришлар юз берди. Уларнинг бир қисми Аслий Хитой ҳудуди ичида маълум даражада хитойлашиб, яъни ханзулашиб асосан ўтроқ тарзда ҳаёт кечирадиган этносга айланган эди. Шу боис уларни хитой манбаларида бошқа туркий аҳолидан ажратиб кўрсатиш учун, Аслий Хитойнинг шарқи, шимоли ва ғарбидаги рунг-ди деб номланган туркийларни умумий бир ном билан «ху» деган иероглифи билан берилган. Аслий Хитой ҳудудидагилар эса яна рунг ва ди деб номланаверган. Рунг-ди қавмларининг шарқидаги қабилаларга нисбатан «шарқ» («дунг») сўзи қўшиб ишлатилган.

Аслида, хитой манбаларидаги «ху» иероглифи «чет элли» мазмунида бўлиб, Чунчю (Баҳор-кўз, милоддан аввал 770-475) даврида Анхуй ўлкасидаги хонлигининг (дилар хонлигининг) номи бўлган (Большой китайско-русский словарь. М., 1984. Т.3. С.159-160.). «Ху» атамаси қадимда «чет эллик» маъносини билдириши уларнинг дилар (турклар) юртида яшаганлар ёки марказий осиеликлар бўлганлигидан бўлиши керак.

Хитойнинг шимолидаги рунг-ди қавмлари камситилиб, «ёввойилар» деб аталганлигидан «ху» иероглифи ҳам ёввойилар мазмунида ишлатилган. Жумладан, хунларни ҳам «хулар» деб номлаган. Уларни ажратиш зарур бўлса «ху»нинг олдида яшаган жой ёки қабила, уруғ номлари қўшиб айтилган. Масалан, линху (танлинлар, данлин, урмон хунлари), луфан хулари, дунгхулар (шарқий хулар) каби ажратиб кўрсатилган.

Хитой тарихчиларининг «ху» атамасини қабул этишига ўша даврда Марказий Осиёда «хўр» атамасининг мавжудлиги асос бўлган бўли-

ши ҳам мумкин. VIII-IX асрга оид тибет ҳужжатида туркий халқларга нисбатан «хўр» атамаси ишлатилган. Ҳатто, Уйғур хоқонлиги ҳам Хўр хони деб кўрсатилган (Қурбон Вали. Бизнинг тарихий ёзувларимиз. Урумчи, 1986. Б.184, 186). Шунинг учун бўлса керак, XI-XIII асрлардан кейин тузилганлиги тахмин этиладиган «Форсий, Туркча, Мўғулча луғат»да «хўр» сўзи форс тилида «халқ» деган мазмунда изоҳланган (Ас-Саййид Жамолуддин ибн ал-Муҳно. Китоб халийат ал-инсон ва халибат ал-лисон ба фарад-и (ан-муҳанна) ал-луғати. Истамбул, 1919-1921. Б.44). «Хўр» сўзи Қўжудан (Шарқий Туркистон) топилган моний ҳужжатларида «Хўрмуза» («Илоҳ» номи, «тўнғич инсон») тарзида келади (Қадимки уйғур тили луғати. Урумчи, 1989. Б.224). Бунга қараганда «хўр» сўзи қадимда туркистонликларнинг ўзларини улуғлаб, ўша номда атаганлигидан келиб чиққан. Хитой тарихчилари бу номни қадимдан диларга нисбатан қўлланиб келинган «ху» атамасига оҳангдош бўлганлигидан, мазкур атамани қабул қилган бўлиши ҳам мумкин.

6. Хотинсини (Хотинчини-Хотунбалиқ) Монголиянинг шимоли-шарқидаги қадимий шаҳар.

7. Билод уйғур – Тангри тоғининг шимолдаги уйғурлар ва улар истиқомат қилган ўлкага нисбатан қўлланилган. Уйғурлар ўлкаси, Буюк Хитой Деворининг шарқидан то Турфон (Қўжу) шаҳригача бўлган, Идиқут Уйғур давлатининг ҳудуди Маҳмуд Қошғарий асарида «Билод уйғур» деб кўрсатилган.

8. Қўжу (Қўчу) шаҳри аслида Қорахўжа бўлиб, ҳозирги Турфон шаҳрининг атрофида жойлашган қадимий жой (мамлакат номи).

9. Жинбалиқ, Бешбалиқ шаҳри, ҳозирги Урумчи шаҳрининг шимолидаги Жимсар шаҳри атрофига тўғри келади.

10. Янжин - Бежинг (Пекин) шаҳрининг қадимги номи.

11. Қошғар – Маҳмуд Қошғарий асарида, «Ўрдакент» дейилган. Бу «Хон турадиган шаҳар», «Марказ» деганни билдиради. Чунки «Бу шаҳарнинг об-ҳаваси яхши бўлганлигидан Афросиёб шу ерда турган. Бу ер Қуйи Чиндир», - деб ёзган (Туркий сўзлар девони. Т. I, Тошкент. Б.339; Девону луғотит турк. Урумчи нашри, Жилд I. Б. 447).

12. Ипак йўлининг жанубий тармоғи Сучжоу шаҳридан бошланган бўлиб, Хўтан шаҳридан ўтадиган йўл. Бу ҳақда, Бартольд. Сочинения. Т.1, 1963. С.234; Т.2, Ч.2, 1964. С.67 асарида анча тўла маълумот берилган.

13. Ипак йўлининг шимолий тармоғи - Тангритоғнинг жануби, Шарқий Туркистондан ўтадиган йўл хитой манбаларида шимолий йўл деб кўрсатилган. Шимолдаги йўл ҳақида ал-Масудий турклар назоратида эканлигини айтади (Ал-Масъуди. Мурудж аз-заҳаб ва маъадин ал-джавахир. Каир, 1907. Б.245).

14. Керия – Хўтаннинг шарқидаги карвон йўлида жойлашган қадимий Уйғуристон шаҳарларининг бири.

15. Саджу - манбаларда, Сучжоу, Сўкчи, Су-Джоу каби ёзилган. Хитой манбаларидаги Жючуан 酒泉 (Цзю Цюань) деган жойни кўрсатади (А.Ўринбоев, О.Бўриев. Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. Тошкент, 1991. Б.51). Жючуан милoddан аввал 121 йили ташкил этилган жой бўлиб, Кенгсув (Гансу) ўлкасидаги Шуле дарёсининг шарқига тўғри келади (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. 1994. Б.56).

16. 1420 йили сентябрнинг бошида Сучжоу (Сукжў)дан йўлга чиққан Шохруҳ мирзонинг элчилари Минг сулоласининг пойтахти Хонбалиққа (Пекинг) 1420 йили 14 декабрда етиб боришган. Улар кунига 4-5 фарсанг йўл босиб, 4 ойда мазкур масофани босиб ўтишган (А.Ўринбоев, О.Бўриев. Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. Тошкент, 1991. Б.16-22). Пекин (Бежинг) шаҳри шу даврда Манжурияга чегарадош ҳудуддаги шаҳар эди.

17. Тангғут (тангут) шимолий ди (шимолий турк)ларга мансуб халқ бўлиб, Хитойнинг ғарбий шимолида истиқомат қилган Чянгуларнинг (тибетликларнинг ажлоди деб ҳам айтиладиган қавм) авлоди ҳисобланади (Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи, 1989. Б.825-829; Вей Лйонгтов. Қорахонийлар тарихидан баён. «Қашқар уйғур нашриёти», Қашқар, 2000. Б.240-243). Туркларнинг 20 она уруғларининг бири (Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони. I Жилд. Б.64).

18. Сарик уйғурлар – 1036 йили Гансу Уйғур давлатининг ҳудуди тангғутлар томонидан эгаллангандан сўнг, бир қисм кўчманчи уйғурларга мансуб қабиалар (жумладан, ёрлиқар каби олий табақали қабиалар) жанубга сурилиб, Дангчин тоғидан ўтиб, Сайдам пастигидаги Шочжоуга (Дунгхуанг шаҳри атрофи ва унинг жануби) бориб жойлашади. Улар хитой манбаларида «шочжоу уйғурлари» деб номланган (Лин Ган. Гоузику. Қадимий уйғурлар тарихи. Урумчи, 2000. Б.338). Улар ўзини «сарик уйғурлар» деб аташади. Уларнинг «сарик» деб номланишига турли изоҳлар мавжуд. Туркий тилда сарик

рангини билдирадиган сўз «Ғарб» ва «осмоннинг энг баланд нуқта-си», «чўққи» тушунчасини ҳам беради (А.Н.Кононов. Семантика цветовых обозначений в тюркских языках. // Тюркологический сборник, 1975. М., 1978. С.160). Шарқга сурилган туркийлар Ғарбни доим улуғлаганлар. Шу боис «сариқ» сўзининг «улуғ» ёки «буюк» маъно-си ҳам мавжуд. Шунга асосланганда сариқ уйғур атамасининг «ғар-бий уйғурлар», «буюк уйғурлар» деган мазмуни ҳам бор.

19. Шарқий Туркистонга моний динининг қачон кириб келганли-ги аниқ эмас. V асрда уйғур монийлари томонидан «Муқаддас қабра» деган қасида ёзилган (Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи, 1989. Б.328-329). Бунга қараганда, V асрда Уйғуристонда мазкур дин мавжуд бўлган.

20. Шимолий уйғурлар - кўчманчи турклар, IX-X аср араб, форс адабиётида тўққиз ўғузлар деб кўрсатилади (Хуатов. Ғарбий Юрт тарихи ҳақида тадқиқот. Урумчи, 2002. Б.234).

21. Ёлқунтоғ – Алангали тоғ, Турфон вилоятидаги жазирама ту-файли иссиқда аланга кўтарилиб турадиган қумли тоғ.

22. Беруний асари таржимонлари Чинни (Cin) рус тилига Китай деб ўгиришган ва изоҳ беришган (Абу Рейхан Беруни. Избранные произведения. Т.II. С.675).

23. Хуангхэ 黄河 (Huang he) дарёси туркий манбаларда Сариқ дарё, Яшил ўгус (хгьз, хгьс), Яшил ирмоқ, Қорамурон деганга ўхшаш тур-ли номлар билан атаб келинган. Хуангхэ номи «Сари дарё» атамаси-нинг хитой тилига таржимасидир. Қадимги туркий тилда *сариқ* сўзи рангни ва энг яхши нарсани билдириш билан бирга «Ғарб», «энг ба-ланд» («буюк»), «чўққи» деган маънода ҳам келганлиги маълум (Ко-нонов А.Н. Семантика цветовых обозначений в тюркских языках. С.160). Дарё сўзи қадимда «ўгус», «ирмоқ», «мурон» деб талаффуз этилган. Шу боис Хуангхэ дарё атамасининг туркий тилдаги мазму-ни «Ғарб дарёси», «Буюк дарё»дир. Қорамурон атамаси айнан қора - буюк, мурон – дарё маъносини билдирган.

24. Рунг-дилар - Хитой манбаларида милoddан аввал III мингин-чи йиллари Хитойнинг шимоли ва ғарбида яшаган қадимий аҳоли «рунг-дилар» деб аталган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.392; Бан Гу. Ханнома. Урумчи.1994. Б.680). Хитойда яшаган аҳоли-нинг шарқида яшаганлари «дилар», ғарбида яшаганлари эса «ғарбий

рунглар» деб номланган. «шимолий ди» ва «ғарбий рунг» атамалари «рунг-ди» деб номланган этносга нисбатан уларнинг истиқомат қилган ҳудуди қайси томонда жойлашганлигига қараб ишлатилган. Яъни рунг-диларнинг шимолда яшаганлари «шимолий ди», ғарбдагилар эса «ғарбий рунг» деб хитой манбаларида ажратиб кўрсатилган. Шунинг билан бирга хитой аҳолисига нисбатан шимолда ва шимолий шарқда (Чи, Лу, Жин, Вэй, Сунг, Шинг бекликларининг ҳудудларида) яшаган ва кейинги даврда хитойликларнинг ассимиляциясига учраган туркий халқлар хитой манбаларида оддий қилиб «ди» деб аталган. Натижада хитой манбаларида «ди», «шимолий ди», «ғарбий рунг» атамалари ишлатилган. Шу билан бирга «шарқий рунг», «ғарбий ди» ёки «жанубий ди» атамалар ишлатилмаган. IV-асрларга келиб, рунг-ди атамаси хитой манбаларида ҳун, ху атамасига алмашади. Хитой манбаларида рунг-дилар, кейинчалик, ху, ҳунлар жойлашган ерларига, жамиятда тутган ўрнига, баъзида этник бўлинишларига қараб, айрим қабила, уруғ шаклида тилга олинган. Рунг-диларнинг айрим қабилалари ҳақида гап кетганда, данлинг, денглинг, тели, чели, дили, говчи (қонгқил) деб умумий тўро (турк) халқларига нисбат берилганлиги қайд этилган.

25. Турфондан 25 миллион йил муқаддам яшаган динозавр топилган. (ХХР Шинжонг Уйғур Мухтор Ўлкаси (ШУМЎ) музейида сақланади).

26. Мазкур топилма Ўзбекистон пойтахти Тошкент шаҳридаги «Темурийлар давлат музейи»да сақланади. 700 минг йил илгари (баъзилар мўлжалича 2 миллион йил илгари) яшаган одамнинг суяги деб тахмин этилади. Шу пайтгача бўлган тадқиқотлар асосида олимлар «Ўзбекистон тупроғига ибтидоий одамлар милoddан 500-400 минг йиллар илгари, ҳатто ундан ҳам илгарироқ келиб ўрнаша бошлаганлар» (А.Сагдуллаев. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбалари. Тошкент, 1996. Б.5.) деган фикрда эдилар. Мазкур топилма бу фикрни тасдиқлади.

27. Бу масала кам ўрганилган. Фақат Торим дарёси кесиb ўтадиган Такламакон чўли атрофи асли инсонлар яшаган жой бўлганлиги тўғрисида фаразлар мавжуд.

28. Кўнчи дарёси қадимда ШУМЎдаги Боғраш кўлидан чиқиб Лобнор кўлига қуйиладиган дарё бўлган. Дарё ер сатҳидан паст оққан-

лигидан Лобнорликлар Гўн (Чукур) дарё деб номлашган. Мазкур дарё атрофида яшаганлар «Кўнчилар» («Гўнчилар») деб аталганлигидан дарёнинг номи ҳам «Кўнчи» дарёси деб аталган. (Фани Сайим. Кўнчи дарёси номининг келиб чиқиши. // «Жаҳоннамо» 2, Урумчи, 1988. Б.718). Қадимда Кўнчи дарё воҳасида «Қорақум давлати» бўлган бўлиб, хитой манбаларида бу мамлакатни «Вейли гуо» деб аташган. (Бан Гу. «Ханнома». Урумчи. Б.557).

29. Лобнор ўлкасидан топилган жасад дастлаб Нанжинг университетида текширилиб, 6412±117 йил тарихга эга эканлиги аниқланган. Аммо, туркий халқларнинг қадимий маданиятига оид мазкур топилма катта шов-шувга сабаб бўлади. Нанжинг текширишидан қаноат топмаганлар жасадни Бежинг университетида қайта текшириб, 4900 йил деган ноаниқ тахминни ўртага қўядилар. Ҳатто, кейинчалик 3800 йил деб қамайтирилиб кўрсатишади (Абдуқийим Хожа. Фарбий юрт ва қадимий маданият. Урумчи. 1995, Б.48, 136). Аммо, кейинги берилган саналарда аниқлик йўқ, тахминий яхлитлаштириб кўрсатилганлиги кўриниб туради. Қолаверса, қандай усулда текшириб аниқлангани номаълум. Қадимий топилма қуёшга чалингандан сўнг C_{14} усулида аниқлаш мумкин эмаслиги маълум. Мабодо шу усулда текширганда жасаднинг ёши жуда катта кўрсатилар эди. Шунинг учун кейинги берилган саналар нотўғри, у ғаразли ҳолда атайин қамайтириб берилган деб айтишга асос бор.

30. Фарғона вилоятининг қадимий маданиятга эга эканлиги ҳақида маълум нарсалар (Хок ва Афлотун хазиналари, тарози тошлари ва ҳоказолар) топилган бўлса-да, 4000 йилдан аввалги маданиятни аниқ тасдиқлайдиган ёдгорликлар маълум эмас. (Б.Матбобоев. Қадимги Фарғона давлати (Давань). // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Тошкент, 2001. Б.27.). Фарғонанинг табиий жуғрофияси (уч томони тоғлар билан ўралгани) эса бу жой жуда қадимда иқлимнинг ўзгариши билан деҳқончиликнинг ривожланишига сабаб бўлган жойларнинг бири бўлганлигини кўрсатади.

31. Мил. аввал 2000 йилликнинг I-ярмига тегишли Жанубий Сибирнинг Окунев улусига мансуб жез давридаги маданият.

32. Чангжианг 长江 (Chang jiang) – рус адабиётида «Янцзы» деб берилади. Қадимги туркий тилида «Кўк дарё» («Улуғ дарё») шаклида ишлатилган. Хитойдаги суви кўп, катта дарё ҳисобланади (Бан

Гу. Ханнома. Урумчи. 1994. Б.179).

33. Хитой ёзма манбалари ва археологик маълумотларга асосланганда Шарқий Туркистондаги Крурона давлати 5-6 минг йиллик тарихга эга бўлган. Бу жой об-ҳавоси мўътадил, суви мўл, ери унумдор, боғу бўстонли, ҳунармандчилик тараққий қилган маскан бўлган. Аммо, иқлим ўзгариши оқибатида дарё сувлари қурий бошлаб, ўрмон, ўтлоқ ва экинзорлар чўлга айланган. (Қурбон Али. Бизнинг тарихий ёзувларимиз. Урумчи, 1986. Б.34.).

34. Хэтав маданияти – ХХР Ички Монгол Мухтор Ўлкасидаги Салаусун дарёси ва Нингшия Дунган Мухтор Ўлкасидаги Шуйдунгу жилғаси каби жойлардан топилган 200 минг йил аввалгилigi таҳмин этиладиган қадимий маданият изи (Фан Винлан. Жунгтуо умумий тарихи. Урумчи, 1988, 1 китоб. Б.4.).

35. Янгшов маданияти – Хэнан ўлкаси Мянчи ноҳиясининг Янгшов кентидан топилган Янги тош (Неолит) даврига тўғри келадиган маданият. Бу жойда қадимдан турклар (ди-рунглар) яшаганлиги ҳақида хитой манбаларида маълумот сақланган.

36. Ди (турк) 狄 翟 - Хитой олими Дуан Лянчин узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар ва янги топилган ёзма манбалар асосида қадимда Хитойнинг шимолида хитой аҳолисига мансуб бўлмаган «гуй» деб номланган қавм номининг «ди» атамаси билан бирлигини айтди (Дуан Лянчин. Динглинглар, қонгқиллар ва туролар. Урумчи, 1 китоб. Б.17-18.). Янг Шенгмин эса хитой манбаларида Хитойнинг шимолидаги халқларга нисбатан ишлатилиб, қадимдан турли иероглифларда ёзилиб келинган «ди», «динглинг», «дили», «чили», «тили» атамалари, турк-руник ёзувлари ўқилгандан сўнг, «турк» деган номнинг хитой манбаларидаги талаффузи эканлиги маълум бўлди деб хулоса қилади (Янг Шенгмин. Қадимки уйғурлар. Урумчи, 1998. Б.7-8). Хитойшунос А.Хўжаев, қадимда «ди» 狄 翟 иероглифи айнан «турк» атамасининг хитой тилидаги талаффузи эканлигини аниқлаб чиқди (А.Хўжаев. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. //Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. Б.176-184).

37. Ғарбий рунглар (ғарбий турк жангчилари) 西戎 - Диларнинг ғарбда истиқомат қилганларига нисбатан қўлланилган 戎 «Рунг» иероглифининг луғавий мазмуни: қурол, қўшин, жангчи (аскар), ҳар-

бий арава, улуғ деган мазмунда келади. Бу сўзлардан «қўшин», «жангчи», «улуғ» аҳолига нисбатан ишлатилиши мумкин. Мантиқан талқин қилганда, ғарбдаги диларга нисбатан «улуғ», «қўшин» аниқламасидан кўра «жангчи» қўшимчасини қўшиш амалиётга уйғун келади. Шунинг учун хитой олимлари «рунг» атамасига нисбатан «жангчи» сўзини тўғри деб ҳисоблашади (Фан Винлан. Жунгтоу умумий тарихи. 1 китоб. Б.39). Хитой манбаларида «шанрунг» (山戎 «тоғ рунглари») ёки «чуанрунг» (犬戎 «Ит тотимидаги рунглар») атамаси шимолий диларга нисбатан жуда қадимда ишлатилган. Бунга қараганда «диларни» хитой манбаларида «рунглар» деб аташ ҳоллари мавжуд. Шунингдек, манбалар асосида ишлаб чиқилган 1 жилдлик «Сихай» изоҳли луғатининг 1523 бетида, тадқиқотчилар «Дилар қадимий қавм, ғарбий рунглар деб ҳам аталади», - деб кўрсатишади. Рунглар Йин (милоддан аввал 1401-1122), Чжоу (милоддан аввал 1122-771) хонликлари даврида гуйрунг (邶戎), ғарбий рунг (西戎) таризда тилга олинади. Чунчю дврида (милоддан аввал 770-475) даврида жирунг (冀戎), шимоли рунг (北戎), юнрунг (犹戎, 允姓之戎), йилу рунг (伊洛之戎), чуанрунг (犬戎), ли-рунг (緡戎), рунг бадавийлари (戎蛮) деб номланган. Чин беклиги (милоддан аввал 897-477) даврида дихуан гуйжи чжи рунглари (狄源邶冀之戎), йичу рунг (义渠之戎), дали рунг (大荔之戎) кабилар ва жангуо (уруш-жанжали йиллар милоддан аввал 476-207) даврида линху рунг (林胡之戎), лўфан рунг (娄烦之戎), тоғ рунглари (山戎), ғарбий рунг (西戎) деб аталган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.28-29). Шунингдек, милоддан аввал III-II минг йилликда яшган рунг-ди қабилалари баъзан, шимолий ди (北狄), ғарбий рунглар тарзида алоҳида ажратиб ёзилади. «шимолий ди»лар асосан чорвачилик билан шуғулланиб, хитой хонликларининг шимолида истиқомат қиладиган кўчманчи халқ деб кўрсатилади. (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.19-20). Хитой тарихчилари «рунг-ди» этноними ҳақида мулоҳаза юргизиб шундай хулосага келишган: Ўрта Хитой Текислигининг шимолида яшаган «ди» деб номлаган аҳоли жанговар халқ бўлганлиги туфайли уларга нисбатан «жангчилар» («рунглар») деган сифат қўшиб айтилган. Натижада «рунг-ди» («жангчи турклар») ёки «ди-рунг» («турк жангчилари») деган атама юзага келган. Шу ерда ханзу қўшинлари пиёда жангчилардан, турк қўшинла-

ри отлик жангчилардан ташкил топганлигини ҳисобга олсак, «турк жангчилари» деганда «турк отлиқ жангчилари» ёки «турк чавандозлари» деб аташ тўғри бўлади. Демак, ғарбий рунглар диларнинг ғарбдаги жанговар қисмига берилган ном бўлиб, луғавий мазмуни «ғарбий турк чавандозлари» бўлади.

38. Сой ёввойилари – Тоғ сувларидан пайдо бўлган сойларда яшайдиганлар. Аслий Хитойнинг шимолига сурилиб борган марказий осиеликлар, баланд тоғлардан бошланган Хуангхэ ва Чангжианг (Кўк дарё-Янцзы) дарёларининг юқари оқими, сой сувлари оққан жойлардан келганлар эди. Шу боис хитойликлар яшаган ҳудудда баланд тоғлар бўлмаганлигидан улар марказий осиеликларни тоғ сувли сойлардан келган ёввойилар деб аташган.

39. Кунлун хитой манбаларида Хўтаннинг жанубидаги тоғ тизмаси эканлиги айтилади (З. Самашев, Г.С.Жумабекова, Г.А.Базарбаева. «Стерегищие золото грифы» Геродота и археологическая культура древних номадов Казахского Алтая (по материалам берельских курганов). // Central Asian Studies, Seoul 2002, S.121). Кунлун маҳаллий тилда (ва манбада) Карангу-тағ (Қорангғу ёки Қоронғи тоғ) деб ҳам номланган (М.В.Певцов. Путешествие в Кашгарию и Кун-лунь. М., 1949. С.94). Шунингдек, қисқа қилиб қадимдан Қурум деб ҳам аталган. Шунга қараганда қадимда Кунлун ва Қорақурум тоғлари бир умумий тоғ тизмаси ҳисобланган. Унинг шимоли шарқий қисмидаги Қорангғу тоғ аталган қисми Қурум деб номланиб, унинг энг баланд қисми Қорақурум деб номланган. Мазкур атамдаги «қора» сўзи қадимда «улуғ», «буюк», «катта», «фуқаро», «халқ» маъносида ишлатилган (47 изоҳга қаранг). «Қурум» сўзи қадимда «қурум тош», «қоя тош», «зўр» («кулкан», «буюк», «катта»), «жудаям катта» маъносини англатган (Древнетюркский словарь Изд. «Наука», Ленинград, 1969, С.460; Қадимки уйғур тили луғати. 1989, Урумчи. Б.310.). Демак, «Қорақурум» тоғи атамаси «Улуғ», «Катта» маъносидаги «қора» сўзи ва айнан шу маънодаги «қурум» сўзи бирлашиб, қўш сифатдош сўзлардан ясалган. Марказий Осиёда яшаган халқлар томонидан энг баланд тоғга «Энг буюк» тоғ деб сифат берилган. Хитой тилидаги «Кунлун» атамаси «кўламдор, кенг, бепоён» каби маънода келади (Большой китайско-русский словарь. Т. 4, М., 1984. С.288). Бунга қараганда, турк тилидаги «Қурум» ёки чексиз, бепоён

маъносидаги «Қоранғу тоғ» атамаси хитой тилига таржима қилиниб, «Кунлун» деб аталган.

40. Кунйилар атамасидаги кун 昆 иероглифи Кунлун тоғини, йи 夷 иероглифи ёввойи деган маънони билдиради. Сабаби улар Қорақурум тоғ этакларидан келиб, деҳқончилик билан шуғулланмай кўчиб юрганлиги учун камситиб, шу ном билан аташган.

41. Чжи пи 织皮 деган давлат номидаги чжи (织 zhi) иероглифи—юнгдан, ипакдан, пахтадан, канопадан ва теридан қўлда тўқилган нарсалар (Большой китайско-русский словарь (БКРС). Т.4. С.212). Пи (皮 pi) иероглифи кўн, кўнчилик, саррожлик, ишланган тери, тери, қайиш, мўйна, пўст, пўчоқ деганга ўхшаш мазмунда келади (БКРС. Т.3. С.1022). Бунга қараганда, давлат номининг маъносидан Чжипи хонлиги тўқимачилик ривожланган, кўнни ишлов беришни биладиганлар хонлиги эканлиги маълум бўлади.

42. Шичжи (Shi zhi 析枝—Си чжи) – мазкур атаманинг мазмуни ва келиб чиқиш сабабини аниқлаш имкони бўлмади.

43. Чусоу (Chu [Ju] sou 渠廋—Цюй[Цзюй]соу). Мазкур мамлакат номидаги 渠 (Chu) иероглифи канал, ариқ ва яна улкан каби маъноси бор. 廋 (sou) иероглифининг от боқар деган маъноси ҳам бор. Мазкур хитой хатларининг мазмунига қараганда Чусоу хонлигида сув иншоотлари бор, аҳолиси от боқадиган мамлакат эканлиги маълум бўлади.

44. Кунлун (Kun lun- 昆侖 Куьлуьн)–Шарқий Туркистондаги баланд тоғ тизмаси. Маҳаллий тилда Қурум, Қоранғутоғ деб аталади. Қоранғуторнинг шарқида Чилан тоғ тизмаси жойлашган. 39 изоҳга қаранг.

45. Кўнг Ангў (Kong Ang go) – Бан Гуниг берган маълумотига кўра Си Мачян унинг шогирди бўлган. (Сыма-Цянь, Исторические записки (Ши цзи). Том I. М.1972. С.54).

46. Кунлун тоғи деб номланган тоғ тизмаси Шинжонг Уйғур Мухтор Ўлкасининг шарқи жанубида жойлашган. Маҳаллий тилда Қоранғу тоғ (Қоронғи тоғ) дейилган (Тарихи Хамидий. Бежинг, 1986. Б.97). 39 изоҳга қаранг

47. Қора «улуғ», «катта» маъносида келганлиги сабабли қадимда киши исмларининг олдида «қора» сифати қўшиб берилган. Масалан,

Қорабоғши, Қорабута, Қоратегин, Қоратамур (Қоратемур), Қоратуй-ин деган киши отлари бўлган. (Қадимки уйғур тили луғати. Урумчи, 1989. Б. 288). Айнан шу тариқа турк элида хон, подшоҳларнинг бош қўмондони «Қоработур» («Улуғ ботур») деб аталгани бежиз бўлмаган. Хон ўзининг қўмондонини унинг баданининг қоралигига ёки ёмонлигига қараб «Қоработур» деб номламаганлиги аниқ.

48. Шивангму манба маълумотлари ва олимларнинг таҳлилига асосланиб тадқиқотчи Қурбон Вали қадимий ҳинд ривоятларидаги Ума, Туркистон халқларида Умай эканлигини айтади. Айнан ўша ном хитой тили талаффузида ўзгариб Шивангму бўлиб қолганлигини исботлайди. (Қурбон Вали. Бизнинг тарихий ёзувларимиз. Урумчи, 1986. Б.37).

49. Тарихий хотиралардан илгари ёзилган, бамбукка битилган йилнома «Мутайзи живан» да Чжоу сулоласининг хони «Чжоу Муванг (милоддан аввал 1001-947) 17 - йили (милоддан аввал 984-983 йили) Кунлун тоғига сафар қилиб, Шивангму (Умай она)ни кўрган»-деб ёзилган (Қурбон Вали. Бизнинг тарихий ёзувларимиз. Урумчи, 1986. Б.42). Мазкур ривоятда Умай она қош тоши (нефрит) чиқадиган Хўтан шаҳрининг жанубидаги Қурум (Қорақурум) тоғига борганлиги айтилган.

50. «Қорақум» атамасининг «Улуғ қум» маъноси ҳам бор. Лекин, мазкур давлат жанубда Қурум тоғ этакларига жойлашган Пишомшан (Крурона) ва Чарчан шаҳар давлатлари билан чегараланган (Бан Гу. «Ханнома». Урумчи. Б.557). Шунинг учун бу давлатнинг асида катта давлат бўлиб, Пишомшан ва Чарчан давлатларини ўз ичига олганлигини ҳисобга олганда, «Улуғ қум» эмас «Улуғ қурум» ёки «Қорақурум» бўлганлиги, кейинчалик қисқариб «Қорақум» бўлиб қолганлигини кўрсатади.

51. Юлинг (you ling) - Хэбэй ўлкасининг шимоли, Ляонинг ўлкаси доирасигача бўлган жойлар (Си Мачян. Тарихий хотиралар, Урумчи. Б.26)

52. Санвэй (三危 San wei) тоғи ҳақида уч фикр мавжуд. 1. Уч чўққи Санвэй деб аталган. У Дўнгуанг(dong huang, Духан, Дашт ота) ноҳиясининг 30 ли шарқий жанубига тўғри келадиغان Бэйюшан 卑羽山 (Bei yu shan) тоғидир. 2. Кенгсув (Гансу) ўлкасидаги Миншан 岷山 (Min shan) тоғи бўлиши керак. 3. Чингхайдаги Жишишан 积石山 (Ji

shi shan-Бойинқора) тоғининг ғарбий жанубида, Хвангхэ дарёсининг жанубида деб кўрсатилади. Мазкур жойларнинг учаласи ҳам қадимда туркий халқлар яшаган ерлардир.

53. Тайканг 太康 тахминан милоддан аввал 2188-2160 йиллари ҳукмдорлик қилган Шия хонлигининг подшоши.

54. Хоушянг 后相 Патахминан милоддан аввал 2146-2118 йиллари ҳукмронлик қилган Шия хони, Тайкангнинг невараси.

55. Хоуши 后泄 тахминан милоддан аввал 1996-1981 йиллари ҳукмронлик қилган бўлиб, Тайкангнинг саккизинчи, Хоушянгнинг олтинчи авлоди.

56. Мазкур маълумот «Сихай» мажмуасининг 2041 бетида қайд этилган. Кунъу (Kun wu) хонлиги Хэнан ўлкасининг Шучанг деган жойининг жанубига тўғри келади (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.77-78).

57. Гуйфанг – 4000 минг йил аввал Йин, Чжоу сулоалари давридаги диларнинг аталиши бўлиб, милоднинг бошларида (Хан, Вэй сулоалари даврида) динглинг, IV асрдан (Шимолий сулола даврида) қангқил (гавгуй), VI асрдан (Суй сулоласи давридан) тўро (теле-)ларнинг қадимий хитой манбаларида номланишидир. (Дуан Лянчин. Динглинглар, қонгқиллар ва турулар. Урумчи, Б.75). Шунингдек, Йин даврида ҳунларнинг номланиши (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 24).

58. Тангричилик – қадим замонда туркийларнинг жаҳонга кенг тарқалган динларининг бири бўлган (Б.Каримов. Тангричилик, – Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8 жилд. Тошкент, 2004. Б.256).

59. Қадимий турклар, яъни туркийларда сариқ ранг «буюк», «Ғарб» маъносини берган (А.Н. Кононов. Семантика цветовых обозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник 1975, М. 1978. С.160).

60. Хоужи (Hou ji 后稷) Хитойда Чжоу сулоласини ташкил қилганларнинг аждоди.

61. Бин (Bin 邠 Бинь) Ҳозирги Шанши ўлкасидаги Шунйи 旬邑 шаҳрининг жанубий ғарбига тўғри келади (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.52).

62. Чишан тоғи Гансу ўлкасининг шарқида (Чэн Шу. Уч подшоҳлик тазкираси (Жиннома, Сунгнома). 24 тарихдаги Ўрта Осиёга доир материаллар тўплами-4, (араб алифбосидаги уйғур тилида). Урумчи,

2001. Б.44).

63. Йиншуй дарё (Yin shui) Хуангхэнинг бош тармоғи, Ўрдус баландлигидан бошланган. (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.755).

64. Луошуй (Luo shui-Лошуй) Хуангхэ дарёсининг тармоғи Вейхэ дарёсининг бош оқими, Нанлянгшан тоғидан бошланади (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.749).

65. Ююк – хунларнинг бош вазирларидан бири бўлиб, донишманд одам бўлган. Хун хони Ююкни Чин хонлигига элчи қилиб юборади. Чин хони хун хонига Ююкни ёмон кўрсатиш учун уни катта ҳурмат билан меҳмон қилган. Хоннинг ўзи Ююкни ўз қўли билан овқатлантирган. Шунингдек, Ююкни элига қайтармасдан узоқ муддат ушлаб қолган. Натижада, хун хони Ююкдан гумонсираган ва уни таъқиб қила бошлаган. Охир-пировардида, Ююк ўз юртини тарк этиб, Чин хонлигига кетишга мажбур бўлади. Бундан фойдаланган Чин хонлиги Ююкнинг ёрдамида 12 рунг элини ўзига қўшиб олиб Чин хонлигининг ҳудудини минг ли (500 км.)га чўзишга муяссар бўлган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.70-73).

66. Лўнгшан (隴山) тоғи тизмаси Шанши, Гансу ўлкасида жойлашган.

67. Мянжу (緄渚) номли рунг қабилалари Гансу ўлкасидаги миллоддан аввал 114 йили ташкил этилган Тяньшуй (天水) вилоятида азалдан яшаб келганлар (Бан Гу. Ханнома. Урумчи, 58, 756 бетлар).

68. Чуанрунлар (犬戎, цюаньжун) миллоддан аввал II мингинчи йиллари Хитойнинг ғарбида яшаган рунг қавмларининг бири (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.749).

69. Диюан қабиласи ҳақида маълумот йўқ.

70. Чишан (岐山 Ци шань) тоғи Шанши ўлкасидаги Чишан ноҳиясининг шимоли шарқига тўғри келади (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.130).

71. Ляншан (梁山) Шанши ўлкасидаги Ханченг ноҳиясининг ҳудудидаги тоғ (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.756-757).

72. Жингшуй (泾水) Нингша Тунган Мухтор Ўлкаси (НТМУ)дан бошланиб, Гансу ўлкасидан ўтиб, Шаншининг ўртасидан оқадиган дарё. Вейхэ дарёсининг бош оқими. (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.749).

73. Чишуй (漆水) Шанши ўлкаси, Тунгтуан ноҳиядан ўтиб, Вей дарёсига қуйилади (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.757).

74. Йичу (义渠, Йицхой, Йичюй) рунглари Гансудаги беш ноҳиянинг ҳудудини эгаллаган қадимий ғарбий рунг хонликларининг бирининг номи. Милоддан аввал IX-VI асрда Чин беклиги томонидан бир ноҳияга айлантирилган. Хан сулоласи даврида йўқ қилинган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.85-86).

75. Дали (大荔) ғарбий рунгларнинг қадимий қавмларидан бири. Хуангхэ дарёсининг юқори оқимидаги водийда Дали хонлигини барпо қилган. Шаҳар ва қўрғонлари бўлган. Милоддан аввал 461 йили Чин хонлиги томонидан унинг ҳудуди босиб олинган. Далининг номи Линжин деб ўзгартирилган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.84-85).

76. Ужи (乌氏) – жой номи. Милоддан аввал II мингинчи йиллари бу жойдаги ўтроқлашган рунг қабиалари «ужи рунглари» деб аталган. Унинг ўрни Шанши ўлкасининг Жингчуан ноҳиясига тўғри келади (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.757). Бу жой чорва боқишга қулай бўлганлигидан Чин сулоласи даврида Лу насаблик одамлар чорва молининг кўплигидан бой ҳисобланган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.583).

77. Чуян (胸衍) - Қадимги рунг хонликлари жойлашган ер номи бўлиб, НТМУнинг Янчи ноҳиясига тўғри келади. (Бан Гу. Ханнома. Урумчи. Б.757).

78. Линху (林胡 ўрмон хулари) – хунлар таркибига кирган ғарбий рунгларнинг бир тармоғи. Улар ҳозирга Шанши ўлкасининг шимоли ғарби ва ИММУнинг шимоли шарқидаги жойларда истиқомат қилган туркий қабиладир. (Си Мачян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б.237).

79. Луфан (楼烦)- Қадимий рунг-диларнинг хонлиги бўлиб, кўчманчи чорвачилик билан турмуш кечирадиган халқлар яшаган жой. Қадимги ўрни Санши ўлкаси Шингчи, Ужай ноҳиялари доирасига тўғри келади. Кейинчалик «Луфан» номли этник гуруҳ хунларнинг таркибида Хэнан ўлкасига кўчган. (Си Мачян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б.237).

80. Тоғрунглари (шанрунг 山戎) - Улар шимолда Чунчю (春秋-Чунь Цю) даврида (милоддан аввал 722-481 й.) яшаган рунглардир. Ўрни Хэбей ўлкасининг шимолига тўғри келади (Си Мачян. Тари-

хий хотиралар. Урумчи. Б.30). Уларнинг яшаган ерлари асосан ҳозирги Бежинг атрофини ўз ичига олган.

81. Сурман (Сўман, sou man) қабилалари - ҳозирги Шандунг ўлкасининг ўрта қисмлари, Жинан шаҳрининг шимолида яшаган. Баъзи маълумотларга қараганда Шандунг ўлкасидаги Гоуюан доирасида яшаган. (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.195).

82. Чоую (仇犹 Chou you) ҳозирги Санши ўлкаси Янгчуан шаҳрининг атрофидаги Йуанчушан деб ҳам аталган жой. (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 275).

83. Тяньшуй (Tian shui) Хан сулоласи даврида ташкил этилган вилоят. Ўрни Гансу ўлкаси Тунгвэй, Жингнинг, Чинан, Дингши, Чингшуй, Чжуонгланг, Гангу, Чжангжиячуан туманлари ва Тяньшуй шаҳрининг ғарбий шимоли, Лунгшингнинг шарқий қисми, Южунгнинг шимоли шарқий қисмига тўғри келади. (Бан Гу. Ханнома, Урумчи, 1994. Б. 58) Бу жойда мянжу, жирунг номидаги рунг-ди қавмлари яшаганлиги маълум. Жингнинг Йичу хонлигининг таркибига кирган.

84. Лунгши - Гансу ўлкаси Юан-вонг (yuan wang)нинг шимоли ғарбида, Тяньшуйнинг ғарбига тўғри келади. Қадимда рунглар яшаган жой.

85. Бейди (Бэй дй- bei di) Қадимда Йичу рунгларнинг истиқомат қилган жойи бўлиб, Чин хоқонлиги томонидан ташкил этилган вилоят. Хитойда Суй сулоласи (581-618) даврида ҳам Бэйди вилояти мавжуд бўлган. Фақат маркази ўзгариб турган. Унинг ўрни Нингшия Тунган Мухтор Ўлкасидаги Хэлан тоғи, Чингтунгшия, Саншуй дарёсининг шарқи ва Гансу ўлкасидаги Хванжиёнг дарёси, Малиян дарёси водийларига тўғри келади. (Си Мачян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 105; Бан Гу. Ханнома, Урумчи, 1994. Б.18). Мазкур жойда ҳозир тунган аҳолиси яшайди.

86. Уду - (wu dou) Милоддан аввал 111 йили Хан сулоласи томонидан ташкил этилган вилоят. Ўрни Гансу ўлкаси Уду, Ченгшян, Хуйшян, Шихэ, Лянгдўнг, Кангшян ноҳиялири ва Шанши ўлкаси Фенгшян, Лўянг ноҳияларига тўғри келади. (Бан Гу. Ханнома, Урумчи, 1994. Б. 62).

87. Йичжоу 益州 yí zhōu - милоддан аввал II асрда Сичван ўлкасининг катта қисми, Гансу, Шанши, Гуйжу, Юнан ўлкаларининг бир қисми кирган (Чэн Шу. Уч подшоҳлик тазкираси (Жиннома, Сунг-

нома). Урумчи, 2001. Б.167).

88. Оқ отли дилар (白马狄 бай моди дилари) – уларнинг қадимда яшаган жойлари Гансу ўлкасидаги Чэнгшян ноҳиясидан 80 ли ғарбга тўғри келади. (Бан Гу. Ханнома, Урумчи, 1994. Б. 167-168).

89. Тадқиқотчилар мазкур диларнинг тўро эканлигидан келиб чиқиб, таржимада “тўро” атамасини ишлатади. (Бан Гу. Ханнома, Урумчи, 1994. Б. 518.)

90. «Лайтри симинт» тахминан милoddан аввал II асрдан илгари саҳнада қўйилган 27 пардали йирик асар бўлиб, «турк» тил доирасига кирадиган тохри «А» тили (Қурбон Вали. Майтри симинт ва тохри тили // Жаҳоннамо, 1 жилд, Китоб (В), Урумчи, 1987, 785-790 бетлар) «қорашаҳар» тилидан VIII-IX асрларда уйғур тилига таржима қилинганлиги тахмин этилади.

91. «Чинангкат» атамасидаги «Чинанг» деган сўз, «Чиннинг» деган маънони англатади. «Кат» сўзи эса «кант» маъносини билдиради. Шу боис «Чинангкат» деган атама «Чин канти» деган номнинг бузилиб талаффуз қилинганлигини кўрсатади.

92. Чжуан Шу Гаоён (蘇項高阳)дан сўнг, Хуангдиннинг авлодларига то Чин хонлиги ташкил топганга қадар подшоҳлик қилиш насиб қилмайди. Улар ди-рунлар ҳисобланиб, Шанг (商) Йин (殷) хонларининг молини боқиб, уларнинг хизматида (аравакашлик мансабида) бўлганлиги хитой манбаларида қайд этилади.

93. Чинйи (秦邑) - «Коудичжж» деган китобда, «Чинчжоу (秦州) Чингшуй ноҳиясининг номланиши, Чин (秦) йинг (嬴) номли аҳоли яшаган шаҳар бўлганлигидан Чинйи (秦邑) деб аталган», - деган маълумот борлиги хитой олимлари томонидан қайд қилинади (Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б. 80). Йинг қабиласи ғарбий рунг қавмига мансублигига қараганда, туркий қабила номининг хитой тилидаги талаффузи бўлса керак.

94. Юнчжоу-雍州 (Yong zhou-Юн чжоу) аймақ, қадимда Хуангхэ (Яшил ўтмас, Сари йрмоқ) дарёсининг бир йрмоғи Хейшуй 黑水 (Кўгур Қорасуви, бугунги Жангйи, Гансу ўлкасидаги тоғдан бошланиб, шимолда Гашиноур кўлига қўйилади) дарёсининг ғарбидаги кенг ўлкага берилган ном (Сима Чян, Тарихий хотиралар, Урумчи. Б. 32-33; Чэн Шу. Уч подшоҳлик тазкираси (Жиннома, Сунгнома). 24 та-

рихдаги Ўрта Осиёга доир материаллар-4. (араб алифбосидаги уйғур тилида), Урумчи, 2001. Б. 169).

95. Тадқиқотчилар «Аббо-Син» атамасини форсийлар томонидан қўйилган атама «Дарёлар отаси» деб қабул қилган. Форсий тилидаги «аббо» сўзи сувни ёки «дарё»ни билдиради. У ота сўзини билдирадиган «аба»ни билдирмайди (Персидско-русский словарь. М.1970, Т.1. С.31-32). Агар «Аббо»ни ота деган тақдирда ҳам «Син» сўзи ҳеч вақт «дарёлар» деган маънони билдирмайди. Аксинча, «Син» сўзи «Чин» деган атаманинг форсий тилдаги талаффузи. Шу боис «Аббо-Син» атамаси «Чин дарёси» деган маънони билдиради.

96. Хитой манбаларида Шия хонлиги (тахминан милоддан аввал 2197-1766 й.) ташкил топган энг қадимий давлат. «Шарқий Шия» деганда унинг шарқий тарафи кўзда тутилади.

97. Зулқарнайн - Маҳмуд Қошғарий Зулқарнайн деб тилга олган шахс Қуръоннинг 18 сура, 83-94 оятларида зикр қилинган шу номдаги одам бўлиши керак. Тадқиқотчиларнинг бир қисми Зулқарнайнни Македониялик Александр деса, баъзилари Ҳазрат Иброҳим (ас) дан илгари ўтган шахс деб талқин этишади (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 4 жилд, Тошкент, 2002. Б. 45). Яна бошқалар Доро I деб айтишади (Х.Короглы, Огузский героический эпос, М.1976. С.86). Умуман айтганда Зулқарнайн милоддан аввал VI-IV асрда ўтган шахс деб тахмин этилади.

98. Чин (Шарқий Чин) - Маҳмуд Қошғарий Чин ҳудудини учга бўлиб, тавғоч юртини кўрсатганда, туркларнинг шарқдаги Чин деб номланган ерини (XXРнинг шимолий шарқини) Юқори Чин деб номлаган.

99. Таба 拓跋 - хитой манбаларидаги «Тавғоч» атамасини билдирадиган сўзнинг биринчи иероглифи 拓 «туо», «та», «чже» тарзда ўқилади. Унинг қадимий ўқилиши «так» (t'ak) бўлганлиги (Han zi gu yin shou ce < Хан зи гу йин шаув се - Хитой ёзувининг қадимий талаффуз маълумотномаси>, Бежинг, 1986. Б. 35) сабабли «та» деб ўқишга тўғри келади. Демак аслида «тавғоч» ёки «табғоч» атамаси хитойликлар томонидан «таба» деб талаффуз этилган.

100. Гаочэ-уйғур - хитой манбаларида «гаочэ» («баланд араваликлар») атамаси асосан Уйғуристоннинг шимолидаги Турфон вилояти ва унинг атрофида истиқомат қилган уйғурларга нисбатан ишлатилган.

101. Табғач - Ўрхун-Енисей манбаларидан Кул Тегин, Билга хоқон, Тунюқуқ, Куличўр, Онгин ва Хойту-Тамир битиктошларида «табғач» этноними шаклида учрайди.

102. Тат атамаси - В.В.Бартольд «тат» атамасининг маъноси мунозарали эканлигини айтиб, бу атама яҳудийларга, хиваликларга, уйғурларга ва форсийларга нисбатан қўлланилганлигига қараб, маданиятли халқларга нисбатан қўлланилган бўлиши керак деб фараз қилади (В.В.Бартольд. Сочинения.. Т.V, М.1968, С.82-83).

103. Сивар хоқон (Шиби 始毕 shǐ bǐ) – Бумин хоқоннинг ўғли Дужаш (Лин Ган. Турк тарихи, Урумчи, 2002. Б. 462).

104. Сянбейлар шарқий ўғуз (дунгху-тунгтус)ларнинг авлоди (Чэн Шу. Уч подшоҳлик тазкираси (Жиннома, Сунгнома). Урумчи. Б.112).

105. Эмил дарёси Шарқий Туркистоннинг Тарғабатай тоғларидан бошланиб, Қозоғистондаги Алакўлга қуйиладиган дарё.

106. Самитсу Ачари буддо дини роҳиблари томонидан Шуан Жуонгга ҳурмат юзасидан берилган ном (Қадимги уйғур ёзма ёдгорликларидан танланма. Урумчи, 1983. Б.153).

107. Хитой манбаларида диларнинг (туркларнинг) ғарбда истиқомат қилганлари «Ғарбий рунглар» («Ғарб турк жангчилари») деб номланган. Хитой олимларининг таърифича: дилар (ғарбий рунглар деб ҳам номланади) Ёин, Жу сулоласидан (милоддан аввал 2 минг йилликдан) бошлаб жануб- шимол сулоалари давригача ҳозирги Шанши, Гансу, Сичуан ўлкаларининг ҳудудида чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланган. Вэй, Жин сулоласи даврига (милод.ав.IV асрга) келиб, ханзу маданиятини (жумладан хитой тилини-А.А) қабул қилишган. Чу-Чи (милод.ав.XXI-III аср), Олдинги Чин (милод.ав.IX-III аср), Кейинги Лянг (милод. ав.VI аср) каби хонликларни дилар қурган эди [Бир жилдди «Сихай», 1264 бетидан олинган изоҳ (Бан Гу. Ханнома. Урумчи.1994. Б. 62)]. 37 изоҳга қаранг.

108. Хўтан-Чин – «Тарихи Табарий» асарида берилган маълумотда, 714-715 йили араб қўшинининг қўмондони Қутайба ибн Муслим Қошғарга бориб, ас-Син (Чин) шўҳига элчи юборганлиги айтилади (История ат-Табари, <Перевод с арабского В.И.Беляева>, Тошкент,1987. С.145-148). «Тарихи Табарий»ни дастлаб ўзбек тилига таржима қилган Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Саҳиб ас-Син деган сўзни Хўтан ҳокими деб таржима қилган (Извлечения из «Та-

рих ар-русул ва-л-мулук» ат-Табари <пер.с арабского Ш. Закиров, пер.с уйгурского М.Қутлуков>, - Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С. 12, 14-15, 17). Демак, Муҳаммад Юсуф Тарихи Табарийни туркий тилга таржима қилган даврда Чин (ас-Син) ҳудуди Хитойнинг шимолини ҳам ўз ичига қамраб олган катта жой бўлган. Шу боис таржимон Тарихи Табарийнинг муаллифи Табарий Чин шоҳи деганда, аини Хўтан шоҳини назарда тутганига изоҳ берган.

109. Хитой маликаси Суй хонлигининг вазиридан махсус топшириқ олиб, Турк хоқонлигининг шимолида жиддий вазият туғилганлиги ҳақида иғво тарқатади (Ли Яншу. Шимолий сулолалар тарихи, 24 тарихдаги Ўрта Осиёга доир материаллар тўплами-6, Урумчи, 2002. Б. 71; Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи. 1989. Б. 203-204).

110. Ли Юан 李淵 - 618-626 йиллари Тавғоч (Танг) империясида хоқонлик қилган. Унинг салтанат номи Гоу зу 高祖 (Гао цзу) бўлган.

111. Улуғ Хитой Девори (БХД)ни асар таржимасида «Тўғон» деб таржима қилган. Ал-Хоразмий асарида الصين السد (Садди Чин) деб ёзилган. (Изоҳ, Муҳаммад ибн ал-Хоразмий. Танланган асарлар, 408, 432, 436 бетлар). Уйғур тилида БХД ҳозир ҳам Садди Чин деб номланади.

112. Рус ва бошқа адабиётларда Тангри тоғининг хитой тилидаги транслитерацияси “Тянь Шань” ишлатилади.

113. Чиланшан тоғи хун тилида «Тангри» деб номланиб, Тангри тоғининг Гансу ўлкасидаги қисми ҳисобланган. Хитой манбаларида Тангри тоғининг Помирдан бошланган ғарбий қисми «Шимолий тоғ» ва Чилан тоғи жойлашган Гансу ўлкасидаги қисми «Жанубий тоғ» деб номланган (Си Мачян. Тарихий хотиралар. Урумчи. Б.390; Бан Гу. Ханнома. Урумчи, 65, 883 бетлар).

114. Ўухардис дарёси (Птолемейда Oechardes) В.В.Григорьев томонидан тавсифланган Птолемей харитасида Ойхард деб берилади (В.В.Григорьев Землеведение К.Риттера. География стран Азии, Восточный или Китайский Туркестан. С.Петербург, 1869). Бунда, мазкур дарё Уйғуристондаги Торим дарёсига мос келиши айтилади.

115. Батис باطس дарёси, Хоразмийда Ўухардис дарёсидан бошқа дарё қилиб кўрсатилган. А.Аҳмедов таҳлилига кўра унинг координатлари Хувангхе дарёсига мос келади (Муҳаммад ибн ал-Хоразмий.

Б. 432).

116. Хоразмийда «Сақс дарёси, Самаити (Птолемейда-Semantini) тоғидан чиқади, боши узунлама - $163^{\circ}40'$, кенгламаси - $26^{\circ}30'$ да; денгизга қуйилишидаги узунлама - $159^{\circ}9'$, кенглама - $18^{\circ}0'$ да», - деб кўрсатилганлиги сабабли А. Аҳмедов мазкур дарёни Кунлун тоғидан бошланадиган Меконг дарёсига мос келишини айтади (Ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Б. 346, 428).

117. Хуангхэ дарёсининг манбаси ҳақида: «Хўтаннинг шарқий ўлкаларидан сув (Қорангғу тоғларидан оққан сув) шарққа оқиб, Лобнор кўлига қуйилар экан. Лобнорнинг суви ер тагидан яширин оқар экан. Яширин оқиннинг охири Хуанхэнинг боши экан», - деган ривоят айтилган (Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи. 1989. Б. 490).

Мундарижа

Сўз боши	3
Чин ва Мочин ҳудуди ва унинг аҳолиси	7
Чин юртининг қадимий аҳолиси	19
Марказий Осиё аҳолисининг шарқий Чинга кўчиши	42
Рунг-диларнинг Чин юртининг жанубий шарқидан шимол- га ва ғарбга сурилиши	57
Чин атамасининг маъноси ҳақида	72
«Чин» атамаси қачон пайдо бўлган?	74
Чинга нисбатан қўлланилган «Тавғоч» атамаси	83
Чинга нисбатан қўлланилган «Хитой» атамаси	93
Мочин атамасининг маъноси ҳақида	98
Мочин деб аталган жойлар	100
Ўтмишда Самарқандга келган чинликлар ким?	107
Хитой Халқ Республикасининг «Чин» деб номланиши маса- ласи	116
Манбаларда Аслий Хитой ҳудуди Жунггуо ва унинг аҳоли- си ҳақида маълумот берилганми?	121
Изоҳлар	136

Чин ва Мочин ҳудуди харитаси

АЙТБАЕВ АБДУХОЛИҚ АБДУРАСУЛ ЎҒЛИ

Чин ва Мочин

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон
Беруний номидаги Шарқшунослик институти Илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.**

**Муҳаррирлар: Умурзоқ ҳожи Зокир ўғли
Каримов Фуломжон**

Компьютерда саҳифаловчи: Олимжон Абдуллаев

**Нашриёт рақами : М-353. Босишга рухсат этилди: 2.10.06
Қоғоз бичими 70x100^{1/16}. Офсет босма. Офсет қоғоз
9 -буюртма. 300 нусхада.
Келишилган нархда.**

Ўз Р Ф А “Фан” нашриёти: 100047, Тошкент, акад. Я.Ғуломов кўчаси, 70.

**ООО «FAN-POLIGRAF» босмахонасида чоп этилди.
Босмахона манзили: Тошкент, Белоножка кўчаси 24-уй.**